

Leder: Pressehistorisk pionerarbeid
Tor Are Johansen: Et produksjonssystem i støpeskjeen
Teknologiutvikling i norske aviser 1940–2010
Presseminne: Tor Hermansen

N O R S K
P R E S S E
H I S T O R
I S K F O R
E N I N G ■

Pressehistorisk tidsskrift nr. 19 2013

Pressehistorisk pionerarbeid

Pressehistorisk tidsskrift nr 19/2013

Utgitt av

Norsk Pressehistorisk Forening

**Redaksjon for dette nummeret
av Pressehistorisk tidsskrift:**

Arnhild Skre (ansv. red.)
Marte Stapnes (redaksjonssekretær)
Hans Fredrik Dahl

© 2013 Forfatterne

Design: Endre Barstad

Omslagsillustrasjon: Etter hvert ble avistrykking en tjeneste avisene kjøpte fra
konserneide aviser eller andre trykkerier. Aftenposten overtok her trykkingen av
konkurrenten Arbeiderbladet i 1990. Foto: Arbark

Grafisk produksjon: 07 Media – 07.no

ISSN 1891-9472

Utgitt av Norsk Pressehistorisk Forening
Abonnementet er inkludert i medlemskontingenten.

Adresse:
Norsk Pressehistorisk Forening
c/o Mediebedriftenes Landsforening
Kongensg 14
0153 Oslo

Heimeside: www.pressehistorisk.no

Redaksjonsadresse:
Pressehistorisk tidsskrift
v/ Redaktør Arnhild Skre
Bjerkealleen 6
1914 Ytre Enebakk

Telefon til redaktøren (+47) 90892178
E-post arnhild.skre@gmail.com

Pressehistorisk pionerarbeid

ARNHILD SKRE

Redaktør

arnhild.skre@gmail.com

Pressens teknologihistorie var lenge en sak for pressemuseene, for disse oftest ordløse samlingene av gamle trykkpresser og settemaskiner.

De akademiske presseforskerne har ikke manglet ord, men deres tekster har i all hovedsak handlet om avisenes innhold, redaksjonell profesjonsutvikling og til en viss grad også om eierskap, i alle fall når det var politisk eierskap det var snakk om.

I bibliotekar Gunnar Christie Basbergs første samlede framstilling av norsk presses utvikling manglet ikke det teknologiske perspektivet. «Norsk presse – et håndverksprodukt» er en av kapitteloverskriftene i boken som kom ut i 1969. I den tidlige fasen var det trykkeriene som kom først, og det var trykkerieiernes behov for å tjene dem inn, som skapte aviser, slo Basberg fast.

Også Svennik Høyer, vår første akademiske presseforsker – i alle fall den første med en stilling i faget – vektla den teknologiske utviklingen som en viktig strukturell faktor. Noen grundigere framstilling av teknologihistorien fantes likevel ikke da det meste som kunne krype og gå av norske presseforskere i april 2000, var sam-

let for å legge rammene for det verket om norsk presses historie som alle da mente måtte komme. Hvilke kunnskapshuller finnes, ble det spurt? Hvor måtte det skapes ny forskning?

Heller ikke på det seminaret sto trykketeknikk og settemaskiner på programmet. Men da underprosjekter til verket skulle prioriteres, ble det gapende hullet oppdaget, og historikeren Tor Are Johansen fikk i oppdrag å tette det.

Den oppgaven har han løst med tre rapporter som dekker tiden fra 1763 til 2010. Enten en ser dem hver for seg eller samlet, er det et imponerende pionerarbeid Tor Are Johansen har levert.

Utdrag av rapportene inngår i de tre første bindene av verket Norsk presses historie som kom ut i 2010. I sin helhet er de to første delene av arbeidet publisert i Pressehistorisk tidskrifts forløper Pressehistoriske skrifter.

Tredje del, «Et produksjonssystem i støpeskjeen. Teknologit utviklingen i norske aviser 1940–2010», presenteres i dette nummeret av tidsskriftet. Det er bare å glede seg.

Også rundt 1905 var konkurransen mellom avisene hard og foregikk med alle våpen. Meningsstriden var gjerne den synligste. Men bak kulissene vant sjefredaktør Amandus Schibsted (t.v.) nyhetskampen fordi han var raskere enn kollega Nils Vogt til å ta i bruk telegraf og telefon. Tegning: «Bæltespenderne. Frit efter Malins Statue» av Olaf Krohn, Vikingen 1901.

På golvet har mange typografer bokstavelig talt stått midt i den utviklingsperioden Johansen beskriver. En av dem er Tor Hermansen, som vel 14 år gammel begynte som hjelpegutt i Sarpen like etter krigen, og avsluttet avislivet som førstefaktor i Aftenposten nærmere 50 år senere.

Medieforsker Marte Stapnes har intervjuet Hermansen om yrkeslivet hans, og om det arbeidet han gjør for å levere videre den tekniske kunnskapen sin gjennom Pressemuseet Fjeld-Ljom.

Pionerarbeid det også.

Innhold

LEDER	s 3
ET PRODUKSJONSSYSTEM I STØPESKJEEN	s 6
Tor Are Johansen	
Innledning	s 6
Avisproduksjon under krigen	s 8
Overgangen til offset i norske aviser	s 42
Omveltninger på avissetteriene	s 86
Avistrykking i mediekonsernernes tidsalder	s 128
PRESSEMINNE:	
Marte Stapnes	
Tor Hermansen – en reise i teknologien	s 167
Forfattere	s 175
Tidligere utgaver	s 176

Et produksjonssystem i støpeskjeen

TOR ARE JOHANSEN

Historiker og arkivar ved Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

Innledning

Hvilken betydning har teknologisk endring hatt for pressens utvikling? Hvilke sammenhenger finner vi mellom avisenes introduksjon av nytt produksjonsutstyr og deres innhold og uttrykk? Slike spørsmål har ofte blitt stående ubesvart i pressehistoriske framstillinger. Mange vil være enige i at innføringen av rotasjonspresser og settemaskiner fra slutten av 1800-tallet og gjennom de første tiårene av 1900-tallet ikke bare revolusjonerte produksjonstempoet og avstrykkerienes produksjonskapasitet. Aviser som ble industrielle masseprodukter, og som dermed kunne selges til lavere priser på atskillig større markeder, kunne få andre funksjoner og roller enn før – for eksempel som annonseorganer eller som organer for politiske partier.

Mange vil også være enige i at overgangen fra papiraviser til nettaviser som kan leses på pc-er, lesebrett og mobiltelefoner ikke bare innebærer at avisene formidler det samme som før ved hjelp av nytt teknisk utstyr både hos utgiver og leser. Nei, anvendelsen av ny teknologi har i høyeste grad også fått betydning for avisenes innhold og for journalistikkens utvikling. Krav til kontinuerlige oppdateringer, uendelige muligheter til å hente inn stoff via nettet og interaktivitet mellom avis og leser er bare noen få av en

rekke endringer. I tillegg er de markedsmessige utfordringene enorme.

Men også i tiden mellom avisproduksjonens industrialisering og nettavisenes oppkomst foregikk det store omveltninger når aviser innførte ny teknologi. I siste halvdel av 1900-tallet ble det gjennomført omfattende endringer i så å si alle ledd av avisproduksjonen. Det er dette som er temaet for denne utgaven av Pressehistorisk tidsskrift.

Det startet i 1950-årene. Maskinsetternes sterke posisjon i avisene ble truet av en ny yrkesgruppe og en ny maskintype. Med Aftenposten i spissen gikk stadig flere aviser til anskaffelse av teletypesettere. Dette var enkle satsframstillingsmaskiner, hvor satsen kom ut i form av hullbånd, som så ble benyttet til automatisk utkjøring av bly-sats fra settemaskiner. Teletypesetterne ble betjent av unge kvinner som kunne skrive raskt på skrivemaskin. Med disse maskinene kom kvinnene på nytt inn i avissetteriene, og de faglærte typografene mistet eneretten til å ta seg av all maskinell satsproduksjon i avisene.

Dette var likevel bare første skritt på veien mot en total omlegging av avissettingen. I 1960-årene kastet en del små og mellomstore aviser ut

blyet og gikk over til papir- og fotosats, og noen av de største avisene begynte å bruke datamaskiner i satsproduksjonen. I løpet av det neste tiåret ble settingen rasjonalisert, og arbeidsoppgaver ble overført fra avisenes tekniske avdelinger til redaksjonene ved innføringen av optiske lesere og skjermterminaler. Mot slutten av 1970-årene begynte journalistene å skrive artiklene sine direkte inn i avisenes dataanlegg. Ved utgangen av 1980-årene var dette blitt den alminnelige arbeidsformen i de fleste aviser.

Ukepressen gikk i front ved innføring av teknisk utstyr som kunne gi bedre billedgjengivelser og utvidet bruk av farger. Flere av de norske ukebladene gikk i løpet av 1950-årene over til offsettrykk, fordi offset hadde distansert den tradisjonelle trykkteknologien når det gjaldt kvaliteten på fotogjengivelser. Produsentene av trykkpresser hadde allerede mot slutten av 1930-årene forsøkt å markedsføre offsetpresser overfor aviser, men først ved inngangen til 1960-årene kan vi snakke om et internasjonalt gjennombrudd for bruken av denne teknologien til avistrykking. I Norge ble et par småaviser trykt på enkle kontoroffsetpresser fra 1964, mens Rana Blad i februar 1965 var den første dagsavisen som ble trykt på en rulloffsetrotasjon. Med arbeiderpressen i spissen gikk stadig flere aviser over til offsettrykk, og ved utgangen av 1970-årene var det

bare en håndfull som fortsatt holdt fast ved høytrykksteknologien.

I denne framstillingen skal vi gå grundig inn på utviklingen i norske avissetterier og avistrykkerier fra 1950- til 1990-årene. Vi skal dessuten se på eiermessige endringer i norske aviser fra 1980-årene og utover. Eierskifter og konserndanning – fulgt av nye inntjeningskrav – førte til at flertallet av de norske avistrykkeriene etter hvert ble nedlagt, og til at avisene isteden kjøpte trykkeritjenester fra et fåtall store «avisfabrikker» eid av større mediekonsern og av enkelte regionaviser. Vi skal imidlertid starte med den andre verdenskrigen, med nedleggelser av aviser og med rasering av avistrykkerier. De enkelte avisenes skjebne under krigen fikk i mange tilfeller stor betydning for deres muligheter på avismarkedet etter at krigen var over.

Den foreliggende teksten er tredje og siste del av et forskningsarbeid om teknologisk utvikling i norske aviser utført som et ledd i prosjektet Norsk presses historie 1760–2010. Del I ble publisert i Pressehistoriske skrifter nr. 7/2006 med tittelen *«Trangen til Læsning stiger, selv oppe i ultima Thule»*. *Aviser, ekspansjon og teknologisk endring ca. 1763–1880*. Del II ble publisert i den samme skriftserien som nr. 9/2007 med tittelen *Hett bly og raske presser. Teknologisk endring i norsk avisproduksjon 1880–1940*.

Oppslag idag: 7395

Kongsvinger Arbeiderblad

Nr. 17

KONGSVINGER, MANDAG 2. FEBRUAR 1943.

17. Årgang

Norges gjenreisning – 1. februar 1942:

VIDKUN QUISLING Norges regjeringssjef.

Ved stats-akten på Akershus slott har Reichskommissar Terboven i går innsatt Nasjonal Samlings fører som Norges ministerpresident.

En nasjonal regjering skal oppnevnes. Den sosialistiske arbeidsdag begynner.

Reichskommissar Terboven vil i de nærmeste dager gjøre et besøk i Oslo. Han vil da se på den norske situasjonen og på den norske regjeringen. Han vil også se på den norske befolkningen og på den norske økonomi.

Reichskommissar Terbovens tale

Reichskommissar Terboven talte i går på Akershus slott. Han talte om den norske situasjonen og om den norske regjeringen. Han talte også om den norske befolkningen og om den norske økonomi.

England vil ha sin egen regjering. England vil ha sin egen regjering. England vil ha sin egen regjering. England vil ha sin egen regjering.

Hvis de altså virkelig ville holde seg nøytrale hadde de ingen grunn til å være nøytrale.

Men der fyller kom den som kom i går.

Biskop Berggrav har lagt fram bevisene.

Biskop Berggrav har lagt fram bevisene. Biskop Berggrav har lagt fram bevisene. Biskop Berggrav har lagt fram bevisene.

Det er altså for en stor del det samme som vi har sett i de andre artiklene.

ter og hver stilling har vært å gjøre personlig innsett for folks velstand.

Før nasjonalsosialismen

Før nasjonalsosialismen var det en annen tid. Før nasjonalsosialismen var det en annen tid. Før nasjonalsosialismen var det en annen tid.

Som regjeringas første oppgaver bedudes: Fred med Tyskland, trygging av forsyningene, og ordning av Norges utenrikspolis.

Vil dere Norge len i en stor og stor. Ja, det er en stor og stor. Ja, det er en stor og stor.

Et nytt Reichskommissar Terboven vil i de nærmeste dager gjøre et besøk i Oslo.

Føreren tale:

Nasjonal Samlings Fører og Norges ministerpresident, Vidkun Quisling, talte i går på Akershus slott.

Ved en mektig oppmarsj i Oslo hyller det nye Norge sin fører.

OSLO 2. FEBRUAR 1942.

Et stort folk i det store slottet på Akershus har i går hyllert den nye regjeringen.

I den store salen på Akershus slott har i går hyllert den nye regjeringen.

Det er altså for en stor del det samme som vi har sett i de andre artiklene.

Det er altså for en stor del det samme som vi har sett i de andre artiklene.

Kongsvinger Arbeiderblad var en av de få arbeideravisene som kom ut gjennom hele krigen. I 1943 ble navnet endret til Glåmdalen.

Avisproduksjon under den andre verdenskrig

Våren 1940 var Vestfold Arbeiderblad i Tønsberg en solid avisbedrift. Avisens trykkeri var velutstyrt og fungerte som et sentraltrykkeri for arbeiderpressen i Vestfold. Her ble de tre avisene Horten Arbeiderblad, Vestfold Fremtid og Vestfold Arbeiderblad trykt på en Duplex flattrykkersrotasjon.¹ Den 9. april 1940 ble det imidlertid ikke trykt noen aviser på pressen til Vestfold Arbeiderblad. En del av trykkeripersonalet var på nøytralitetsvakt, og mange hadde fått mobiliseringsordre etter at landet var blitt angrepet av tyske styrker i løpet av natten; det var rett og slett ikke nok folk på jobb til å få produsert aviser denne dagen.

I ukene som fulgte, kom Vestfold Arbeiderblad ut med en firesiders avis som var underlagt okupasjonsmaktens sensur. Den 25. september ble redaktør Carl Gulbrandsen innkalt til Tønsberg politikammer, hvor han ble orientert om at de politiske partiene – med unntak av Nasjonal Samling – var blitt oppløst, og at det var nedlagt et midlertidig forbud mot å gi ut Vestfold Arbeiderblad. I begynnelsen av oktober vedtok avisens styre å avvikle virksomheten; under de rådende forhold ønsket ikke styrets representanter å videreføre avisutgivelsen. Noen dager senere ble redaktøren og forretningsføreren innkalt til et møte med NS' presseleder i Oslo, som informerte om at avisen og dens tekniske utstyr var overtatt av den norske stat.²

Redaktør Sverre Hjertholm i sandefjordavisen Vestfold Fremtid håndterte situasjonen på en litt annen måte enn Gulbrandsen. Ettersom han ikke fikk trykt noen avis den 9. april, sendte han ut et stensilert ark til alle abonnentene. Her kunne de lese om nattens hendelser og om hvilke norske byer som var blitt besatt av de tyske styrkene. I de påfølgende dagene kom Vestfold Fremtid ut igjen – men nå med små stensilerte vedlegg som informerte om okkupasjonsmyndighetenes sensur og brakte usensurerte nyheter.³ Den 4. juni ble Hjertholm fengslet i fire uker, og Vestfold Fremtid fikk trykkeforbud like lenge. Hjertholm gjenopptok redaktørvirksomheten da han slapp fri, men allerede den 30. juli ble han nok en gang arrestert, og nå fikk Vestfold Fremtid åtte ukers trykkeforbud. Kort tid etter besluttet avisens styre å legge ned avisen. Denne beslutningen ble fastholdt, selv om en lokal NS-presseleder kunne presentere et telegram fra justisminister Jonas Lie, som forlangte at redaksjonen skulle gjenoppta utgivelsen av Vestfold Fremtid.⁴

Den tredje avisen som var blitt trykt i Vestfold Arbeiderblads trykkeri, kom ikke ut med et eneste nummer så lenge krigen varte. I Horten havn hadde det vært kamphandlinger natten til 9. april. Om morgenen var byen under tysk kontroll, og befolkningen var i ferd med å evakuere. Ifølge en redegjørelse som redaktør Paul Bentsen i Horten Arbeiderblad skrev i 1945, hadde politiet troppet opp i redaksjonen samme dag

1 Arbark. Arbeiderpressens samvirkers arkiv. Serie Dc, boks 23, mappe: Vestfold Arbeiderblad 1946–1957. Diverse notater, beretninger osv.

2 Tollnes, Ivar: Avis og avisfolk i Vestfold. En kulturhistorie, Larvik 1992, s. 81.

3 Ivar Tollnes betrakter disse stensilerte arkene som Norges første illegale avis. Tollnes 1992, s. 63.

4 Arbark. Arbeiderpressens samvirkers arkiv, E 13, mappe: Vestfold Fremtid, notat om Vestfold Fremtids okkupasjonshistorie.

med direktiver om hva slags nyheter avisen kunne formidle. Bentsen nektet å akseptere noen form for sensur, og allerede samme ettermiddag vedtok Horten Arbeiderblads styre at avisen ikke skulle gis ut så lenge nazistene hadde makten i Norge.⁵

Da krigen tok slutt, og de tre avisene skulle gjenoppta sin virksomhet, sto de overfor

store utfordringer av teknisk og økonomisk karakter. Vestfold Arbeiderblads Duplex-presse fortsatt på plass, men det var også det eneste som var igjen i en trykkeribygning som hadde fått hard medfart under okkupasjonen. Vannrør og toaletter var ødelagt. Ventilasjonsanlegget til maskinsetteriet var borte. Motoren til heisen mellom setteriet og trykkeriet var stjålet. En sylindrepresse var blitt overført til Nasjonal Samlings Rikstrykkeri i Moss, hvor den senere ble hogd til skrapjern. Håndsetteriet hadde også havnet i Moss, før det ble videresendt til Nasjonal Samlings Rikstrykkeri i Oslo sammen med to av Vestfold Arbeiderblads fire settemaskiner.⁶ En av de øvrige settemaskinene befant seg i Larvik, mens den siste var blitt brukt til å sette en tysk soldatavis som ble trykt i høyreavisen Ofotens Tidendes trykkeri i Narvik.⁷

Faktor Oskar Lindqvist brukte flere uker på å spore opp mer eller mindre brukbart utstyr som på ulike tidspunkter og av ulike personer var blitt fjernet fra Vestfold Arbeiderblads lokaler. Etter gjentatte turer til Oslo og andre byer på Østlan-

det hadde han funnet igjen avisens budvesker, setteriets støvsuger, pengeskapet, redaksjonens papirkurver, det meste av håndsetteriet og tre av settemaskinene. Settemaskinene var spesielt

viktige; det var nesten umulig å oppdrive nye settemaskiner, og de som ble omsatt rett etter krigen, kostet det dobbelte av hva de hadde gjort fem år tidligere.⁸

*«Da krigen kom til Norge,
var det omkring 275
aviser her i landet.»*

Våren og sommeren 1945 kom Vestfold Arbeiderblad ut som en felles arbeiderpartiavis for byene Tønsberg, Sandefjord, Horten og Holmestrand, og trykkingen ble utført av konkurrenten Tønsbergs Aktietrykkeri/Tønsbergs Blad. Selv om bygningen ikke lenger var velegnet til avisproduksjon, klarte Vestfold Arbeiderblad i løpet av sommeren likevel å sette trykkeriet sitt i såpass god stand at det lot seg gjøre å trykke aviser. Den 8. august 1945 kunne trykkerne heise papirruller på plass i den gamle Duplex-pressen og trykke egne utgaver av Vestfold Fremtid, Horten Arbeiderblad og Vestfold Arbeiderblad.

Horten Arbeiderblad konkurrerer med Gula Tidend om å være den første norske avisen som ble nedlagt som følge av okkupasjonen.⁹ Vestfold Fremtids stensilerte bilag er blitt betegnet som okkupasjonstidens første illegale avis, og Sverre Hjertholm skal ha vært den første avisredaktøren som ble arrestert.¹⁰ Historiene om de tre avisene som ble trykt i Vestfold Arbeiderblads trykkeri, er likevel bare noen få av en rekke

5 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. Serie Dc, boks 13, mappe: Horten Arbeiderblad 1945–1957, brev fra redaktør Paul Bentsen til Arbeiderpressens Samvirke, datert 8.10.1945.

6 Vestfold Fremtid 8.8.1945.

7 Ofotens Tidendes trykkeri trykte den tyske avisen Nordwacht i 1940, og den tysk- og norskspråklige Narvikposten i 1942–1943. (Se Jensen, Tom B.: Nasjonal Samlings periodiske skrifter 1933–1945, Oslo 1992.)

8 Faktor Lindqvists bestrebelser for å skaffe tilbake forsvunnet materiell er blant annet beskrevet i Vestfold Fremtid 8.8.1945. Om doubling av prisen på settemaskiner, se Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. Serie Dc, boks 23, mappe: Vestfold Arbeiderblad, årsberetning 1945.

9 Skeidsvoll, Agnar: «Me nekta å tena fienden», i Håland, Per (red.): Gula Tidend i 75 år, Bergen 1979, s. 109.

10 Christophersen, Egil: Vestfold i krig, Sandefjord 1989, s. 223.

Kristiansund ble utsatt for flere flyangrep i april 1940. Den 29. april brant så å si hele byen ned. Tidens Krav, Romsdalsposten og Møre Dagblad opplevde at redaksjonslokaler og trykkerier ble rasert. (Foto: Arbark)

eksempler på avisnedleggelse og arrestasjoner fra den norske pressens dramatiske krigshistorie. Da krigen kom til Norge, var det omkring 275 aviser her i landet. Noen av dem ble fullstendig ødelagt under bombeangrep og krigshandlinger. Enkelte valgte å innstille virksomheten på grunn av okkupasjonsmaktens sensur. Andre ble stanset av politiske grunner eller som følge av myndighetenes ønske om å rasjonalisere eller «nyordne» avisbransjen, men det var også en del som mer eller mindre frivillig fortsatte å komme ut så lenge krigen varte. Da krigen tok slutt, var det 115 aviser igjen, og selv om både format og sidetall var atskillig mindre enn ved inngangen til 1940, så hadde disse avisene et opplag som

var omtrent like stort som det samlede norske avisopplaget før krigen.¹¹

I det følgende skal vi se nærmere på de norske avistrykkerienes virksomhet og skjebne under okkupasjonen. Hva skjedde med trykkeriutstyret til aviser som ble nedlagt eller beslaglagt? Hvordan var de tekniske forutsetningene for å drive de avisene som fortsatt kom ut? Hva slags pro-

¹¹ Ulike kilder/forfattere har operert med noe ulike anslag over antallet aviser i Norge i 1940 og 1945. Dette skyldes blant annet ulike definisjoner av ukeaviser, selvstendige aviser osv. Tallene i denne framstillingen er hentet fra Sigurd Høsts opptellinger gjengitt i hans bok *Mye mer enn Akersgata. Norsk pressestruktur 1945–2009* (Pressehistoriske skrifter nr. 12 2009, s. 15.)

duksjonsteknisk utgangspunkt hadde avisene i disse to gruppene da krigen endelig tok slutt? Den harde medfarten arbeiderpressen fikk under okkupasjonen, er blitt behandlet i flere pressehistoriske framstillinger. Med ambisjon om å oppklare noen misforståelser og avdekke noen myter vil arbeiderpressens avistrykkerier bli viet spesiell oppmerksomhet mot slutten av kapitlet.

Aviser i bomberegner

Mot slutten av april 1940 ble Kristiansund utsatt for harde og vedvarende angrep fra tyske bombefly. Mer enn åtte hundre hus ble rasert – blant dem redaksjons- og trykkerilokalene til de tre avisene Tidens Krav, Romsdalsposten og Møre Dagblad.¹² Tidens Krav holdt til i Arbeidersamfunnet i Kristiansund, og da denne bygningen brant ned til grunnen gikk følgende utstyr tapt: en Heureka flattryksrotasjonspresse, to sette-maskiner, en sylinderpresse, en digelpresse, støperiestyr, skrift, et klisjéarkiv og avisens ordinære arkiv. Telefoner, skrivemaskiner, abonnementskartotek og en del annet utstyr fra avisens ekspedisjon var brakt i sikkerhet et par dager tidligere.¹³

Nøyaktig én måned senere startet Tidens Krav opp igjen. Avisen kom nå ut tre ganger i uka – produsert i samarbeid med Arbeider-Avisa i Trondheim. Samarbeidet var en nødløsning og

«Vi gjør rettest i å finne oss til rette i de nye forhold og gjøre det beste ut av situasjonen.»

ikke særlig gunstig sett fra Tidens Kravs side; Arbeider-Avisa tok inn noen få lokalnyheter og annonser fra Kristiansund, trykte en del av opplaget med Tidens Krav som tittel og sendte det med båt til Kristiansund. Trondheimsvarianten av Tidens Krav ble omsatt som løssalgsavis, men interessen i Kristiansund var laber. Opplaget var lavt og synkende – kanskje fordi telefonoverføring av annonser og nyheter til Trondheim skapte mange forviklinger og påfølgende misforståelser, men mest fordi transportproblemer medførte hyppige og store forsinkelser. Da de politiske partiene ble forbudt i september 1940, valgte avisens styre å legge ned hele virksomheten. Mot slutten av oktober kom Tidens Krav riktignok ut igjen – nå som partiorgan for Nasjonal Samling – men dette prosjektet ble avsluttet etter et par uker. «Folk snudde ryggen til den nye avisen», skriver Petter E. Innvik i sin bok om Tidens Krav.¹⁴

Konkurrenten Romsdalsposten var også blitt hardt rammet under flyangrepene. Avisens rotasjonspresse «ble liggende igjen i ruinene som en haug jernskrap», og stort bedre gikk det ikke med det øvrige produksjonsutstyret.¹⁵ Romsdalsposten klarte imidlertid å etablere en brukbar midlertidig løsning på det akutte produksjonsproblemet. Avisen ble trykt om natten ved et trykkeri i Ålesund, og fordi kommunikasjonene mellom Ålesund og Kristiansund fortsatt var gode, kunne avisen distribueres ved middagstider neste dag. Til forskjell fra styret i Tidens Krav hadde ikke Romsdalspostens styre noen intensjoner om å avvikle avisdriften. «Det som nå er nødvendig er ro, sindighet, loyalitet og samarbeide – samarbeide mellom nordmen-

12 Innvik, Petter E.: Et fyrtårn i havgapet. Tidens Krav gjennom 100 år 1906–2006, Kristiansund 2006, s. 77 f. En fjerde avis – Nordmør – ble også utgitt i Kristiansund. Nordmør ble trykt i Romsdalspostens trykkeri.

13 Riksarkivet. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 49, mappe: Meldinger om aviser som er stoppet 1940–1942, brev til Norsk bladeierforening fra Tidens Krav, datert 5.6.1940; Arbark. Arbeiderpressens Samvirknes arkiv. E 13, mappe: Tidens Krav I, beretning fra Tidens Kravs bladstyre for tiden 1. januar 1940 til 31. desember 1945.

14 Innvik 2006, s. 81.

15 Romsdalsposten 9.9.1950.

nene innbyrdes og samarbeide mellom nordmennene og de tyske makthavere», sto det på lederplass da avisen den 20. mai 1940 kom ut med sitt første nummer etter bombingene av Kristiansund. Videre het det: «Vi gjør retttest i å finne oss til rette i de nye forhold og gjøre det beste ut av situasjonen. 'Skibet går videre' – nå gjelder det at vi alle, hver i vårt yrke, gjør vår innsats til landets gagn.»¹⁶ Romsdalspostens innsats gikk i første omgang ut på å få reist en brakke og få anskaffet en trykkpresse og et par settemaskiner, og allerede i oktober 1940 kunne avisen igjen trykkes i Kristiansund – nå på en Heureka flattrykksrotasjon som kom fra venstreavisen Glommen i Sarpsborg.¹⁷ Romsdalsposten var den eneste Kristiansund-avisen som ble utgitt gjennom hele krigen, og fram mot 1945 steg opplaget med nesten femti prosent – fra 5900 til 8500. Lokalene til byens tredje avis – høyreavisen Møre Dagblad – brant også ned til grunnen og måtte erstatte trykkeriutstyret sitt for å komme i gang igjen med produksjonen.

I årene forut for krigen var tilgangen på brukte trykkpresser blitt stadig mindre som følge av en sanering av de norske trykkerienes maskinpark i regi av Ophugningsfondet for trykkerimaski-

ner.¹⁸ Da Møre Dagblad skulle starte gjenoppbyggingen, var imidlertid markedssituasjonen for trykkerimaskiner i ferd med å endres. Opphuggingen av eldre maskiner hadde stanset opp, og i tillegg ble trykkpresser og settemaskiner fra nedlagte aviser nå tilgjengelige på markedet. Noen aviser opplevde at det tekniske utstyret deres ble beslaglagt av Nasjonal Samling og solgt, mens andre solgte maskinene sine selv eller valgte å leie ut. Da Halden Arbeiderblad ble stanset i februar 1941, ble to settemaskiner reddet ved at Smaalenenes Amtstidende kjøpte dem og underhånden inngikk en avtale med Halden Arbeiderblad om å lagre maskinene forsvarlig og selge dem tilbake når dette ble mulig. Avisens Heureka flattrykksrotasjon ble imidlertid overdratt til et grafisk leverandørfirma som solgte den videre til Møre Dagblad i Kristiansund. Pressen var i bruk til Møre Dagblad gikk inn i mars 1943. Da krigen var over, krevde Halden Arbeiderblad å få trykkpressen tilbake igjen, og dette ble innfridd i løpet av høsten 1945.¹⁹

Den 2. juni 1940 ble Folkets Hus i Narvik truffet av en tysk bombe. Fire mennesker omkom, og bygningen – hvor arbeiderpartiavisen Fremover hadde både redaksjonslokaler, setteri og trykkeri – brant ned til grunnen. «Bare steinstøpen står igjen. I ruinene ligger alt Fremover eiet, undtatt en regnemaskine som var bragt til et annet sted i byen», skrev redaktør Martin Aune til Arbeiderpressens Samvirke.²⁰ Avisens tekniske utstyr hadde bestått av en eldre Heureka flattrykksrotasjon som Fremover hadde overtatt etter Smaalenenes Social-Demokrat i 1938, en

¹⁶ Romsdalsposten 20.5.1940.

¹⁷ Arbark. Norsk Arbeiderpressens arkiv. Da 2, mappe: Trykkeriutstyr i B-pressen. Et brev fra Tidens Krav, datert 7.5.1948, forteller at Romsdalsposten kjøpte en Heureka flattrykksrotasjon ved utgangen av 1940 og to settemaskiner i løpet av krigsårene. Pressen kom fra Glommen, se Dagspressen nr. 10/1940, s. 4 og nr. 11/1940, s. 5. Se også Glommen 19.9.1928; Riksarkivet. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 49, mappe: Aviser stoppet under okkupasjonen 1940–45. Brev til Norsk Bladeierforening fra Glommen, datert 3.2.1946. Her står det at Glommen var blitt ribbet for alle maskiner bortsett fra en defekt settemaskin. «Spesielt er det forbundet med store vansker å få tilbake avispressa vår», heter det i brevet. Det er uklart om dette dreier seg om Heureka-pressen som Romsdalsposten kjøpte året før Glommen ble stanset, eller om det henvises til en rotasjonspresse som Glommen bestilte rundt 1940, men ikke fikk installert.

¹⁸ I årene 1934 til 1940 ble 127 eldre sylindresser hugd opp som følge av en avtale mellom Den norske boktrykkerforening og Norsk grafisk leverandørforening. Fra 1937 ble også settemaskiner hugd opp.

¹⁹ Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. E 6, mappe: Halden Arbeiderblad, styrets beretning 1945.

²⁰ Arbark. Arbeiderbevegelsens pressefonds arkiv. D 2, mappe: Fremover, brev fra redaktør Martin Aune til Arbeiderpressens Samvirke, datert 28.6.1940.

helt ny Heidelberg sylindrepresse som ble brukt til aksidenstrykking, to Intertype settemaskiner, et håndsetteri med reoler og skrift, en korrekturpresse, et støpeapparat og mye annet materiell som var påkrevd i et trykkeri.²¹ Til tross for de omfattende ødeleggelsene var redaktør Aune fast bestemt på å fortsette avisdriften. Han inngikk en trykingsavtale med avisen Folkeviljen i Harstad, og den 4. juli kunne abonnentene igjen motta Fremover – riktignok bare tre ganger per uke.

I Narvik ble det gitt ut så mange som tre aviser i tillegg til Fremover: Ofotens Tidende (H), Ofoten Folkeblad (V) og Nordland Arbeiderblad (NKP), og alle hadde hvert sitt trykkeri. I likhet med Fremover opplevde også Ofotens Tidende at trykkeriet fikk betydelige skader under de omfattende krigshandlingene i Narvik våren 1940.²² Ofotens Folkeblad klarte seg bedre, men avisen måtte likevel innstille i noen måneder – blant annet på grunn av manglende strømtilførsel.²³ Nordland Andelstrykkeri, som var eid av Nordland Arbeiderblad, kom uskadet fra de dramatiske hendelsene i Narvik sommeren 1940. Det gikk likevel ikke så lang tid før Nordland Arbeiderblad fikk merke følgene av okkupasjonen: Den 16. august 1940 ble Norges Kommunistiske Parti forbudt, og dermed ble Nordland Arbeiderblad og partiets øvrige aviser stanset. Nordland Andelstrykkeri fikk nå ledig kapasitet, og den 19. august overtok trykkeriet produksjonen

av Fremover. På kort sikt var dermed Fremovers tekniske utfordringer løst; de politiske problemene var det imidlertid vanskeligere å håndtere.

Etter at også de øvrige politiske partiene (unntatt NS) ble forbudt, overdro myndighetene avisen Fremover til redaktør Martin Aune, som fortsatt var innstilt på at avisen skulle utgis «særlig for varetakelse av de fagorganiserte arbeideres interesser».²⁴ Redaktør Aune måtte imidlertid finne seg i å ha en NS-oppevnt medredaktør med ansvar for det politiske stoffet og en kontrollør som overvåket avisens økonomiske utvikling. Balansegangen ble vanskelig når én redaktør ønsket at Fremover skulle være et NS-organ, mens den andre gjorde hva han kunne for å forhindre nettopp en slik utvikling. Den 12. februar 1941 ble utgivelsen av Fremover stanset. Venstreavisen Ofoten Folkeblad fortsatte til 12. mars 1943. Deretter var høyreavisen Ofotens Tidende alene på det lokale avismarkedet til krigen tok slutt.²⁵

I august 1941 sendte redaktør Carl Næsje i Ofotens Tidende en situasjonsrapport fra det krigsherjede Narvik til Norsk bladeierforening. Her fortalte han at avisen hans hadde fått en del av det tekniske utstyret sitt rasert under krigshandlingene året i forveien; blant annet var en av settemaskinene blitt ødelagt. Allerede i oktober hadde imidlertid Ofotens Tidende mottatt 18 400 kroner i skadeerstatning fra Krigsskadetrygden for løssøre, og disse pengene ble brukt til å kjøpe en ny settemaskin. Maskinen var en del av det tekniske utstyret som NS-myndighetene hadde beslaglagt i Vestfold Arbeider-

21 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. Dc 8, utskrift av skadetakstprotokoll fra branntakstbestyreren i Narvik etter skadetakst holdt 6.8.1940.

22 Riksarkivet (RA) PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 4, mappe: Meldinger om aviser som er stoppet 1940–1942, brev fra Ofotens Tidende til Norsk bladeierforening, datert 31.8.1941; En karakteristikk over den norske presses tekniske utrustning, datert 26.9.1944.

23 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 49, mappe: Meldinger om aviser som er stoppet 1940–1942. I brev fra Ofoten Folkeblad til Norsk bladeierforening, datert 3.9.1940, heter det at avisen nå kommer ut igjen som før.

24 Arbark. Arbeiderbevegelsens pressefonds arkiv. D 2, mappe: Fremover, brev fra redaktør Martin Aune til Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon, datert 1.10.1940.

25 Se mer om avisen Fremover og forholdene under krigen i Sletbakk, Knut: Fremover i 100 år. Fremover 1903–2003. Og litt om arbeiderbevegelsen hjemme og ute, Narvik 2003, s. 121 f. Ifølge Sletbakk (s. 126) er det uklart hva som utløste stansen av Fremover den 12. februar 1941.

blad. Næsje beklaget seg ellers over at annonseinntektene hadde gått ned, mens kostnadene var gått i været. Han så likevel relativt lyst på framtiden. Med den nye settemaskinen på plass gikk produksjonen omtrent som før. Avisen kom ut med fire sider tre ganger i uken. Opplaget var raskt stigende, og det kom nye abonnenter daglig. I brevet refererer Næsje til forholdene før og etter krigen – og «krigen» ser her ut til å være synonymt med krigshandlingene i Narvik i 1940. Vi kan gjengi Næsjes egne ord slik han skrev dem i august 1941: «Rekordoplaget under og etter forrige krig var 3600 eksemplarer, mens vi nu – etter krigen – har kunnet notere 4250.»²⁶

I tillegg til avisene i Kristiansund og Narvik var det også flere andre som ble skadelidende på grunn av krigshandlinger – særlig i krigens første fase. I Molde ble redaksjonslokalene til arbeideravisen Romsdal Folkeblad rasert under tyskernes bombing i slutten av april. Avisen gikk inn høsten 1940 og kom ikke i gang igjen før i 1947. I motsetning til Romsdal Folkeblad hadde venstreavisen Romsdals Budstikke i Molde sitt eget trykkeri. Dette ble ødelagt under de voldsomme brannene som fulgte bombeangrepet, og blant utstyret som gikk tapt, var avisens sylinderpresse og to settemaskiner. Romsdals Budstikke kom raskt i gang igjen, og fram til 1942 ble avisen trykt i Ålesunds Avis.

26 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 4, mappe: Meldinger om aviser som er stoppet 1940–1942, brev fra Ofotens Tidende til Norsk bladeierforening, datert 31.8.1941; Fa 58, mappe: Pressens Arbeidsnemnd, krigsskadeoppgjør etc. 1941–47. Brev fra Krigsskadestrygden for løsure til Norsk Bladeierforening, datert 30.10.1940, opplyser om at Carl Næsje i Narvik har mottatt 18 400 kroner i skadeerstatning for en ødelagt settemaskin.

Ambisjonen var imidlertid å gjenreise avstrykeriet i Molde. Dette lot seg realisere sommeren 1942, da avisen fikk installert den første norskbygde flattrykksrotasjonspressen – en såkalt OGAS-presse bygd ved Myrens Verksted i Oslo etter anvisninger fra det grafiske leverandørfirmaet Olaf Gulowsen AS (derav navnet). Etter at myndighetene samme år hadde stanset Ålesunds Avis, overtok Romsdals Budstikke også en del av denne avisens tekniske utstyr.²⁷

Flere eksempler kan trekkes fram. Alle trykkeriene i Namsos ble ødelagt under bombingene den 20. april 1940, og de tre avisene Namdal Arbeiderblad (A), Nordtrønderen (V) og Namdalen (B) ble rasert. Kort tid etter kom de to sistnevnte ut

igjen ved hjelp av svært primitivt teknisk utstyr. I 1942 slo NS disse avisene sammen til fellesavisen Nordtrønderen og Namdalen.²⁸ I Bodø hadde høyreavisen Nordlandspostens eier og utgiver, boktrykker Johs. Petersen, vært forutseende og flyttet en del trykkeriutstyr og materiell ut av byen av frykt for bombing.

Avispressen kunne imidlertid ikke flyttes i en håndvending, og den ble ødelagt under et bombeangrep den 27. mai 1940.²⁹ Nordlandsposten klarte å skaffe seg både settemaskiner og ny

«I Bodø hadde høyreavisen Nordlandspostens eier og utgiver vært forutseende og flyttet en del trykkeriutstyr og materiell ut av byen av frykt for bombing.»

27 Bolstad, Jakob (red.): Molde Typografiske Forening 60 år, Molde 1966, s. 42. Se også Romsdals Budstikke, jubileumsnummer 3.7.1943 og Dagspressen nr. 10/1940, s. 2.

28 RA. S-1555 Riksdadvokatens landssvikarkiv, eske 78, sak nr 83, Nordtrønderen og Namdalen.

29 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 49, mappe: Meldinger om aviser som er stoppet 1940–1942, brev fra Nordlandsposten til Norsk bladeierforening, datert 28.6.1941. Ifølge Dagspressen nr. 10/1937, s. 7, hadde avisen en Duplex flattrykksrotasjon som var anskaffet i 1930.

trykkpresse i løpet av krigsårene, og avisen disponerte også fylkets eneste klisjéanstalt.³⁰ Konkurrentene Nordland (B) og Nordlands Framtid (A) var blitt trykt på en nyinstallert Duplex flattrykksrotasjon hos Nordland boktrykkeri. Dette trykkeriet ble fullstendig ødelagt under bombingen. Utgivelsen av Nordland fortsatte likevel til 1943, mens Nordlands Framtid ikke kom ut igjen før krigen var over.³¹

Aviser i Steinkjer, på Hemnesberget, på Åndalsnes og på Elverum ble også helt eller delvis ødelagt som følge av krigshandlinger og bombeangrep, og i likhet med de avisene som er nevnt ovenfor, møtte også disse en ulik skjebne.³² Noen kom raskt i gang igjen, og enkelte klarte også å bygge opp igjen produksjonsapparatet sitt, mens andre ble utgitt for en kortere periode eller kom ikke i virksomhet igjen før krigen tok slutt. Begrensningene lå ikke i mangel på teknisk utstyr. På grunn av okkupasjonsmyndighetenes beslaglegging av aviser og etter hvert også omstrukturering eller «nyordning» av hele avisbransjen, var tilgangen på brukt trykkeriutstyr bedre enn den hadde vært mot slutten av 1930-årene. Mange måtte riktignok klare seg med mindre og enklere trykkpresser enn de var vant til, men dette representerte ikke noe uoverkommelig problem ettersom avisene ble tvunget til å kutte ned på både format og sideantall som følge av krigstidens papirrasjonering. Hvorvidt bombe-aviser skulle komme i gang igjen, var avhengig av økonomi og eventuelle krigsskaderstatninger, men først og fremst av okkupa-

sjonsmaktens og NS-myndighetenes planer for landets framtidige pressestruktur og dernest av avisenes egne ønsker om å drive videre under de rådende forhold.

Utstyr til en nyordnet presse

I mellomkrigstiden var bondepartiavisen Østlendingen på Elverum en lokalavis som lå langt framme når det gjaldt offensiv satsing på effektiv teknologi. Avisen hadde kjøpt sin første rotasjonspresse i 1919, og med ambisjoner om å bli en viktig fylkesavis i Hedmark gikk den til anskaffelse av en ny rotasjonspresse i 1930 – en presse som kunne trykke 16 sider av gangen, og som dessuten var utstyrt med fargeverk.³³ Denne trykkpressen var fortsatt i drift den 11. april 1940 da et titalls tyske fly kom innover Elverum og i løpet av en time slapp så mange bomber at hele sentrum ble rasert, og førte mennesker ble drept. I sin bok om Østlendingen beskriver Per Overrein bombingene som en katastrofe for avisen; absolutt alt av eiendeler ble ødelagt. Det fantes verken lokaler, maskiner, utstyr eller abonnentlister som kunne hjelpe Østlendingen i gang med virksomheten igjen.³⁴ Likevel kom Østlendingen ut igjen allerede den 10. juni. Redaksjon og ekspedisjon var blitt installert i provisoriske lokaler, og trykkingen foregikk på en liten sylinderpresse i et lokalt trykkeri som hadde unnsilpet bombeangrepet to måneder tidligere.

I tiden som fulgte, valgte Østlendingen en forsiktig linje overfor okkupasjonsmyndighetene, men dette forhindret ikke at NS i Hedmark fra høsten 1941 la et sterkt press på avisen for å gjøre den mer NS-vennlig. Etter hvert grep også sentrale myndigheter direkte inn i denne virksomheten. Pressedirektoratet, som var underlagt det nyopprettede Kultur- og folkeopplys-

30 RA. S-1555 Riksadvokatens landssvikarkiv, eske 78, sak nr. 79, Nordlandsposten.

31 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 49, mappe: Meldinger om aviser som er stoppet 1940–1942, Brev fra Nordlands Fremtid til Norsk bladeierforening, datert 2.7.1940. Se også Dagspressen nr. 8/1940, s. 5.

32 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Fa 58, mappe: Krigsskade på aviser og personale, notat fra Pressens Arbeidsnevnd, datert 24.6.1940. Her fortelles det at 18 aviser er skadet som følge av krigshandlinger.

33 Østlendingen 19.3.1951 (jubileumsutgave).

34 Overrein, Per: «Hvor ånden bærer bud» – Østlendingen fra Arbeiderdemokratene til Orkla, Elverum 2001, s. 154–156.

ningsdepartementet, så det som sin oppgave å omskape pressen i «den nye tids ånd».³⁵ Rett før jul i 1941 møtte NS' fylkespresseleder i Hedmark opp på et styremøte i Østlendingen med en kunngjøring fra departementet om at redaktør Georg Werner-Hansen skulle erstattes av Johan Woll, som var NS-medlem og tidligere redaktør av Rjukan Dagblad. Noen måneder senere fikk Pressedirektoratet et nytt verktøy til bruk i nyordningen av den norske pressen: Lov om utgivelse av trykt skrift av 26. februar 1942 gjorde det enda enklere for direktoratet å legge ned aviser eller fjerne uønskede redaktører eller andre ansatte i dagspressen.³⁶ Med hjemmel i denne loven oppnevnte Statens presseleder i Hedmark et nytt og NS-dominert styre i Østlendingen.³⁷

I januar 1942 trykte fagbladet Grafia et intervju med boktrykker Arthur Nelson, som Nasjonal Samling hadde innsatt som formann i Den norske boktrykkerforening. Nelson var svært opptatt av «materialspørsmålet», og til Grafias journalist sa han: «De nåværende forhold medfører (...) at det praktisk talt er umulig å få

kjøpt maskiner.»³⁸ Den samme utgaven av Grafia inneholdt også en reportasje om Østlendingen og om avisens trykkeri. Anledningen var at Østlendingen nylig hadde feiret førtiårsjubileum, og at avisen var flyttet inn i et nytt bygg på den

samme tomten som to år tidligere var blitt ødelagt av bomber. Nelsons uttalelser om mangel på maskiner står i kontrast til det inntrykket vi får i presentasjonen av Østlendingen: Avisen ble riktignok ikke trykt på en rotasjonspresse lenger, men det var anskaffet en Duplex flattrykkssrotasjon som kunne trykke åtte sider av gangen – og dette holdt i massevis. Håndsetteriet var helt nytt og utstyrt med moderne skriftmateriell. I maskinsetteriet sto det to settemaskiner: en Linotype og en Linograph. Ifølge reportasjen hadde avistrykkeriet dessuten en støperiavdeling som andre aviser av samme størrelse ville ha betraktet med misunnelse. Grafia, som var organ for det kommissariske LO-forbundet Norsk Grafisk Forbund, gratulerte sine kolleger på Elverum med nye maskiner og gode lokaler.

Bladet skrev ingenting om hvordan utstyret hadde kommet Østlendingen i hende, men det får vi vite mer om fra andre kilder. Gula Tidend i Bergen var en av de første avisene som gikk inn etter den tyske okkupasjonen. Avisens styre nektet å akseptere okkupasjonsmaktens sensur og valgte isteden å legge ned

virksomheten. Siste utgave kom den 9. april 1940. For å forhindre at NS tok kontroll over avisen og begynte å gi den ut igjen, ble leieavtalen for avisens lokaler sagt opp, og det tekniske utstyret ble solgt. Gula Tidend hadde kjøpt en Duplex flattrykkssrotasjon i 1935. Sommeren 1940 ble denne trykkpressen overtatt av Østlendingen for 30 000 kroner.³⁹ Venstreavisen Glom-

*«Lov om utgivelse av
trykt skrift av
26. februar 1942 gjorde det
enda enklere for direktoratet
å legge ned aviser»*

35 Hjeltnes, Guri: Avisoppgjøret etter 1945, Oslo 1990, s. 50.

36 Hjeltnes 1990, s. 50.

37 Overrein 2001, s. 162–163.

38 Grafia nr. 1/1942, s. 30. Arthur Nelson løste senere sitt eget materialproblem på følgende måte: Etter at NKP-avisen Hardanger Arbeiderblad i Odda var blitt stanset og dens tekniske utstyr beslaglagt, overtok Arthur Nelsons boktrykkeri en sylindrepresse og en settemaskin fra denne avisen. Hardanger Arbeiderblads redaktør Harald Slåttilid ble arrestert i 1942 og skutt året etter.

39 Foss, Gunnar Tønjum: Den undertrykte presse. Bergenspressen og sensurapparatet 1940–1945, Bergen 1990, s. 44–45; Håland, Per (red.): Gula Tidend i 75 år, Bergen 1979, s. 151; Overrein 2001, s. 179; Østlendingen 19.3.1951 (jubileumsavis); Gula Tidend 3.12.1954 (jubileumsavis).

men i Sarpsborg hadde vært utstyrt med to settemaskiner som ble konfiskert av myndighetene og avhendet etter at avisen stanset høsten 1941. En av de beslaglagte settemaskinene ble solgt til Østlendingen på Elverum, og den andre havnet i Glåmdalen på Kongsvinger.⁴⁰

Østlendingen skaffet seg også senere produksjonsutstyr som var konfiskert fra nedlagte aviser. Håndsetteriet ble supplert med reoler og skrift fra Dagningen på Lillehammer. Dette utstyret hadde stått lagret på Lillehammer siden avisen ble stanset av myndighetene sommeren 1942. I 1944 ble forretningsfører Jul. Pettersen i Dagningen oppsøkt av Helfred Jansen fra Oslo. Jansen drev en grafisk fagforretning, og han hadde ved en rekke anledninger solgt trykkeriutstyr fra nedlagte eller beslaglagte aviser. Nå hadde han med seg en fullmakt fra NS' riksøkonomisjef som ga ham rett til å selge Dagingens trykkeriutstyr. Jul. Pettersen protesterte og framholdt at utstyret var Arbeiderbevegelsens Pressefonds eiendom. Han måtte imidlertid motvillig akseptere at Dagingens skriftmateriell og annet setteriutstyr havnet hos Østlendingen.⁴¹ Østlendingens styre inngikk også en avtale med NS' riksøkonomisjef om å kjøpe Bergens Arbeiderblads rotasjonspresse og en del støperiutstyr som var nødvendig for å drive med rotasjonsstrykking. Bergens Arbeiderblad var blitt stanset den 4. februar 1941, og det meste av avisens tekniske utstyr ble etter hvert solgt av NS. Mot

Fra høsten 1940 ble NS-avisen Fritt Folk trykt i Arbeidernes Aktietrykkeri AS. Bedriften ble av de nye makthaverne omdøpt til NS Rikstrykkeri. (Foto: Arbark)

slutten av krigen betalte Østlendingen 65 000 kroner for rotasjonspressen. Krigen var imidlertid over før det lot seg gjøre å få pressen demontert og fraktet til Elverum.⁴²

Deutsche Zeitung in Norwegen trykte i januar 1942 en artikkel med overskriften «Norwegens Pressewesen». Her ble det slått fast at det til tross for en del nedleggelses fortsatt fantes 161 aviser i Norge, og at disse hadde et samlet opplag på noe over 700 000. I tillegg ble det utgitt flere hundre blader av ulike slag, hvorav de aller fleste ble trykt i Oslo. Den tyskspråklige avisen konkluderte med at den norske pressen var over-

40 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Y4, mappe: Arbeiderpressens Samvirke, fylkesvis oversikt over pressesituasjonen i Norge, signert Johan Ona, London 31.5.1944, s. XVII 5; Guri Hjeltnes har behandlet Glåmdalens kjøp av en av Glommens settemaskiner. Se Hjeltnes 1990, s. 270 f. Glommen hadde overtert trykkpressen sin til salgs før krigen og var i ferd med å anskaffe en rotasjonspresse da avisen stanset. (Dagspressen nr. 2/1940, s. 10, nr. 10/1940, s. 4 og nr. 11/1940, s. 5.

41 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkens arkiv. Dc 5, mappe: Korrespondanse 1945–1946, se diverse notater og korrespondanse om saken.

42 Grambo, Per: Østlendingen gjennom 50 år 1901–1951, Elverum 1951, s. 28 f.

dimensjonert for en befolkning på drøyt tre millioner, og den bebudet en videreføring av prosessen med å slå sammen eller legge ned aviser og blader.⁴³

De lokale avisenes skjebne i Sarpsborg kan illustrere den videre utviklingen på dette feltet. Da krigen begynte, hadde byen tre aviser: Sarpsborg Arbeiderblad, Sarpen og Glommen – med den førstnevnte som den klart største. I begynnelsen av oktober 1940 ble Sarpsborg Arbeiderblad overtatt av Nasjonal Samling. Avisen skiftet navn til Den nye Tid, og redaktør Nils Hønsvold ble avsatt. På lederplass ble partiets planer presentert: «Det skal bare være NS-aviser i Norge, forkynnerne av den nye tid. For aviser som ikke går positivt inn for dette, er det ingen plass i det nye Norge.»⁴⁴ Venstreavisen Glommen hadde ingen ønsker om å bli en «forkynner» for NS, og høsten 1941 ble denne avisen lagt ned. Avisstrykkeriet ble imidlertid videreført som aksidenstrykkeri, og herfra ga redaktør Harald Hvidsten og enkelte andre av Glommens medarbeidere ut en illegal avis. Virksomheten førte etter hvert til flere arrestasjoner. Redaktør Hvidsten ble sendt til Tyskland, hvor han døde i fangeleiren Sachsenhausen i februar 1943.

Mens Den nye Tid raskt mistet halvparten av abonnentene, opplevde Sarpen en betydelig abonnementsvekst. I oktober 1942 kom derfor pressedirektør Anders Beggerud til Sarpsborg for å møte Sarpens ledelse, og budskapet hans var klart: Byer under en bestemt størrelse skulle bare ha én avis, og den skulle være organ for Nasjonal Samling. Pressedirektoratet aktet å gjennomføre en slik ordning i Sarpsborg ved å

*«Det skal bare være NS-
aviser i Norge, forkynnerne
av den nye tid.»*

slå Sarpen sammen med Den nye Tid.⁴⁵ Men redaktør Audun Hierman i høyreavisen Sarpen ville ikke under noen omstendighet slå avisen sin sammen med NS' hovedorgan i byen og i fylket. Nyttårsaften 1942 kom derfor Sarpen ut med sitt siste nummer, og dagen etter var Nasjonal Samlings avis enerådende i byen – nå under navnet Sarpsborg Dagblad.⁴⁶

En tilsvarende utvikling fant sted i en rekke byer. Pressedirektoratet arbeidet fra 1942 aktivt med å legge ned og slå sammen aviser og med å skifte ut sentrale medarbeidere. Direktoratet fant hjemmel for virksomheten i den nevnte loven om trykt skrift fra 1942 og i lov av 25.1.1943 om gjennomføring av alminnelig nasjonal arbeidsinnsats. I flere aviser ble det innsatt NS-vennlige redaktører, og mange steder ble to eller flere aviser slått sammen til én, eller de ble nedlagt og erstattet av en NS-avis. Stavanger Avis var en sammenlutning av Stavangeren og Stavanger Aftenblad. Sandefjords Blad og Vestfold ble slått sammen til Vestfold Presse. Østlands-Posten og Nybrott ble til Larvik Dagblad, og på Hamar ble Hedemarkingen gitt ut etter et mislykket forsøk på å slå sammen Hamar Stiftstidende og Hamar Arbeiderblad.⁴⁷

Myndighetene la forholdene til rette for nyordningen av den norske pressen ved å gi tilgang til trykkpresser og settemaskiner og ved hjelp av lån og økonomiske bidrag. Vi har tidligere sett

⁴³ Deutsche Zeitung in Norwegen 13.1.1942.

⁴⁴ Den nye Tid 11.10.1940, sitert etter Roset, Ivar: Sarpsborg 1939–1945. Okkupasjonstiden, Sarpsborg 1990, s. 65.

⁴⁵ RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 49, mappe: Meldinger om aviser som er stoppet 1940–1942, brev fra Dagbladet Sarpen til Norsk bladeierforening, datert 1.11.1942. Her redegjøres det for pressedirektør Beggeruds uttalelser overfor Sarpens styreformann.

⁴⁶ Se mer om avisutviklingen i Sarpsborg under krigen i Roset 1990, s. 58–78.

⁴⁷ For en utfyllende oversikt se Hjeltnes 1990, vedlegg 1.

hvordan Østlendingen skaffet til veie maskiner til erstatning for dem som var gått tapt under bombingene av Elverum i april 1940. Det finnes mange andre eksempler: NS-avisen Helgeland Folkeblad i Mosjøen ble produsert ved hjelp av en trykkpresse og en del annet utstyr som hadde tilhørt Helgeland Arbeiderblad, og en settemaskin som kom fra Haugaland Arbeiderblad i Haugesund. Fra Pressedirektoratet fikk avisen 28 000 kroner som ble brukt til å finansiere et nødvendig tilbygg og til å betale Arbeiderbevegelsens Pressefond for settemaskinen.⁴⁸ Tilsvarende mottok Fylkesavisen i Skien – en høyreavis som under krigen fikk innsatt en NS-vennlig redaktør – 100 000 kroner i bidrag fra Kultur- og folkeopplysningsdepartementet. Disse pengene ble benyttet til å overta rotasjonspressen samt noen settemaskiner fra Telemark Arbeiderblad.⁴⁹ Glåmdalen på Kongsvinger henvendte seg også til NS' riksøkonomiavdeling for å kjøpe trykkeriutstyr. I 1943 overtok avisen en trykkpresse og en settemaskin etter Hedemarkens Amtstidende, og året etter kjøpte Glåmdalen rotasjonspressen til 1ste Mai i Stavanger og en av settemaskinene til Glommen i Sarpsborg. Finansieringen av de sistnevnte maskinene ble ordnet

ved låneopptak i Kultur- og folkeopplysningsdepartementet.⁵⁰

Selv om myndighetenes omfordeling av beslaglagt trykkeriutstyr gjorde det mulig for nyordnede aviser å supplere maskinparken eller erstatte settemaskiner og trykkpresser, så brakte krigstiden med seg en rekke andre praktiske utfordringer som gjorde hverdagen vanskelig for de avisene som fortsatte å komme ut. Papirrasjonering var det dominerende problemet; avisene kjempet en kontinuerlig kamp for å sikre seg mest mulig avisepapir, og i enkelte tilfeller ble stansing av aviser begrunnet med papirmangel.⁵¹ Det var

«Papirrasjonering var det dominerende problemet»

i tillegg mangel på metaller til maskinsats og stereotypiplater. Høsten 1943 måtte alle aviser sende inn oppgaver over hva de disponerte av skriftmaterieil, og hvor mange kilo metall de hadde til bruk i settemaskiner og til platestøping. De måtte i tillegg angi hvor mye av dette de hadde bruk for i det daglige arbeidet, og det lå i kortene at et eventuelt overskudd ville bli konfiskert. Avisenes anslag varierte sterkt, men – ikke overraskende – meldte stort sett alle at de knapt nok hadde det de trengte for å holde produksjonen gående.⁵² Selv pussekluter og skurefyller var det vanskelig å få nok av, og Norsk Bladeierforening engasjerte seg for å få avistrykkeriene til å gå i gang med vask og gjenbruk framfor å kaste brukte skurefyller.⁵³ Gjenbruk var altså tidens løsen – både når det gjaldt fyller og maskiner. På ett felt førte imidlertid den tyske okkupasjonen til

48 Jensen, Einar: Helgeland Arbeiderblad 50 år, *Helgeland Arbeiderblad* [1979], s. 24. Se også diverse korrespondanse om settemaskinen fra Haugesund i Arbark. Arbeiderbevegelsens Pressefonds arkiv, D 2, mappe: Haugaland Arbeiderblad.

49 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 49, mappe: Aviser stoppet under okkupasjonen 1940–45. Brev fra Telemark Arbeiderblad til Norsk bladeierforening datert 12.7.1945. Her fortelles det at den nazistiske Fylkesavisen eller AS Pressa fikk 100 000 kroner i bidrag fra Kultur- og folkeopplysningsdepartementet for å overta Telemark Arbeiderblads tekniske utstyr. (Fylkesavisen ble utgitt av A/S Skiensfjordens Presse, som i 1942 skiftet navn til A/S Pressa.) Rotasjonspressen ble ikke flyttet ut av Telemark Arbeiderblads lokaler.

50 Hjeltnes 1990, s. 270–273. Glåmdalen rakk ikke å få montert opp rotasjonspressen fra Stavanger før krigen var over.

51 Hjeltnes 1990, s. 61 f.

52 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 50, mappe: Metaller – rekvisita etc. 1940–43.

53 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 50, mappe: Metaller – rekvisita etc. 1940–43.

introduksjon av nytt teknisk utstyr – om ikke direkte i avisene, så i hvert fall i NTB og på lokale kontorer som drev leveranser til avisene. Det dreide seg ikke om trykkerimaskiner, men om utstyr til å sende og ta imot nyhetsmeldinger.

Hell-skrivere og trådløs nyhetsformidling

Som grunnlag for sine tiltak overfor den norske dagspressen hadde okkupasjonsmakten allerede sommeren 1940 begynt å hente inn detaljerte opplysninger om de enkelte avisene. I slutten av august mottok avisene et skjema fra Rikskommissariatets presseavdeling med 24 spørsmål som dreide seg om alt fra utgiversted, redaktørnavn og eierforhold, via utbredelse, omfang og priser, til konkrete produksjonstekniske forhold. Presseavdelingen ville blant annet vite hva slags trykkpresser de enkelte avisene hadde, hvor mange settemaskiner de disponerte, hvorvidt de hadde tilgang til en klisjéanstalt, om de kunne bruke matriser og i så fall med hvilken spaltebredde.⁵⁴ Spørsmålet om matriser hadde sammenheng med myndighetenes propagandavirkosomhet og med formidlingen av meldinger som okkupasjonsmakten påla avisene å trykke. Aviser med eget støperianlegg – det ville i praksis si alle aviser som hadde rotasjonspresser pluss noen til – kunne motta meldinger i form av pappmatriser som raskt og enkelt kunne benyttes til støping av blytsats. De som ikke hadde den slags utstyr, var henvist til å ta imot meldingene på andre måter – først og fremst per telefon – for deretter å sette teksten selv.

Mange aviser hadde i løpet av 1930-årene anskaffet seg såkalte telefonreferentanlegg for å ta

imot meldinger. Dette var et opptaksutstyr – en tidlig utgave av diktafonen – som ble koblet til telefonen: Når en korrespondent eller en av NTBs opplesere ringte inn en nyhetsmelding, eller når en journalist intervjuet per telefon, kunne lyden spilles inn på voksruller ved hjelp av en opptaksmaskin. Disse voksrullene ble siden spilt av igjen på spesielle gjengivermaskiner, som ble betjent av den som skulle skrive ut intervjuet eller meldingene. Voksrullene kunne oppbevares dersom opptaket ble ansett for å være av stor verdi, men de kunne også slipes ned og brukes på nytt. Det fantes flere systemer på markedet, men Tele-diphon og Telecord var de dominerende merkene her i landet. Alle de store osloavisene hadde slike anlegg, og det hadde også de fleste region- og lokalavisene over en viss størrelse.⁵⁵

Fra 1932 kunne osloavisene motta NTB-meldinger via linjetilknyttede fjernskrivere i redaksjonene. Telegrafverkets linjemangel og kostbar linjeleie satte imidlertid grenser for en videre utbygging av dette systemet. I 1939 ble Tønsbergs Blad, Fremtiden og Drammens Tidende knyttet til NTBs fjernskrivertjeneste, men deretter stanset utviklingen opp.⁵⁶ Alternativet til denne kommunikasjonsformen var trådløs overføring av nyhetsmeldinger, og fra 1934 eksperimenterte flere internasjonale nyhetsbyråer med det tyskproduserte Hell-skriversystemet for sending og mottak av meldinger.⁵⁷ Teknisk fungerte dette på følgende måte: Avsenderen skrev meldinger på et skriveapparat som produserte

54 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea

49. Gjenpart av spørreskjema fra H. Moser i

Rikskommissariatets presseavdeling. (En oppsummering av svarene når det gjaldt trykkpresser, viste at av 178 aviser som hadde svart på spørreskjemaet, benyttet 113 ordinære sylindrepreser/hurtigpresser. 30 hadde flattryksrotasjoner, men 35 hadde ordinære rotasjonspresser.)

55 I 1939 hadde rundt 30 aviser skaffet seg Telediphone- eller Telecordanlegg. Se Arbark. Arbeiderbevegelsens Pressefonds arkiv. D 2, mappe: Glåmdalen. Her ligger tilbud på slike maskiner fra 1939, samt brosjyremateriell som viser hvilke aviser som hadde kjøpt slike anlegg.

56 Giverholt, Helge: Nyhetsformidling i Norge. Norsk Telegrambyrå 1867–1967, Oslo 1967, s. 123.

57 Hell-skriversystemet ble utviklet av den tyske ingeniøren Rudolf Hell og satt i produksjon i 1929. Systemet ble i løpet av 1930-årene tatt i bruk av nyhetsbyråer og aviser i en rekke land.

en perforert papirstrimmel med spesielle hullkombinasjoner for hver enkelt bokstav og hvert enkelt tegn. Papirstrimmelen ble kjørt gjennom en sender som omformet hullkombinasjonene til radiosignaler. Mottakerne av meldingene var utstyrt med en radiomottaker koblet til en utskriftsenhet som omformet radiosignalene til bokstaver igjen og skrev dem ut på papirremser.

NTB vurderte å ta Hell-skriversystemet i bruk til innenlands nyhetsformidling, men planene ble forkastet i 1938 fordi byrået heller ville vente på et mer tidsmessig system som kunne skrive nyhetsmeldingene ut på ark. Meldingene på papirremsene fra Hell-skriveren hadde nemlig en slik form at de i praksis måtte skrives om igjen på skrivemaskin før de kunne sendes til setting.⁵⁸ Med den tyske okkupasjonen og okkupasjonsmaktens umiddelbare overtakelse av kontrollen over NTB ble imidlertid disse prioriteringene omgjort. For landets nye myndigheter var det maktpåliggende å etablere tekniske løsninger som gjorde det mulig med en rask og effektiv nyhets- og meldingsformidling til aviser over hele landet, og Hell-skriversystemet pekte seg ut som den mest nærliggende løsningen. I juli 1940 skrev Dagspressen at aviser i en rekke norske byer – fra Kristiansand i sør til Tromsø i nord – i nærmeste framtid ville bli tilknyttet én ordning med trådløs nyhetsformidling fra NTB, og i januar året etter ble systemet satt i ordinær drift. Meldingene fra NTB ble sendt ut via Telegrafverkets radiostasjon på Jeløya ved Moss, og de ble tatt imot og skrevet ut på skrivemaskin ved elleve kontorer rundt om i landet. Fra disse ble de sendt med bud eller formidlet per telefon til anslagsvis 40 aviser som i løpet av krigsårene ble knyttet til denne tjenesten.⁵⁹

Arbeiderpressen rammes – eksempelet Bergens Arbeiderblad

Mens Gula Tidend hadde reagert på okkupasjonsmaktens sensur ved å legge ned avisdriften allerede den 10. april, valgte konkurrenten Bergens Arbeiderblad å holde virksomheten gående så lenge som mulig. Avisen var underlagt både forhånds- og ettersensur, og fra de tyske okkupantene fikk redaksjonen en rekke krigskommunikeer som måtte trykkes, og direktiver om hva som ikke måtte trykkes. Etter oppløsningen av de politiske partiene og opprettelsen av Pressedirektoratet under Kultur- og folkeopplysningsdepartementet ble også trykket fra NS større. Pressedirektoratet sendte ut sine egne direktiver til avisene, og høsten 1940 ble det oppnevnt en lokal NS presseleder for Bergen og en overvåker som blant annet skulle øve kontroll med Bergens Arbeiderblads økonomi. Begge fulgte nøye med på avisens virksomhet, og presselederen «startet en nervekrig mot 'Bergens Arbeiderblad' for å tvinge n.s.-stoff inn i avisen», som det heter i en beretning fra 1945.⁶⁰ Redaktør Oscar Ihlebæks motvilje mot å trykke NS-propaganda førte til stadige konfrontasjoner mellom redaksjonen og NS' presseleder, og i slutten av oktober grep Kultur- og folkeopplysningsdepartementet inn og avskjediget Ihlebæk.⁶¹

En rekke partiaviser havnet i en uklar Eiermessig situasjon etter partioppløsningen i september 1940. Mange aviser var helt eller delvis eid av et politisk parti, og når partiene var gjenstand for likvidasjon, ble avisaksjer i en del tilfeller overført til Nasjonal Samling.⁶² I et forsøk på å unngå en slik skjebne gikk krefter i arbeiderpressen inn for at Landsorganisasjonen skulle overta arbeideravi-

58 Giverholt 1967, s. 124.

59 Dagspressen nr. 7/1940, s. 1 og nr. 12/1940, s. 1. Se også Espelid, Harald: Det statsdominerte teleregimet 1920–1970. Norsk telekommunikasjonshistorie bd. II, Oslo 2005, s. 151.

60 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkens arkiv. Dc 3, mappe: Bergens Arbeiderblad III, Beretning for Bergens Arbeiderblad 1940–1945, s. 4.

61 Oscar Ihlebæk ble senere arrestert. Han omkom i tysk fangenskap våren 1945.

62 Se f.eks. Hjeltnes 1990, s. 251.

sene.⁶³ Styret i Bergens Arbeiderblad ønsket også en slik løsning, og det ble derfor tatt kontakt med Landsorganisasjonens jurist, Viggo Hansteen, og med Jens Tangen som tyskerne hadde innsatt som ny formann for Landsorganisasjonen i slutten av september. De tok saken opp med Hans Moser, som var leder av Rikskommissariatets presseavdeling, og Moser skal ha gitt et muntlig tilsagn om å avvente eventuelle inngrep mot Bergens Arbeiderblad til spørsmålet om å overføre eierskapet til Landsorganisasjonen var blitt avklart.⁶⁴ Den 4. februar 1941 tok imidlertid Nasjonal Samling full kontroll over avisen. Om formiddagen møtte overvåkeren for Bergens Arbeiderblad opp i redaksjonen sammen med en advokat som var oppnevnt som likvidator for boet etter Det norske Arbeiderparti. De to forlangte at avisen skulle stanses, og den påfølgende natten ble lokalene besatt av væpnede hirdmedlemmer.

Ved NS' overtakelse insisterte Bergens Arbeiderblads forretningsfører på at det skulle foretas en offentlig registrering av avisens eiendeler, og både av den grunn og fordi Nasjonal Samlings trykningskommissær kom til Bergen og utarbeidet en grundig oversikt over inventaret, har vi detaljerte kunnskaper om hva slags teknisk utstyr avisen disponerte.⁶⁵ Andre kilder forteller oss om NS' planer for avistrykkeriet, og hva som etter hvert skjedde med maskiner og materiell.

Den 26. august 1940 var Arbeiderbladet i Oslo blitt stanset, og noen uker senere ble avisens

trykkeri – Arbeidernes Aktietrykkeri AS – overtatt av Nasjonal Samling. Trykkeriet ble omdøpt til Nasjonal Samlings Rikstrykkeri, og de ansatte fikk beskjed om at deres viktigste trykkoppdrag fra 1. oktober skulle være NS-avisen Fritt Folk.⁶⁶ Nasjonal Samlings trykningskommissær så for seg en tilsvarende utvikling i Bergen. Partiet planla å opprette flere fylkestrykkerier rundt om i landet, og Bergens Arbeiderblads trykkeri pekte seg ut som en god kandidat til å innta en slik posisjon. «Setteriet er bra og rotasjonstrykkeriet er meget brukbart», skrev trykningskommissæren og anbefalte en samlet overtakelse av alt utstyret.⁶⁷ Ulempen var at trykkeriet

bare hadde én presse – en rotasjonspresse som kun egnet seg til å trykke aviser.⁶⁸ Trykningskommissæren hadde imidlertid god tro på at partiet ville klare å bygge opp et velutstyrt aksidenstrykkeri i tilknytning til avisens lokaler. Han antok at det ville la seg gjøre å anskaffe «to hurtigpresser, to mindre automatmaskiner og en eller to diegelpresser» fra andre trykkerier og aviser som nå var i ferd med å bli lagt ned.⁶⁹

Forslaget om å gjøre Bergens Arbeiderblads trykkeri om til et fylkestrykkeri for NS ble aldri realisert. Isteden ble avishuset i Chr. Michelsensgate 4 omgjort til «en slags høyborg for NS på

66 Andersen, Arthur, E., Pedersen, Petter og Olsen, Leonard: Gjennom 50 år. Arbeidernes Aktietrykkeris Bedriftsklubb 1898–1948, Oslo 1948, s. 79.

67 Arbark. AABs samlinger, F 33, mappe: Bergens Arbeiderblad, likvidasjon 1940–1945. «Innberetning fra N.S. trykningskommissær M.S. Gundersen om Bergens Arbeiderblads trykkeri», datert 15.2.1941.

68 Bergens Arbeiderblad hadde en rotasjonspresse fra Vogtländische Maschinenfabrik (Vomag). Pressen var bygd i 1922 og kunne trykke inntil 20 avissider av gangen.

69 Arbark. AABs samlinger, F 33, mappe: Bergens Arbeiderblad, likvidasjon 1940–1945. «Innberetning fra N.S. trykningskommissær M.S. Gundersen om Bergens Arbeiderblads trykkeri», datert 15.2.1941.

63 Hjeltnes 1990, s. 260.

64 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. Dc 3, mappe: Bergens Arbeiderblad III. Beretning for Bergens Arbeiderblad 1940–1945, s. 5–6.

65 Disse dokumentene finnes blant annet i Arbark. AABs samlinger. F 33, mappe: Bergens Arbeiderblad. Likvidasjon 1940–1945.

Vestlandet».⁷⁰ Både NS og en rekke NS-tilknyttede organisasjoner flyttet inn. Setteriet og deler av redaksjonen ble slått sammen og benyttet som kontor for partiets fylkesfører. Kontormaskiner, rekvisita, møbler og annet inventar ble solgt eller utleid – i hovedsak til husets nye leietakere. Avisens fire settemaskiner ble demontert, og både disse og utstyret fra håndsetteriet ble inntil videre pakket ned og plassert i kjelleren.⁷¹

Rotasjonspressen og settemaskinene ble værende i lokalene inntil Nasjonal Samlings rikskonomiavdeling sommeren 1943 ga bobestyreren ordre om å selge alt. Mottakerne av utstyret ble ført opp med blyant på den maskinskrevne innberetningen fra NS' trykningskommissær, og av denne går det fram at Østlendingen på Elverum skulle ha rotasjonspressen, en stor kalenderpresse (pregepresse for matriser) og et komplett støperianlegg for framstilling av stereotypiplater til rotasjonspressen.⁷² Som vi har sett, ble dette utstyret betalt, men det ble aldri levert. To av de fire settemaskinene ble solgt til Nasjonal Samlings Rikstrykkeri i Oslo. En av dem ble solgt til Pressedirektoratet, og den siste ble plassert i Nasjonal Samlings Rikstrykkeri med tanke på senere salg. Rikstrykkeriet kjøpte også håndsetteriet – inkludert et ombrekkerbord, flere reoler og to tonn med skriftmaterieell – og dessuten to tonn med stereotypimettall.

Alt i alt var situasjonen for Bergens Arbeiderblad lik den flere andre arbeideraviser opplevde: Når avis- og trykkerilokalene ble beslaglagt, ble avispressen som regel stående igjen, mens mindre

trykkpresser, settemaskiner og annet utstyr ble pakket ned for lagring eller salg. I noen tilfeller, som da Fylkesavisen i Skien overtok Telemark Arbeiderblads rotasjonspresse, ble den nye eierens avisproduksjon flyttet over til de lokalene som trykkpressen befant seg i. Det hendte likevel at presser ble demontert og flyttet – særlig sylindrepreser som var brukt til avistrykking i mindre aviser eller til aksidensproduksjon. Av arbeiderpressens større avispresser ble tre flyttet: Flattrykkrotsasjonene til Tiden i Arendal og Halden Arbeiderblad ble solgt og fraktet til henholdsvis Sverige og Kristiansund, mens rotasjonspressen til 1ste Mai i Stavanger ble sendt til Glåmdalen på Kongsvinger. Krigen var imidlertid over før oppmonteringen av den sistnevnte pressen kom i gang, og den ble sendt tilbake til Stavanger.⁷³ Mange av arbeideravisenes settemaskiner endte opp i Nasjonal Samlings Rikstrykkeri i Oslo. En del av dem ble overlatt til aviser andre steder i landet, og noen havnet i de fem arbeideravisene som fortsatte å komme ut gjennom hele krigen.

Arbeideravisenes produksjon kom raskt i gang da krigen endelig var over. Mange trykkerier hadde fungert som aksidenstrykkerier og hadde vært i drift kontinuerlig. Det gjaldt blant annet Akershus Arbeiderblads, Sørlandets, Fremtidens og Hamar Arbeiderblads trykkerier. «Takket være dette flittige aksidensarbeidet holdt en for det første maskinene i fin stand og for det annet hindret en nazistene i å flytte vekk det verdifulle trykkeriutstyret», står det i Hamar Arbeiderblads jubileumsbok fra 1950.⁷⁴ De fleste trykkpressene var fortsatt på plass, og settemaskiner som var blitt fjernet, ble som regel tilbakeført til sine opprinnelige eiere. Det var verre å finne ut hvor kontorutstyr, skrivemaskiner og annet in-

70 Bergens Arbeiderblad 22.3.1952 (jubileumsnummer)

71 Arbark. AABs samlinger. F 33, mappe: Bergens Arbeiderblad, likvidasjon 1940–1945. «2den innberetning i Bergens Arbeiderblads likv. bo», datert 31.7.1942.

72 Arbark. AABs samlinger. F 33, mappe: Bergens Arbeiderblad, likvidasjon 1940–1945. «Innberetning fra N.S. trykningskommissær M.S. Gundersen om Bergens Arbeiderblads trykkeri», datert 15.2.1941.

73 Hjeltnes 1990, s. 274.

74 Solbakken, Evald O.: Hamar Arbeiderblad gjennom 25 år. Trekk av Arbeiderpartiets pressehistorie i Hedmark fra 1909, Hamar 1950, s. 67.

Avisene på Hamar ble tvunget til å stanse sommeren 1943 og ble erstattet av NS-organet Hedmarkingen. Hamar Arbeiderblads Duplex-presse ble imidlertid holdt i god stand under krigen, og den 14. mai 1945 kom Hamar Arbeiderblad ut igjen.

ventar hadde tatt veien. Bergens Arbeiderblad kom ut igjen allerede den 9. mai 1945. Settingen og trykkingen foregikk til å begynne med i Morgenavisen, men fra slutten av august var både støperianlegget og rotasjonspressen i full drift. Sammen med pregepressen for matriser hadde disse delene av produksjonsutstyret vært oppbevart i avisens opprinnelige trykkerilokaler siden 1941. I løpet av høsten kom tre av sette-maskinene tilbake på plass, og dermed var produksjonen så å si tilbake i normalt gjenge.⁷⁵

⁷⁵ Arbark. Arbeiderpressens Samvirkens arkiv. Dc 3, mappe: Bergens Arbeiderblad III, Beretning for Bergens Arbeiderblad 1940–1945, s. 9–11.

Beslagleggelsen av Arbeiderbevegelsens Pressefond

Bergens Arbeiderblad var langt fra den eneste arbeideravisen som ble holdt under oppsyn i tiden etter at de politiske partiene var blitt forbudt. I et rundskriv til NS' presseledere mot slutten av oktober 1940 understreket pressedirektør Anders Beggerud at den økonomiske overvåkingen av arbeideravisene skulle fortsette. Samtidig – antakelig klok av skade – advarte han de lokale presselederne mot å opptre for egenrådighet; salg eller pantsettelse av avisenes eiendom måtte ikke finne sted uten at Kultur- og folkeopplysningsdepartementet hadde gitt sitt sam-

tykke.⁷⁶ Mye tyder likevel på at ivaretagelsen av arbeideravisenes eiendeler og den praktiske avviklingen av en del av avisselskapene varierte sterkt. Årsaken kan være at lokale likvidatorer vurderte Arbeiderbevegelsens Pressefond og fondets status og rolle ulikt, men det kan også ha sammenheng med hvordan lokale NS-ledere valgte å håndtere avisene og deres eiendeler. I 1943 foregikk det imidlertid et merkbart skifte; da overtok NS' riksøkonomiavdeling den direkte forvaltningen av boet etter Arbeiderpartiet og en lang rekke av landets arbeideraviser.

Arbeiderbevegelsens Pressefond var blitt opprettet i 1938, og fondet hadde som oppgave å yte lån og bistand til arbeideravisene – først og fremst til å anskaffe trykkermaskiner og annet teknisk utstyr. Midlene som fondet disponerte, ble lånt inn fra LO og fra LOs fagforbund, og de ble lånt ut igjen til avisene med sikkerhet i maskiner som ble kjøpt, og med garantier fra Arbeiderpartiet.⁷⁷ I praksis innebar dette at Arbeiderbevegelsens Pressefond helt eller delvis eide en lang rekke maskiner som befant seg i trykkeriene til ulike arbeideraviser. Ved utgangen av 1940 hadde åtte av fondets lånetakere innstilt virksomheten og dermed også avsluttet innbetalingen av renter og avdrag til Pressefondet. I denne situasjonen prioriterte fondsstyret å leie ut eller lagre maskiner framfor å selge. Ettersom en rekke aviser var i ferd med å bli nedlagt, antok styret at det ville være vanskelig å oppnå gode priser på trykkpresser og settemaskiner, og at et salg av maskiner ville påføre fondet betydelige tap.⁷⁸

76 RA. S-1330. Kultur- og folkeopplysningsdepartementets arkiv, Pressedirektoratet, mappe: Div. pressesaker, lister over NS-medlemmer, rundskriv til presselederne fra pressedirektør Anders Beggerud, datert 30.10.1940.

77 Arbark. Arbeiderbevegelsens Pressefonds arkiv. D 1. Notat til styret for Arbeiderbevegelsens Pressefond, datert 16.5.1940.

78 Arbark. Arbeiderbevegelsens Pressefonds arkiv. D 1. Beretning for 1940.

I løpet av 1941 ble enda flere aviser stanset. Pressefondet hadde i alt 25 avisselskaper som lånetakere, og da året ebbet ut, var elleve av dem under avvikling. Overrettssakfører Knut Bjelke var blitt oppnevnt som hovedlikvidator for Det norske Arbeiderparti, og han hadde ansatt underlikvidatorer som skulle stå for avviklingen av de stansede arbeideravisene. Overfor LO-jurist Viggo Hansteen hadde Bjelke gitt uttrykk for at Arbeiderbevegelsens Pressefonds eierskap til teknisk utstyr ville bli respektert, og i 1942 kunne fondet derfor leie ut både settemaskiner og annet materiell fra Arbeider-Avisa i Trondheim, fra Bergens Arbeiderblad og fra Telemark Arbeiderblad i Skien. Pressefondet solgte dessuten en av Haugaland Arbeiderblads settemaskiner til Pressedirektoratet.⁷⁹

Det var imidlertid ikke like lett å få aksept for Pressefondets eierskap ved alle anledninger. Rett før krigen brøt ut hadde fondet gitt Arbeiderbladet et lån på 100 000 kroner til et ekstraordinært papirinnkjøp mot sikkerhet i avisens papirlager og inventar. Etter at Nasjonal Samling overtok både Arbeiderbladet og Arbeidernes Aktietrykkeri, forsøkte fondet å få til en avtale om tilbakebetaling av gjelden. Svaret fra NS var imidlertid blankt nei. Ifølge NS hadde det tyske sikkerhetspolitiet overtatt Arbeiderbladet og deretter stilt avisen med trykkeri, papirlager og inventar til NS' disposisjon. Partiet anså det dermed for «helt uvedkommende for seg å yde noen godtgjøring til Pressefondet».⁸⁰ Da fondet senere også forsøkte å drive inn gjeld som Hamar Arbeiderblad hadde pådratt seg, fikk det en like kontant avvisning fra Statens presseleder i Hedmark og Oppland. Presselederen betraktet ikke bare kravet som urettmessig; han satte i tillegg spørsmålsteget ved Pressefondets eksis-

79 Arbark. Arbeiderbevegelsens Pressefonds arkiv. D 1. Beretninger for 1941 og 1942.

80 Arbark. Arbeiderbevegelsens Pressefonds arkiv. D 2, mappe «Arbeiderbladet».

tensberettigelse. «Pressefondet er klarligvis en underavdeling av arbeiderpartiet», skrev han og fortsatte: «Jeg kan ikke se rettere enn at Arbeiderbevegelsens Pressefond må rammes av statsbeslutningen om at arbeiderpartiet oppløses og formuen tilfaller Staten.»⁸¹

Da forvaltningen av boet etter Arbeiderpartiet ble overtatt av Nasjonal Samlings riksøkonomiavdeling sommeren 1943, ble det enda vanskeligere å føre kontroll med det tekniske utstyret i aviser som var under avvikling. En inspeksjonsrunde ved lagre i Stavanger, Bergen og Haugesund avdekket at maskiner og inventar ved enkelte anledninger var blitt fjernet eller solgt uten Pressefondets vitende, og fra fondets side ble det stilt krav til NS' riksøkonomiavdeling om oppgjør for bortkommet utstyr. På dette tidspunktet hadde imidlertid riksøkonomiavdelingen allerede satt i gang prosessen som skulle føre til beslaglegging av hele fondet med alle dets eiendeler, ut ifra en argumentasjon om at fondets virksomhet var av politisk karakter. Fondets ledelse forsøkte i det lengste å overbevise myndighetene om at det kun ble ytt teknisk og økonomisk bistand til aviser som var talerør for fagorganiserte arbeidere, men til ingen nytte. I slutten av juni 1944 mottok fondet et brev fra riksøkonomiavdelingen der det het: «I henhold til Ministerpresidentens beslutning av 13. juni d.å. er Arbeidernes Pressefond no overført til Nasjonal Samling.»⁸²

*«I henhold til
Ministerpresidentens beslutning
av 13. juni d.å. er Arbeidernes
Pressefond no overført til
Nasjonal Samling.»*

Avistrykkerier som kom styrket ut av krigen I boken «Avisoppgjøret» skriver historikeren Guri Hjeltnes: «Innad i arbeiderpressen har man ikke snakket så mye om avisene som fortsatte, det var et kapittel man helst ville legge bak seg.»⁸³ Det samme kan sies om arbeideravisenes trykkerier. At 39 aviser ble stanset under krigen, var ikke ensbetydende med at et tilsvarende antall avistrykkerier ble lagt ned. Flertallet videreførte trykkerivirksomheten i en eller annen form, men fra arbeiderbevegelsens side har det i ettertid blitt fokusert mest på de avistrykkeriene som ble ødelagt ved krigshandlinger, og på dem som ble frastjålet teknisk utstyr.

Følgende arbeideraviser fortsatte å komme ut gjennom alle krigsårene: Arbeidets Rett, Glåmdalen (tidligere Kongsvinger Arbeiderblad), Romerikes Blad, Sarpsborg Arbeiderblad (under navnet Den nye Tid, senere Sarpsborg Dagblad) og Vestfinnmark Arbeiderblad, som etter hvert fikk navnet Finnmark Folkeblad. Hjeltnes har undersøkt Glåmdalens forhold under krigen grundig, også avisens anskaffelser av nytt teknisk utstyr i løpet av krigsårene.⁸⁴ Om de øvrige avisene vet vi at trykkeriene til Romerikes Blad og Sarpsborg Arbeiderblad ikke ble utsatt for skader eller fratatt utstyr under krigen – men det ser heller ikke ut til at det ble anskaffet nye maskiner. Med sterkt stigende opplag og en økonomisk utvikling som gikk fra underskudd til overskudd, ønsket Arbeidets Rett på Røros å skifte ut sin gamle trykkpresse. Avisen etablerte kontakt med Helfred Jansens grafiske fagforretning, som formidlet salg av trykkeriutstyr på vegne av

81 Arbark. Arbeiderbevegelsens Pressefonds arkiv. D 2, mappe «Hamar Arbeiderblad». Brev til Arnold Wiik fra Statens presseleder i Hedmark og Oppland, datert 16.4.1943.

82 Arbark. Arbeiderbevegelsens Pressefonds arkiv. D 1. Beretning (1944).

83 Hjeltnes 1990, s. 249.

84 Hjeltnes 1990, s. 247 f.

NS' rikskøkonomiavdeling. Assistert av Jansen fikk avisen hånd om en sylinderpresse som hadde tilhørt Moss og Omegns Arbeiderblad. Pressen kostet 14 000 kroner, og Arbeidets Rett måtte senere ut med en tilsvarende sum i kompensasjon til arbeideravisen i Moss for å få lov til å beholde den.⁸⁵ Vestfinnmark Arbeiderblad kom ut helt til Hammerfest ble brent av tyskerne. Avisen hadde blant annet en sylinderpresse og to settemaskiner – hvorav den ene var overtatt fra Haugaland Arbeiderblad. Da Hammerfest ble evakuert, ble trykkeriutstyret pakket og transportert sørover.⁸⁶

Enkelte av arbeiderpressens trykkerier fortsatte som aksidenstrykkerier etter at avisen de opprinnelig trykte, var gått inn. På den måten ble det tekniske utstyret holdt i stand, og dermed var de også klar til å gjenoppta avisproduksjonen så å si i det øyeblikket krigen var over. I Hamar Arbeiderblads beretning fra høsten 1945 står det for eksempel følgende: «Gjennom disse fem tunge år har alle som har hatt ansettelse i Hamar Arbeiderblad fortsatt å virke – hver på sin plass – kun med det mål for øye på beste måte å kunne berge vår solide og gode avis gjennom brenningene. (...) Avisens tekniske utstyr ble under krigen betydelig forbedret ved nyanskaffelser.»⁸⁷

Johan Ona hadde lang fartstid innenfor arbeiderpressen da han i 1948 ble ansatt som disponent i det nyetablerte selskapet Norsk Arbeiderpresse AS. Merk datidens tidsriktige hatt og frakk i bakgrunnen. (Foto: Arbark)

85 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Y 3. Mappe: Oversikt over aviser og trykkerier 1945; RA S-1555 Riksadvokatens landssvikarkiv, eske 77, mappe: Sak nr. 10 Arbeidets Rett.

86 RA. S-1330. Kultur- og folkeopplysningsdepartementets arkiv, Pressedirektoratet, mappe: Div. pressesaker, lister over NS-medlemmer. Rapport om nedleggelsen av Finnmark Folkeblad, datert 15.11.1944. Se også telegram (datert 2.2.1945) til Pressedirektoratet i samme mappe som informerer om at maskinene har kommet til Tromsø, hvor de skal demonteres og pakkes for videre transport.

87 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. E 6: Mappe: Hamar Arbeiderblad II, Beretning og regnskap for Hamar Arbeiderblad avgitt på representantskapsmøte 21. oktober 1945, s. 5.

To andre av arbeiderpressens avistrykkerier skalgis spesiell oppmerksomhet her fordi de ufrivillig havnet i en situasjon som førte til at de faktisk kom styrket ut av krigen. Arbeidernes Aktietrykkeri i Oslo – Arbeiderbladets trykkeri – ble overtatt av Nasjonal Samling i slutten av september 1940. Det ble omdøpt til Nasjonal Samlings Rikstrykkeri, og til å begynne med var Fritt Folk det viktigste trykkoppdraget. Etter hvert fikk trykkeriet også en rekke større trykkoppdrag for den tyske okkupasjonsmakten. En etterretningsrapport om situasjonen for norsk arbeiderpresse fra 1944 forteller at trykkeriet hadde økt kapasite-

ten siden NS overtok. Det var montert to–tre store sylindresser, og gamle digelpresser var byttet ut med helautomatiske presser. Maskinsetteriet var blitt supplert med flere settemaskiner fra Bergens Arbeiderblad og fra Vestfold Arbeiderblad, og i tillegg hadde klisjéanstalten fått bedre utstyr. Fordi det ukentlig ble trykt 500 000 eksemplarer av den tyske avisen Das Reich, hadde trykkeriet et spesielt stort papirlager.⁸⁸

«8. mai 1945 gikk Arbeidernes Aktietrykkeri igjen over til de rettmessige eiere», står det i trykkeriets beretning for 1945.⁸⁹ Her bekreftes det at både kapasitet og effektivitet var «atskillig øket» i løpet av krigen; blant annet hadde antallet ansatte steget fra 125 til 180.

Trykkingen av Arbeiderbladet ble gjenopptatt umiddelbart etter krigens slutt, og i en periode ble også NKPs avis Friheten trykt ved Arbeidernes Aktietrykkeri. Trykkeriet fikk i tillegg en rekke oppdrag fra Arbeiderpartiet og fra fagbevegelsen. Som følge av den voksende oppdragsmengden var det ikke aktuelt å redusere bemanningen til førkrigsnivå; i løpet av 1946 vokste tvert imot staben til 200.⁹⁰

Nasjonal Samlings Rikstrykkeri ble høyt prioritert av Nasjonal Samling under krigen; det er blant annet kjent at trykkeriet fikk oppdrag fra NS selv når andre virksomheter tilbød atskillig

lavere priser, og dette gjaldt også større trykkoppdrag. Dagbladets trykkeri, som ble drevet videre etter at avisen var blitt stanset i april 1943, trykte Norsk Arbeidsliv og innledet også forhandlinger om å overta trykkingen av Fritt Folk. Til tross for at Dagbladets trykkeri underbød Nasjonal Samlings Rikstrykkeri kraftig, sørget NS' rikskonomiavdeling – med støtte fra Vidkun Quisling personlig – for at trykkoppdraget ble værende i Nasjonal Samlings Rikstrykkeri.⁹¹ Blant annet fordi NS på denne måten holdt sin hånd over virksomheten, kunne Arbeiderbladet etter hvert overta et mer velutrustet trykkeri enn avisen hadde gitt fra seg. I tillegg til utskiftningen av trykkpresser og anskaffelsen av flere settemaskiner viser oversikter fra krigsårene at Nasjonal Samlings Rikstrykkeri stilte i en særklasse blant avistrykkeriene når det gjaldt å ha tilgang til papir og til skrift og metaller til settemaskiner og stereotypiplater. Mye av dette fulgte med på lasset da Arbeiderbladet overtok igjen.⁹² Noen settemaskiner

måtte riktignok leveres tilbake til sine opprinnelige eiere – som alle var arbeideraviser – men dette endrer ikke inntrykket av at Arbeidernes Aktietrykkeri i 1945 var et større og bedre utstyrt trykkeri enn det hadde vært i 1940.

Avisen Nordlys i Tromsø ble stanset i slutten av august 1940, men i likhet med Arbeidernes Aktietrykkeri klarte avisselskapet AS Nordlys seg likevel relativt godt gjennom krigsårene. Etter at avisen var blitt stanset, ble trykkeriet drevet videre som aksidenstrykkeri inntil tyskerne an-

«Fordi det ukentlig ble trykt 500 000 eksemplarer av den tyske avisen Das Reich, hadde trykkeriet et spesielt stort papirlager.»

88 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Y 2. Mappe: Pressekomiteen i London. «Arbeiderpressen i februar 1944», datert 28.2.1944.

89 Arbark. AABs samlinger. F 44 Arbeidernes Aktietrykkeri, beretning og regnskap for 1945.

90 Arbark. AABs samlinger. F 44 Arbeidernes Aktietrykkeri, beretning og regnskap for 1946.

91 Hjeltnes, Guri: «Dagbladet 1940–1945 – en splittet historie», i Dahl, Hans Fredrik mfl. (red.): Utskjelt og utsolgt. Dagbladet gjennom 125 år, Oslo 1993, s. 153.

92 RA. PA 839 Norsk bladeierforenings arkiv. Ea 50, mappe: Metaller – rekvisita etc. 1940–43.

nekterte både redaksjon og trykkeri for å gi ut Deutsche Polarzeitung – senere Polar Kurier. Deutsche Polarzeitung ble trykt i et opplag på 20 000 – mer enn fem ganger så høyt som Nordlys – og i forbindelse med den nye avisutgivelsen ble det derfor gjennomført en betydelig oppgradering av virksomhetens produksjonsutstyr. Det ble anskaffet en ny settemaskin, en pregepresse for matriser og nytt støperiutstyr. Dessuten fikk trykkeriet nå en egen klisjéanstalt som skulle reproducere fotografier for den tyskspråklige avisen. Fra okkupantenes side var det liten interesse for Nordlys' utstyr til aksidenstrykking. Avistrykkeriets ansatte sørget imidlertid for å lagre flere mindre trykkpresser trygt i en nabo-gård til trykkeriet.⁹³

I styrets beretning om virksomheten til A/S Nordlys fra 1940 til 1945 beskrives Nordlys som «ei av de heldigste arbeideraviser i landet». Avisen hadde klart å berge alt sitt opprinnelige produksjonsutstyr, og den kunne i tillegg overta alt utstyr som okkupantene hadde anskaffet i løpet av krigen – pluss avisepapir for 30 000 kroner. Når det så legges til at tyskerne hadde betalt leie til AS Nordlys gjennom alle krigsårene og dessuten sørget for å holde bygninger og maskiner forsikret, så forstår vi hvorfor Nordlys ble beskrevet som heldig. Selskapet gikk med økonomisk overskudd gjennom hele krigen, og da forretningsfører Petter Hansen den 8. mai 1945 overtok kontrollen over redaksjonen og avistrykkeriet, fikk han hånd om et produksjonsutstyr av atskillig bedre kvalitet enn det han hadde vært nødt til å gi fra seg fire

år tidligere.⁹⁴ Tilbakevendingen til normale tilstander gikk deretter raskt og problemfritt for seg; allerede den 9. mai var Nordlys igjen å få kjøpt i Tromsø. Forfatterne av Nordlys' historie forteller at avisen nå gikk rett inn i en fantastisk oppgangsperiode. Nordlys, som før krigen hadde hatt mindre enn halvparten av bladet Tromsøs opplag, klarte i løpet av kort tid å firedoble førkrigsopplaget og innta posisjonen som byens største avis.⁹⁵

Arbeiderpressen under krigen – Onas versjon

Flere pressehistoriske framstillinger trekker fram arbeiderpressen som den politiske pressegruppen som fikk hardest medfart under okkupasjonen. Begrunnelsen er først og fremst at hele 39 av i alt 44 arbeideraviser ble stanset eller valgte å legge ned virksomheten i krigsårene, og dernest at arbeiderpressens tekniske produksjonsapparat skal ha vært gjenstand for ødeleggelser i et atskillig større omfang enn dem de borgerlige avisene opplevde. «At arbeiderpres-

sen hadde det dårligste utgangspunktet etter krigen, kan ikke betviles», skriver medieforskeren Henrik G. Bastiansen.⁹⁶ Og med referanse til Johan Ona – arbeiderpressens sterke mann i etterkrigstiden – forteller historikeren Ragnar Andersen at okkupasjonsårene hadde vært en katastrofe for Arbeiderpartiets presse. «Av 44

*«Av 44 aviser fikk 23
sine trykkerier fullstendig
ødelagt, 14 foretak ble påført
betydelige skader, mens bare
9 aviser sto igjen med uskadd
trykkeri ved krigens slutt.»*

93 Arbark. Arbeiderbevegelsens Pressefonds arkiv. Mappe: Nordlys, brev fra Nordlys' disponent Petter Hansen til Arbeiderbevegelsens Pressefond, datert 5.3.1941.

94 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkens arkiv. E 8. Mappe: Nordlys. «Beretning for A/S Nordlys for tida fra siste årsmøte, 8. september 1940 til 17. august 1945». Se også Christensen, Pål og Tjelmeland, Hallvard: Flammende budbringer. Nordlys gjennom 100 år, Tromsø 2003, s. 225–232. Christensen og Tjelmeland 2003, s. 233–235.

95 Christensen og Tjelmeland 2003, s. 233–235.

96 Bastiansen, Henrik G.: Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall 1945–2000. Pressehistoriske skrifter nr. 11 2009, s. 29.

aviser fikk 23 sine trykkerier fullstendig ødelagt, 14 foretak ble påført betydelige skader, mens bare 9 aviser sto igjen med uskadd trykkeri ved krigens slutt.⁹⁷ De samme opplysningene gjen-
gis i Guttorm Lyshagens bok om A-pressen. Og han legger til: «Det hører med til historien at borgerlige aviser fikk fort-
sette med sin aksidensvirk-
somhet. For A-pressen var ikke dette tilfellet.»⁹⁸

På Arbeiderpartiets lands-
møte høsten 1945 sa Johan
Ona at arbeiderpressen
hadde fått flere trykkerier
ødelagt enn den øvrige par-
tipressen til sammen.⁹⁹ Like-
vel ga arbeiderpressen på
dette tidspunktet ut førti aviser, og ved årets
slutt hadde de et opplag som var mer enn femti
prosent høyere enn det samlede opplaget for
de 44 arbeideravisene som ble utgitt før 9. april
1940.¹⁰⁰ Denne oppsiktsvekkende gjenreisnin-
gen – som foregikk i et tempo som den borger-
lige pressen ikke klarte å følge – er blitt forklart
med Johan Onas energiske arbeidsinnsats i kom-
binasjon med hans betydelige kunnskaper om
avidrift, med arbeiderpressens tilgang på øko-
nomiske midler fra fagbevegelsen og med et
forutseende planleggingsarbeid utført i London

*«Hvordan var det praktisk
mulig for arbeiderpressen
å utgi så mange aviser så raskt
hvis det meste av avisgruppens
produksjonsapparat
var blitt rasert?»*

mot slutten av krigen.¹⁰¹ Forklaringene peker
utvilsomt på viktige forutsetninger for arbeider-
pressens gjenreisning og vekst etter krigen.
I Ona hadde arbeiderpressen funnet en mann
med et helt spesielt engasjement, med betyde-
lige organisatoriske evner og med store kunn-
skaper om de tekniske si-
dene ved avisproduksjonen.
Og arbeiderpressen klarte
– tidligere enn de borger-
lige avisene – å sikre seg
bred støtte som også om-
fattet økonomiske over-
føringer.

Et viktig spørsmål gjenstår
imidtildt fortsatt. Hvordan
var det praktisk mulig for

arbeiderpressen å utgi så mange aviser så raskt
hvis det meste av avisgruppens produksjonsap-
parat var blitt rasert? Vi vet at noen arbeideravi-
ser i den første etterkrigstiden ble trykt i borger-
lige avisers trykkerier, men vi vet også at utover
sommeren og høsten 1945 ble flertallet av de
førte arbeideravisene trykt i arbeiderpressens
egne avistrykkerier. LOs pressekomité i London
hadde tatt initiativet til å bestille trykkpresser og
settemaskiner fra USA. Leveransene av dette
utstyret kom imidlertid ikke i gang før i 1946.
Følgelig ble avisene i hovedsak produsert ved
hjelp av trykkeriutstyr som hadde overlevd kri-
gen. Hvordan samsvarer denne raske oppstarten
av arbeideravisene med forestillingene om at så
mange av arbeiderpressens avistrykkerier var
blitt ødelagt? Noen svar får vi ved å rette et kri-
tisk blikk mot Johan Onas beskrivelser av arbei-
derpressens tekniske tilstand under og rett etter
krigen.

97 Andersen, Ragnar: Høyrepressen 1945–1970. En
analyse av forholdet mellom parti og partipresse i
etterkrigstida. *Hovedoppgave i historie*, UiO 1981, s. 13.

98 Lyshagen, Guttorm: Fra storhusholdning til moderne
mediekonsern. *Norsk Arbeiderpresses historie*,
A-pressen 2008, s. 24.

99 Protokoll fra Det norske Arbeiderpartis landsmøte 31.
august–2. september 1945, s. 52–53.

100 Arbark. DNAs arkiv. Da 3, mappe: Arbeiderpressens
Samvirke A/L, Rundskriv nr. 7, udatert, men etter all
sannsynlighet utsendt høsten 1945. Se også Det norske
Arbeiderparti, beretning 1945, s. 67.

101 Se blant annet Bastiansen 2009, s. 29; Andersen 1981,
s. 14. Se også Høst, Sigurd: Aviskonkurransen. Nye og
gamle teorier belyst gjennom A-pressens utvikling,
Institutt for journalistikk, Fredrikstad 1996, s. 76.

LOs pressekomité var blitt nedsatt våren 1944 for å utrede problemene for arbeiderpressens gjenreisning etter krigen. Komiteen ble ledet av Ingvald Haugen, formannen i Norsk Sjømannsforbund, og Johan Ona var komiteens sekretær.¹⁰² Ona hadde tidligere vært kontorsjef i Sunnmøre Arbeideravis i Ålesund og disponent i Nordlands Framtid i Bodø. Etter at han kom til London, arbeidet han både som forretningsfører for Norsk Tidend og som leder av teknisk-økonomisk avdeling ved Regjeringens informasjonskontor. Via kontakter i Norge og Sverige samlet Ona inn opplysninger og utarbeidet rapporter om den norske pressens tilstand. Som sekretær for LOs pressekomité fikk han dessuten i oppdrag å lage en oversikt over arbeiderpressens stilling i det okkuperte Norge.

Mot slutten av august 1944 la Johan Ona fram en innstilling med tittelen «Trykkerisituasjonen i arbeiderpressen», og denne beskrev han med egne ord som «et forholdsvis korrekt bilde av den skade som er forvoldt i våre trykkerier».¹⁰³ I innstillingen vurderte han forholdene i de hardest rammede arbeideravisene, og i tillegg fremmet han konkrete forslag til hvordan arbeiderpressens mest umiddelbare tekniske utfordringer skulle håndteres. Ona skrev at det i 1944 totalt fantes fem helt ødelagte og ikke gjenreiste avistrykkerier i Norge, og at tre av dem hørte til arbeiderpressen. Sju av arbeiderpressens trykkerier var delvis ødelagt, mens ni av de borgerlige avisenes trykkerier var i samme situasjon. For fem avistrykkeriers vedkommende

var vesentlige deler av produksjonsutstyret overført til andre aviser, og alle disse fem tilhørte arbeiderpressen.¹⁰⁴

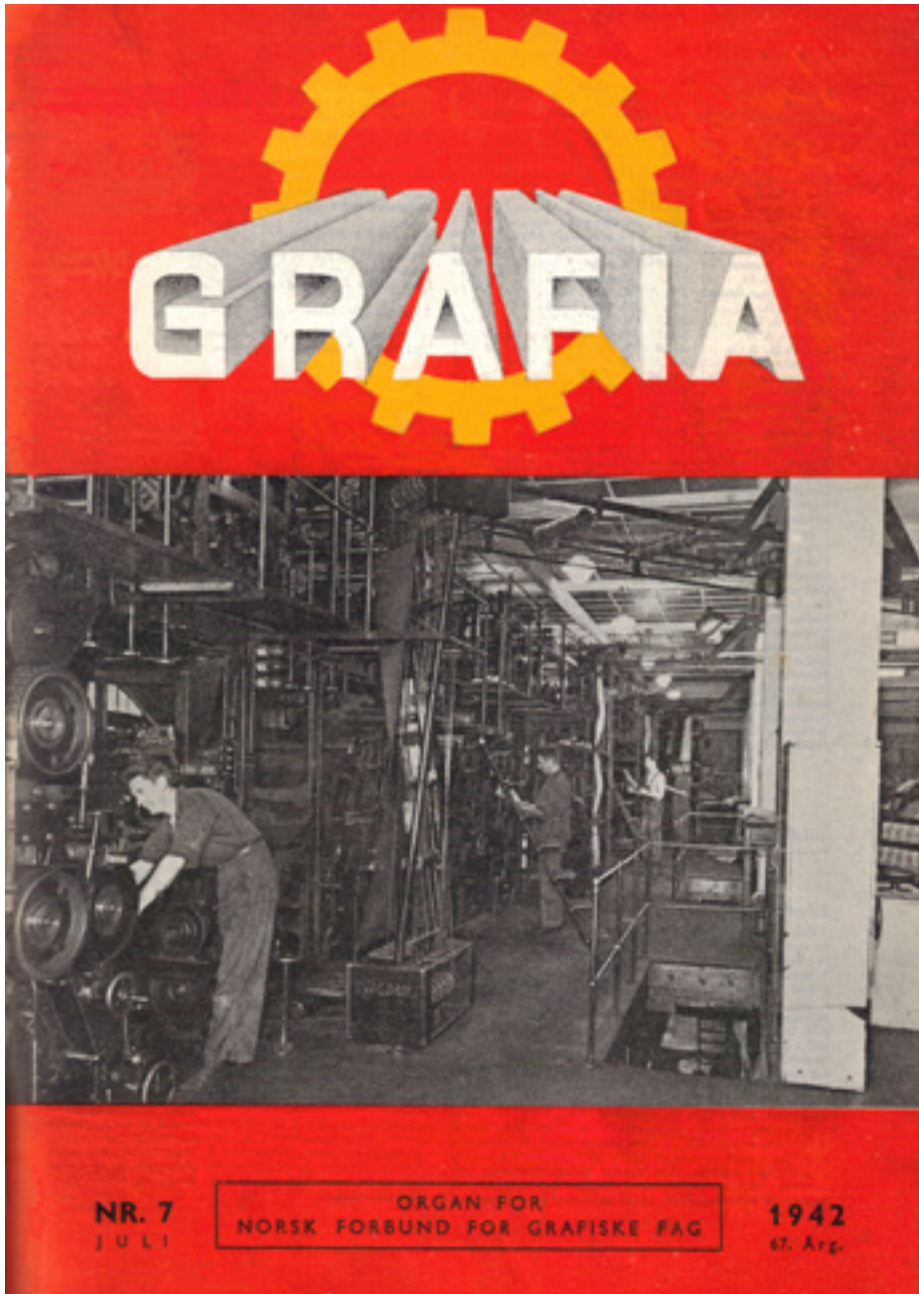
Ona hadde tidligere gitt uttrykk for at maskiner som var blitt overført til andre aviser, neppe representerte noe stort problem; etter krigen ville de etter all sannsynlighet bli tilbakeført til sine rettmessige eiere.¹⁰⁵ Dette gjentok han også i innstillingen til Pressekomiteen, hvor han ga følgende vurdering av arbeiderpressens behov for trykkpresser og settemaskiner: Ingen av avisene måtte ha rotasjonspresser. Behovene kunne dekkes ved å kjøpe flattrykkssrotasjoner. Fire aviser måtte ha ny presse og en eller to settemaskiner hver, og én avis trengte to nye settemaskiner. I Narvik måtte trykkeriet til avisen Fremover bygges opp fra grunnen; her trengtes det en trykkpresse og to settemaskiner. Tiden i Arendal hadde behov for en flattrykkssrotasjon og en settemaskin ettersom avisens produksjonsutstyr var blitt solgt til Sverige under krigen. Trykkeriet til Tidens Krav i Kristiansund var blitt rasert, og avisen måtte både ha ny presse og to nye settemaskiner. I tillegg mente Ona at Nordlands Framtid – avisen der han selv hadde vært disponent da krigen brøt ut – måtte få to settemaskiner og en flattrykkssrotasjon, til tross for at denne avisen ikke hadde hatt eget trykkeri tidligere. Til sist måtte Vestfold Arbeiderblad få to settemaskiner. To mindre aviser – Finnmarken i Vardø og Namdal Arbeiderblad – hadde også fått trykkeriene sine ødelagt i krigshandlinger. Ona mente imidlertid at det ville være mest regningssvarende om disse for framtiden baserte seg på trykkingsavtaler med lokale tryk-

102Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Y 2, mappe: Pressekomiteen i London. I denne mappen befinner det seg både møtereferater, delutredninger og innstillinger fra pressekomiteen. LOs pressekomité i London besto av Ingvald Haugen, Konrad Nordahl, Odd Helland, Tor Gjesdal, Johan Ona, Aake Ordning og Oscar Torp.

103Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Y 2, mappe: Pressekomiteen i London. «Trykkerisituasjonen i arbeiderpressen. Innstilling til 'Pressekomiteen'», datert 25.8.1944, signert Johan Ona.

104Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Y 2, mappe: Pressekomiteen i London. «Trykkerisituasjonen i arbeiderpressen. Innstilling til 'Pressekomiteen'», datert 25.8.1944, signert Johan Ona.

105Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Y 2, mappe: Pressekomiteen i London. «Arbeiderpressen i mai 1944», notat av 30.5.1944, signert Johan Ona.

Aftenposten fortsatte å komme ut gjennom hele krigen. Det nazifiserte Grafia trykte en reportasje fra avisen sommeren 1942.

kerier framfor å eie sitt eget. Overfor LO anbefalte han at det snarest ble bestilt «4 (eller 3) flattrykkssrotasjoner. 15 Linotype settemaskiner. 40 sett matriser til settemaskiner».¹⁰⁶ Umiddelbart var det bare behov for åtte settemaskiner, men på grunn av slitasje på maskiner under krigen og sannsynligheten for lang leveringstid mente Ona at LO trygt kunne bestille 15.

Sommeren 1945 ble Johan Ona ansatt som bestyrer i Arbeiderpressens Samvirke A/L, og på andelslagets årsmøte dette året la han fram en detaljert oversikt over arbeiderpressens aviser og avistrykkerier basert på informasjon som var samlet inn i Norge etter at krigen tok slutt. Her framgikk det at arbeiderpressen ved inngangen til andre verdenskrig hadde bestått av 44 aviser som til sammen hadde 32 trykkerier. Fem av disse trykkeriene ble fullstendig ødelagt i forbindelse med krigshandlinger. Tolv av dem var delvis ødelagt i den forstand at deler av produksjonsutstyret var solgt eller fjernet på annen måte, mens 15 av de 32 trykkeriene ble beskrevet som uskadet. Flere av de sistnevnte hadde teknisk utstyr som var preget av slitasje, men det var også noen som hadde klart å fornye utstyret sitt, og enkelte hadde til og med utvidet maskinparken i løpet av krigsårene.¹⁰⁷

På Arbeiderpartiets landsmøte den 1. september 1945 innledet Johan Ona til debatt om arbeiderpressens økonomiske stilling etter fem år med krig. Ona fortalte landsmøtedeltakerne at hele 40 av 44 arbeideraviser var blitt stanset under

krigen, at 22 aviser hadde fått sine trykkerier helt eller delvis ødelagt, og at mange av de øvrige var blitt frastjålet verdifullt teknisk utstyr.¹⁰⁸ Arbeiderpressen hadde fått flere trykkerier ødelagt enn den øvrige partipressen til sammen, og mens borgerlige aviser som ble stanset under krigen, fikk drive trykkeriene sine videre som aksidenstrykkerier, så ble arbeideravisenes trykkerier overtatt av NS og i mange tilfeller rasert. Ona sa også at en rekke krigsskadde borgerlige aviser hadde skaffet seg nytt utstyr til spottpreis ved å kjøpe maskiner som NS hadde tatt fra arbeideravisenes trykkerier. Han avsluttet situasjonsbeskrivelsen med å fortelle at arbeiderpressen ved krigens slutt sto uten aviser og med et ødelagt teknisk apparat, mens den borgerlige pressens tekniske utstyr stort sett var i orden.¹⁰⁹ Arbeiderpartiets landsmøtedelegater fikk med andre ord en annen og langt mer dramatisk presentasjon enn den Ona ga årsmøtet i Arbeiderpressens Samvirke A/L, og med små variasjoner og jevne mellomrom gjentok han de samme påstandene i en rekke ulike fora og sammenhenger. I 1948 skrev han følgende i bladet Dagspressen: «Hele 23 av våre aviser fikk sine trykkerier fullstendig ødelagt», og han la til at en rekke andre trykkerier var blitt delvis ødelagt, og at bare ni avistrykkerier var noenlunde uskadd da krigen var over.¹¹⁰

Taktiske utspill?

Onas ulike framstillinger viser at han gradvis utvidet definisjonen av – og dermed også listen over – «fullstendig ødelagte trykkerier». Avisetrykkerier som tidligere var blitt beskrevet som delvis ødelagt, trykkerier som var blitt frastjålet eller som mer eller mindre frivillig hadde solgt deler av utstyret sitt, og aviser som før krigen var blitt trykt i borgerlige avisers trykkerier, havnet

¹⁰⁶Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv, Y 2, mappe: Pressekomiteen i London. «Trykkerisituasjonen i arbeiderpressen. Innstilling til 'Pressekomiteen'», datert 25.8.1944, signert Johan Ona.

¹⁰⁷Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv, Aa 1. Protokoll fra årsmøte i Arbeiderpressens Samvirke A/L, 24.10.1945. Oversikten over avisene og trykkeriene var et vedlegg til beretningen for perioden 1939–1945. Se Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv, Y 3. Mappe: Oversikt over aviser og trykkerier 1945.

¹⁰⁸Tallet på aviser som var blitt stanset, var 39.

¹⁰⁹Protokoll fra Det norske Arbeiderpartis landsmøte 31. august–2. september 1945, s. 52–53.

¹¹⁰Dagspressen nr. 2/1948, s. 10.

på listen over de 23 avisene som hadde fått sine trykkerier fullstendig ødelagt. Ona vekslet dessuten mellom å bruke aviser og trykkerier som enhet for opptellingene sine: Arbeiderpressen ga ut 44 aviser før krigen. Bare ni avistrykkerier slapp uskadet fra okkupasjonen. Tallbruket kunne lett gi inntrykk av at mer enn tre fjerdedeler av arbeideravisene sto uten et brukbart trykkeri da krigen var over – og disse tallene har i ettertid blitt stående.¹¹¹

*«Arbeiderpartiets
landsmøtedelegater fikk med
andre ord en annen og langt
mer dramatisk presentasjon
enn den Ona ga årsmøtet i
Arbeiderpressens Samvirke»*

To eksempler kan trekkes fram for å illustrere effekten av Onas måte å telle på: Sunnmøre Arbeideravis i Ålesund hadde et trykkeri som i tillegg til egen avis også trykte Romsdal Folkeblad. Produksjonsutstyret besto blant annet av en Cox-o-type flattrykksrotasjon og to settemaskiner. Den 1. mai 1940 stanset utgivelsen av Sunnmøre Arbeideravis, og for å forhindre at Nasjonal Samling fikk hånd om trykkeriet, ble maskinene solgt til et nyopprettet aksjeselskap i Kristiansund, formelt representert ved grosserer Ulrik Olsen. I tillegg til å være grosserer var Olsen stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet, ordfører i Kristiansund og styreformann i arbeideravisen Tidens Krav.¹¹² Ulrik Olsen skulle betale 40 000 kroner for trykkpressen og settemaskinene, men ifølge kontrakten skulle betalingen først skje når utstyret ble tatt i bruk – underforstått når krigen var over og normale politiske tilstander var gjenopprettet. Maskinene ble

deretter demontert, pakket i kasser og lagret på Ulrik Olsens eiendom i Kristiansund.¹¹³

Høsten 1945 ble trykkpressen og en av settemaskinene returnert til Sunnmøre Arbeideravis, mens den andre settemaskinen ble overlatt til Tidens Krav. Det gikk bare noen måneder fra krigen tok slutt til Sunnmøre Arbeideravis igjen ble trykt ved hjelp av sitt gamle utstyr. Likevel ble Sunnmøre Arbeideravis og Romsdal

Folkeblad regnet som to aviser som hadde fått sine trykkerier fullstendig ødelagt. Det samme gjaldt Vestfold Arbeiderblad, Horten Arbeiderblad og Vestfold Fremtid, som alle ble trykt i Vestfold Arbeiderblads trykkeri. Avistrykkeriet ble satt i drift igjen sommeren 1945 – uten å ha anskaffet de to nye settemaskinene som Ona i 1944 hadde ment at trykkeriet trengte. Disse tre Vestfold-avisene ble imidlertid også regnet med blant de 23 arbeideravisene som hadde fått sine trykkerier fullstendig ødelagt.

Det er ingen tvil om at arbeiderpressen ble svært hardt rammet av okkupasjonsmaktens tiltak overfor pressen under den andre verdenskrig; 39 stansede aviser vitner tydelig om dette. Men det er heller ingen tvil om at Johan Ona etter hvert benyttet det tallmaterialet han hadde til rådighet, på en slik måte at situasjonen for arbeiderpressen framsto som verre – og til dels

111 Se blant annet Andersen 1981, s. 14; Hjeltnes 1990, s. 65–66; Bastiansen 2009, s. 29; Lyshagen 2008, s. 24.

112 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. E 13, mappe: Tidens Krav I, beretning fra Tidens Kravs bladstyre for tiden 1. januar 1940 til 31. desember 1945. Etter krigen var Ulrik Olsen statsråd i både Einar Gerhardsens og Oscar Torps regjeringer.

113 Da Arbeiderbevegelsens Pressefond sommeren 1944 ble beslaglagt og overført til Nasjonal Samling, forlangte Nasjonal Samlings riksøkonomiavdeling at kjøpet av produksjonsutstyret til Sunnmøre Arbeideravis skulle annulleres, og at pressen og settemaskinene skulle stilles til riksøkonomiavdelingens disposisjon. Se Arbark. Arbeiderbevegelsens pressefonds arkiv. D 3, mappe: Tidens Krav, brev fra Ralph Fossum i NS' riksøkonomiavdeling til Ulrik Olsen, datert 30.6.1944.

betydelig verre – enn den egentlig var. Følgende fem arbeideraviser fikk trykkeriet sitt ødelagt i krigshandlinger: Finnmarken, Folkets Frihet, Fremover, Namdal Arbeiderblad og Tidens Krav. I tillegg ble fire avistrykkerier ribbet for så mye utstyr at det vil være rimelig å karakterisere dem som ødelagt: Folkeviljen, Haugaland Arbeiderblad, Tiden og Moss Arbeiderblad. Ytterligere åtte avistrykkerier mistet en del utstyr, men ikke mer enn at de kunne settes i drift i løpet av sommeren og høsten 1945. De resterende 15 av i alt 32 trykkerier hadde kommet seg uskadet gjennom okkupasjonstiden. Delegatene på Arbeiderpartiets landsmøte i 1945 fikk høre at arbeiderpressen hadde fått flere trykkerier ødelagt enn hele den øvrige partipressen til sammen. Men Ona sa aldri noe om at Arbeiderpressen ikke hadde mistet en eneste rotasjonspresse – som var de desidert dyreste og mest effektive trykkpressene – mens de borgerlige avisene hadde mistet minst fire. Og han nevnte heller ikke at de borgerlige avisene og arbeiderpressen hadde mistet fire flattrykkssrotasjoner hver, men at det bare var arbeiderpressen som hadde fått noen av disse tilbake.¹¹⁴

Da krigen var over og de stansede avisene begynte å komme ut igjen, var det mange som

etterlyste et oppgjør i den norske pressen. I avis-spaltene pågikk det en debatt om avisenes forhold under okkupasjonen, om erstatninger til aviser som var blitt stanset, og om straff og inn-dragelse av overskudd i aviser som var blitt ut-gitt gjennom alle krigsårene. Det ble etter hvert organisert to grupperinger av stansede og ikke-stansede aviser, og tonen dem imellom kunne være hard. I sin bok om avisoppgjøret etter kri-gen skriver Guri Hjeltnes at de stansede avisene – anført av arbeideravisene – skrev i en krass og uforsonlig tone om «landssvikorganer» som hadde fortsatt å komme ut så lenge krigen var-te.¹¹⁵ Og det er innenfor en slik ramme vi må tolke Johan Onas beskrivelser av hva som skjed-de med arbeiderpressens avistrykkerier under okkupasjonen. Da han i 1944 satt i London og analyserte etterretningsrapporter som viste at både borgerlige aviser og arbeideraviser var blitt ødelagt i tyske bombeangrep og at trykkpresser og settemaskiner skiftet eiere – med Nasjonal Samlings Rikstrykkeri som en viktig mottaks- og distribusjonssentral – formulerte han nøkterne beskrivelser av situasjonen og tok initiativ til å bestille de maskinene han mente arbeiderpres-sen trengte. Vel hjemme i Norge ser det ut til at han ble fanget opp av den generelle stemnin-gen. For arbeiderpressen var det viktig å synlig-gjøre forskjellene mellom de stansede avisene og de som hadde fortsatt å komme ut gjennom hele krigen. Og ettersom et økonomisk oppgjør så ut til å være på trappene, var det i hvert fall ingen grunn til å skjønne den tekniske situa-sjonen i arbeiderpressen.

Men det kan også ha vært nyttig for Johan Ona å smøre tykt på overfor arbeiderbevegelsens egne organer. I London hadde han vært med på å formulere ambisiøse planer – ikke bare for en gjenreisning, men også for en videreutvikling av arbeiderpressen. Realiseringen av disse planene

114 Romsdalsposten og Østlendingen fikk hver sin rotasjonspresse ødelagt i bombeangrep. Tidens Tegn og Bergens Aftenblad ble stanset under krigen. Bergens Aftenblads rotasjonspresse ble solgt. Tidens Tegn hadde to rotasjonspresser. En av dem ble solgt. De borgerlige avisene Vestlandske Tidende, Møre Dagblad, Nordlandsposten og Gula Tidend hadde flattrykkssrotasjoner som enten ble ødelagt eller solgt. Arbeideravisene Tidens Krav og Fremover hadde flattrykkssrotasjoner som ble ødelagt under bombeangrep. Tiden i Arendal og Halden Arbeiderblad hadde flattrykkssrotasjoner som ble beslaglagt og solgt. Halden Arbeiderblads presse ble returnert høsten 1945. (Nordlands boktrykkeri i Bodø hadde en Duplex flattrykkssrotasjon som ble ødelagt i et bombeangrep. Dette trykkeriet trykte både arbeideravisen Nordlands Framtid og bondepartiavisen Nordland.)

115 Hjeltnes 1990, s. 38.

forutsatte økonomisk støtte fra andre deler av arbeiderbevegelsen – først og fremst fra LO og fra fagforbundene. Som et argument for overføringer til arbeiderpressen la Ona vekt på den betydningen pressen ville komme til å få for den politiske utviklingen i Norge og for velgermassens bevegelser i årene framover. Det hadde alltid vært en vekselvirkning mellom arbeiderbevegelsens og arbeiderpressens framgang, sa Ona på DNAs landsmøte i 1945. Og han la til at pressen var det enkelte partis viktigste våpen i kampen om makten.¹¹⁶ Ved å formidle et fortegnet bilde av arbeiderpressens tekniske tilstand og samtidig fokusere på pressens avgjørende betydning for de kommende årenes valgresultater håpet nok Ona at han med Arbeiderpartiets hjelp kunne få fagbevegelsen til å åpne pengesekken.

Aviser med opplagsvekst og framgang

Selv om vi i ettertid kan konkludere med at arbeiderpressens produksjonsapparat klarte seg langt bedre gjennom okkupasjonstiden enn vi tidligere har antatt, og at Johan Onas versjon har vært retningsgivende for ettertidens vurderinger av denne delen av pressens krigshistorie, må vi selvsagt ikke glemme at de stansede avisene – deriblant de aller fleste arbeideravisene – led store økonomiske tap, og at flere av dem slet tungt for å komme i gang igjen med avisutgivelsen. Til sammenligning hadde mange aviser som fortsatte å komme ut gjennom hele krigen, gått med store overskudd som følge av gode annonseinntekter og en betydelig tilstrømning av nye abonnenter.

«De to første dagene av krigen var de eneste tyskerne i Drammen to mekanikere som var kommet til Drammens Tidende for å montere ny presse», skriver Odd Myklebust i en jubileums-

bok for den grafiske klubben i Drammens Tiden-
de.¹¹⁷ Drammens Tidende ble utgitt gjennom hele krigen, og opplaget ble bortimot fordoblet fra ca. 21 000 i 1940 til i overkant av 38 000 i 1945. Avisen opparbeidet seg et overskudd på ca. én million kroner i løpet av krigsårene, og Drammens Tidende ble både før og etter krigsslutt beskyldt for å ha vært et talerør for nazistene, for å ha latt seg bruke av NS og for å ha trykt nazipropaganda i stor utstrekning.

Konkurrenten Fremtiden hadde også bestilt ny rotasjonspresse og nedsatt en byggekomité som skulle planlegge et nytt avisbygg, men for Drammens arbeideravis skulle krigen føre til at alle planer ble kullkastet. Fremtiden tok fra første stund klar avstand fra okkupasjonsmakten og det nye NS-styret. Gjennom flere dristige oppslag ble okkupanten utfordret, og den 31. august 1940 ble avisen stanset. Et fåtall av de ansatte ble værende igjen og drev aksidensvirksomhet i Fremtidens trykkeri, mens flesteparten ble oppsagt.¹¹⁸ Da krigen tok slutt, var det harde konfrontasjoner mellom de to avisene, og i Fremtidens spalter ble Drammens Tidende beskrevet som «en landssvikeravis i stor stil».¹¹⁹ Tilsvarende feider foregikk for øvrig mellom lokale konkurrenter i flere byer – blant annet i Oslo og Bergen.

Morgenposten i Oslo var kjent som en østkantavis som konkurrerte med Arbeiderbladet. Avisen økte opplaget fra 40 000 til 65 000 i løpet av krigsårene, til tross for at den hadde fått NS-redaktør fra 1943.¹²⁰ Også Aftenposten opplevde en betydelig vekst – særlig aftenutgaven. Avisen

117 Myklebust, Odd: Et yrke. En avis. En by. Drammens Tidendes Grafiske Klubb 1909–2009, DTGK Forlag, Drammen 2008, s. 151.

118 Larsen, Petter: Vi treffes i Fremtiden – gjennom 75 år, Drammen/Oslo 1980, s. 100–101 og s. 126.

119 Sitert etter Hjeltnes 1990, s. 30.

120 Holm, Yngvar: Svært. Morgenposten – en gang Norges største avis, Oslo 1999, s. 32.

116 Protokoll fra Det norske Arbeiderpartis landsmøte 31. august–2. september 1945, s. 54.

A
PRESSEN
skal gjenreises

Arbeiderpressen ble hårdere rammet under krigen enn alle andre pressegrupper til sammen. 39 aviser var stanset og måtte begynne på bar bakke i 1945, 23 aviser fikk sine trykkerier helt ødelagt, og bare 9 trykkerier sto på plass uskadd da krigen var over. Skader og tap løp opp i over 8 millioner kroner. Prisstigningen og ekstraavgifter vil kreve enda større beløp før A-pressen er gjenreist.

Å gjenreise A-pressen er en felles oppgave for den samarbeidende politiske og faglige arbeiderbevegelse. Landsorganisasjonen og fagforbundene har sammen med Arbeiderpartiet og de enkelte aviser organisert Norsk Arbeiderpresse A.s som på rent forretningsmessig basis skal finansiere de store pressekjøp m. v. Det gjenstår nå:

1. Å få med alle faglige og politiske foreninger som andelseiere i den lokale partiavis.
2. Å samle inn penger over hele landet til A-pressens gjenreisningsfond. Merker à 2 og 5 kroner vil bli solgt gjennom tillitsmenn.
3. Øket utbredelse av A-pressen.

Dette program skal vi samle oss om i tida framover. Vi skal bygge ut våre posisjoner under mottoet: **EN FAGBEVEGELSE - ETT ARBEIDERPARTI - EN ARBEIDERPRESSE: A-PRESSEN.**

Oslo, 15. august 1948.

Arbeidernes faglige Landsorganisasjon
sekretariatet

Det norske Arbeiderparti
sentralstyret

Partipressen ble ansett for å være svært viktig for å oppnå politisk oppslutning ved kommune- og stortingsvalgene. Arbeiderpartiet og LO sto derfor sammen bak gjenreisningen av arbeiderpressen etter krigen.

tjente dessuten gode penger på trykkoppdrag fra okkupasjonsmakten. I Trondheim forsvant tre av fem aviser under krigen. Adresseavisen, som var den største av de to gjenværende, økte opplaget fra 15 000 i 1940 til 40 000 ved krigens slutt. Bergens Arbeiderblad ble stanset, mens Bergens Tidende fortsatte å komme ut og opparbeidet seg et overskudd på ca. to millioner kroner i løpet av okkupasjonsårene. I Kristiansand ble Sørlandet innstilt, mens Fædrelandsvennens opplag steg fra 10 000 til 15 000. Å komme i gang igjen var dermed ikke den eneste utfordringen for aviser som var blitt stanset: De måtte forsøke å vinne tilbake abonnenter som i flere år hadde holdt en annen avis, og ikke minst måtte de prøve å vinne tilbake den posisjonen de hadde hatt på annonsemarkedet. Ikke alle klarte dette, og noen av de avisene som hadde utkommet under hele okkupasjonen, fikk varige fortrinn som annonseorganer.

«I første rekke tilgodeses krigsherjede trykkerier» Etter fem år med krig og med begrenset tilgang til nytt trykkeriutstyr hadde en rekke aviser behov for å skifte ut eller supplere maskinparken sin med nye trykkpresser og settemaskiner. I den første etterkrigstiden skulle imidlertid de enkelte avisenes forhold under krigen få avgjørende betydning for deres muligheter til å investere i nytt produksjonsutstyr. Import av varer og utføring av valuta var underlagt strenge restriksjoner, og sommeren 1945 opprettet Forsynings- og gjenreisningsdepartementet Bransjeutvalget for de grafiske fag, som skulle vurdere søknader om importlisens og avgi uttalelser om disse til departementet. Intensjonen var at det aller meste av de grafiske bedriftenes bestillinger fra utlandet skulle gå via Bransjeutvalget.¹²¹ Utval-

121 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 3. Protokoll fra konstituerende møte i Bransjeutvalget for de grafiske fag 11.7.1945.

«En landssvikeravis i stor stil»

gets medlemmer var direktør Erling Carelius fra Gjestvangs grafiske fagforretning som representerte Norsk grafisk leverandørforening, ingeniør Jørgen Tandberg fra trykkeribedriften Grøndahl & Søn, Johan Ona som representerte Statens Informasjonskontor, og Edmund Norén som representerte Norsk Bladeeierforening. Ona og Norén var de eneste i utvalget med tilknytning til avisbransjen, og ettersom Ona var disponent i Arbeiderpressens Samvirke og Norén var disponent i Fremtiden og kort etter ble ansatt som disponent i Arbeiderbladet, kan vi trygt slå fast at arbeiderpressen var godt representert i utvalget.¹²²

I forbindelse med oppnevningen av utvalget hadde Forsynings- og gjenreisningsdepartementet understreket at det i første omgang bare ville bli gitt aksept for «virkelige nødsbestillinger» til trykkerier som var blitt «direkte ødelagt under krigen».¹²³ Disse signalene ble reflektert i et sett av retningslinjer som Bransjeutvalget selv vedtok for arbeidet sitt. Bestillinger fra virksomheter som var blitt bombet eller som hadde fått utstyr fjernet, solgt eller ødelagt av NS eller den tyske okkupasjonsmakten, skulle gis førsteprioritet. Nummer to på listen var trykkerier som var blitt stanset i løpet av krigen. «For alle øvrige kjøpeordrer gjelder det at de generelt er uten prioritet og blir å avgjøre under hensyntagen til nød og trang», het det om den tredje gruppen, som blant annet omfattet de avisene som hadde fortsatt å komme ut gjennom alle krigsårene.¹²⁴ Det var med andre ord lite sannsynlig at slike

122 Erling Carelius var utvalgets formann. Johan Ona var sekretær uten stemmerett.

123 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 3. Protokoll fra konstituerende møte i Bransjeutvalget for de grafiske fag 11.7.1945.

124 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 3. Protokoll fra møte i Bransjeutvalget for de grafiske fag 25.7.1945.

virksomheter ville få anledning til å importere trykkerimaskiner før avisene i de to første prioriteringsgruppene hadde fått dekket sine behov.

Oppfatningen av at arbeiderpressens produksjonsapparat var blitt spesielt hardt rammet, var retningsgivende for Bransjeutvalgets arbeid fra første stund. Under krigen hadde det statlige forsyningskontoret i Stockholm kjøpt tre settemaskiner og annet utstyr til trykkeri, redaksjon og ekspedisjon fra Östgöta-Tidningen i Linköping. Allerede på det konstituerende møtet sommeren 1945 anbefalte utvalget overfor departementet at dette utstyret skulle overlates til Arbeiderpressens Samvirke AS «under hensyntagen til de betydelige ødeleggelser som har rammet arbeiderpressen». ¹²⁵ På utvalgets første ordinære møte ble det presentert bestillinger til de grafiske leverandørforretningene på hele 122 settemaskiner. Utvalget anbefalte at det ble gitt innførselstillatelse for 36 av dem; 19 skulle gå til arbeiderpressen eller til trykkerier som trykte arbeideraviser, mens 17 skulle fordeles mellom borgerlige aviser og ordinære trykkerier. ¹²⁶

I september behandlet utvalget en søknad fra Arbeiderpressens Samvirke AS om valutatildeling og importtillatelse for to Cox-O-Type flattrykksrotasjoner til henholdsvis Tiden i Arendal og Nordlands Framtid i Bodø. Begrunnelsen var at «begge mistet sine flattrykksrotasjoner under krigen og okkupasjonen». ¹²⁷ Bransjeutvalget anbefalte søknaden enstemmig, og departementet innvil-

get den. Og det ser ut til at Johan Ona, som tidligere hadde vært disponent i Nordlands Framtid, unnlot å gjøre oppmerksom på at denne avisen ikke hadde hatt eget trykkeri før krigen, men at den sammen med Bondepartiavisen Nordland var blitt trykt i Nordlands Boktrykkeri.

Da Ona i slutten av oktober 1945 holdt foredrag om arbeiderpressens tekniske og økonomiske stilling på årsmøtet i Arbeiderpressens Samvirke AS, informerte han om sitt og Noréns arbeid i Bransjeutvalget, og om den oversikten dette ga dem når det gjaldt de borgerlige avisenes bestillinger og behov. «Slik forholdene ligger an fører dette uvegerlig med seg at arbeiderpressen får det meste av disse bestillinger, og på den måten får et nødvendig forsprang når det gjelder nyanskaffelser av maskiner», sa Ona. Han fortalte at det var gitt innførselslisens for i alt 43 settemaskiner, og at 25 av disse skulle gå til arbeiderpressen. Videre sa han at alle lisenser for innførsel av flattrykksrotasjoner var gått til arbeiderpressen. «Det er stygt å si det, men det er nesten slik at en ønsker at landets valutavansker vil fort-

*«Det er nesten slik at en ønsker
at landets valutavansker vil
fortsette lengst mulig»*

sette lengst mulig, slik at vi klarer å komme over den verste kneiken før konkurransen blir helt fri», sa Ona til deltakerne på Arbeiderpressens Samvirkes årsmøte. ¹²⁸

Alle var imidlertid ikke like godt fornøyd med situasjonen. Fra enkelte av leverandørene av grafisk utstyr ble det tidlig satt spørsmålsteget ved det innsyn direktør Erling Carelius fra Gjestvangs grafiske fagforretning fikk i sine konkurrenters forretningsforhold gjennom sitt arbeid i Bransjeutvalget. Dessuten var både Høyres pressekontor og Høyres landsstyre skeptiske

¹²⁵ Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 3. Protokoll fra konstituerende møte i Bransjeutvalget for de grafiske fag 11.7.1945.

¹²⁶ Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 3. Protokoll fra møte i Bransjeutvalget for de grafiske fag 25.7.1945.

¹²⁷ Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 3. Protokoll fra møte i Bransjeutvalget for de grafiske fag 21.9.1945.

¹²⁸ Ona, Johan: Arbeiderpressens tekniske og økonomiske stilling, 1945, s. 4.

til utvalgets praksis og prioriteringer. I en henvendelse til Handelsdepartementet våren 1948 etterlyste Høyres landsstyre større åpenhet omkring utvalgets arbeid og nærmere undersøkelser av forholdene i de avistrykkeriene som var blitt prioritert ved tildeling av importlisenser. Noe senere formulerte Avisenes Arbeidsgiverforening en klage på Bransjeutvalgets arbeid som var mer eksplisitt i formen: Foreningen mente at arbeiderpressens trykkerier var blitt tildelt valuta og importtillatelser i en slik utstrekning at de hadde klart å utvide virksomheten og kapre nye markedandeler innenfor ordinær merkantil trykkerivirksomhet.¹²⁹

Kritikken førte til slutt til at alle de fire utvalgsmedlemmene trakk seg fra sine verv i Bransjeutvalget for de grafiske fag. Edmund Norén ga i den forbindelse følgende forklaring på de prioriteringene som var blitt gjort: «Nå er det engang slik at det var Arbeiderpartiets pressegruppe som ble hardest rammet under krigen – hardere enn alle andre aviser til sammen – og det sier seg selv at denne pressegruppe på rent objektivt grunnlag har vært begunstiget av de retningslinjer som ble staket opp.»¹³⁰ Han fikk støtte av Erling Carelius som på sitt siste møte som formann i Bransjeutvalget for de grafiske fag uttalte: «Vi som sitter her vet at når arbeiderpressen har løst sine gjenreisningsproblemer på en bedre måte

enn andre pressegrupper så har det andre årsaker enn disposisjoner tatt av dette utvalg eller andre importorganer.»¹³¹

Tallene på hvor mange aviser som ble stanset under krigen, varierer noe i ulike framstillinger. Sigurd Høst opererer med 275 aviser i 1940 og 115 ved krigens slutt.¹³² Anslagsvis 160 aviser forsvant. Noen av dem gikk inn i lokale fellesaviser, men de fleste ble stanset eller valgte selv å stoppe utgivelsen. Ved utgangen av 1945 hadde over 90 aviser startet opp

igjen, og et fåtall helt nye hadde også kommet til. Og i årene som fulgte, kom ytterligere 22 nedlagte aviser i gang igjen. I underkant av 60 av de avisene som var blitt stanset under okkupasjonen, ble imidlertid aldri startet opp igjen. «Uansett regnemåte var det A-pressen som klarte seg desidert best», skriver Høst.¹³³ Folkets Frihet på Kirkenes og Gjallarhorn i Førde var der to eneste arbeideravisene som ikke ble startet opp etter krigen. Forklaringen på dette er sammensatt. Både Arbeiderpartiets og LOs ledelse

la sammen med sentrale personer innenfor arbeiderpressen stor vekt på å få avisene i gang igjen så raskt som mulig. Samtidig har vi sett at det tekniske utgangspunktet

slett ikke var så håpløst som Ona og andre innenfor arbeiderpressen ga uttrykk for, og at det fra politisk hold ble lagt viktige føringer for pressens tekniske gjenreisning som utvilsomt kom arbeiderpressen til gode.

*«Nå er det engang slik at
det var Arbeiderpartiets
pressegruppe som ble hardest
rammet under krigen»*

*«Anslagsvis 160 aviser
forsvant.»*

129 Disse henvendelsene behandles i korrespondanse og møtereferater fra Bransjeutvalget for de grafiske fag i 1948 og 1949. Se Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 3.

130 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 3. Vedlegg til protokoll fra møte i Bransjeutvalget for de grafiske fag 7.1.1949.

131 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 3. Protokoll fra møte i Bransjeutvalget for de grafiske fag 7.1.1949.

132 Høst 2009, s. 15.

133 Høst 2009, s. 18.

I 1963 fikk Arbeiderbladet ny rotasjonspresse som var produsert ved Kongsberg Våpenfabrikk. De tre som vurderer prøvetrykk, er fra venstre disponent Anton Kolstad i Arbeidernes Aktietrykkeri, direktør Roar Adler i Arbeiderbladet og statsminister Einar Gerhardsen. Avisforsiden nevner for øvrig minst åtte ganger at den nye pressen er på plass.

Overgangen til offset i norske aviser

Våren 1964 var representanter for mer enn to hundre aviser fra hele Skandinavia samlet til en konferanse i Härnösand i det nordlige Sverige. Temaet for konferansen var offsettrykking av aviser, og stedet var slett ikke tilfeldig valgt. Västernorrlands Allehanda i Härnösand hadde nylig gått til anskaffelse av en offsetpresse – en Goss Suburban rulloffsetrotasjon.¹ Konferansedeltakerne fikk en omvisning i avisens trykkeri, og de fikk anledning til å danne seg et inntrykk av hvordan setting, reproduksjon av fotografier, ombrekking og plateproduksjon foregikk i en offsettrykt avis. Flere av de norske deltakerne var imponert over trykkkvaliteten som den svenske avisen kunne oppvise, og noen av dem ble muligens der og da overbevist om at tradisjonelt høytrykk var passé, og at fremtidens trykkteknikk for aviser var offset.

Enkelte norske aviser hadde allerede vært i kontakt med trykkpresseleverandører for å forhøre seg om offsetpressenes fortrinn – og ikke minst om prisene – og i løpet av 1964 skulle flere begynne planleggingen av en overgang til offsettrykk. Noen aviser bestemte seg raskt og bestilte ny trykkpresse før året var omme. Den 1. februar 1965 kunne Rana Blad som den første dagsavisen i landet sende abonnentene sine en offsettrykt avis med flotte fotografier, fargetrykk på flere av sidene og med et eget vedlegg som i detalj presenterte den nye trykkteknikken. Avisen var trykt på en Goss Community rulloffsetrotasjon, og presser av akkurat

denne typen skulle i løpet av det neste tiåret havne i en lang rekke små og mellomstore norske aviser.

I 1963 skrev den svenske Pressens Tidning at offsetteknologien ga de små avisene helt unike muligheter. Slike aviser hadde aldri tidligere hatt en tilsvarende anledning til å fornye seg og til å forbedre sin tekniske kvalitet; ved overgang til offsettrykk kunne de unngå avisdøden som på denne tiden rammet både norske og svenske aviser.² Mange forsøkte seg, og en del av dem klarte seg godt, men det var også noen av offsetpionerene som bukket under i den harde aviskonkurransen. I dette kapittelet skal vi først se litt på hvilke trekk ved offsetteknologiens og

avisenes utvikling som fram mot midten av 1960-årene gradvis gjorde offset til en aktuell teknikk for avistrykking. Deretter skal vi gå mer konkret inn på årsakene til at en rekke små og mellom-

store norske aviser valgte å skifte produksjonsteknikk på denne tiden. Vi skal se på bakgrunnen for at arbeiderpressen kom til å innta en lederrolle på dette området, og vi skal se på årsakene til at de fleste store avisene ventet til siste halvdel av 1970-årene før de fulgte eksempelet. Underveis skal vi selvsagt også forsøke å svare på et spørsmål som ofte har vært stilt i kretser som er opptatt av pressehistorie og teknologisk endring: Hvilken norsk avis var egentlig den første som ble trykt på en offsetpresse?

«ved overgang til offsettrykk kunne de unngå avisdøden»

1 Miehle-Goss-Dexter, Incorporated. Annual Report 1965, s. 12.

2 Pressens Tidning nr. 5/1963, s. 7.

I gjenreisningstiden etter den andre verdenskrigen satset avisene på tradisjonelle høytrykkspresser av den typen vi ser her fra Arbeiderbladet i 1949. (Foto: Arbark)

Offsettrykk i utvikling

Da norske, svenske og danske avisutgivere i første halvdel av 1960-årene diskuterte en mulig overgang til offsettrykk i avisene, var det på ingen måte en nyutviklet teknologi de vurderte å ta i bruk. Offsetpresser hadde eksistert siden tidlig på 1900-tallet, og den første kom til Norge

allerede i 1907.³ Fra 1880-årene hadde dessuten de samme tekniske prinsippene som offsettrykket var basert på, vært i alminnelig bruk ved

³ Norges første offsetpresse skal ha blitt kjøpt av det litografiske firmaet Hagen & Kornmann i Kristiania. (Nilsen, Eivind (red.): Norsk litograf- og kjemigrafforbund 60 år, Aktietrykkeriet, Oslo 1962, s. 90.)

blikktrykkerier. Offsettrykk er – som navnet indikerer – en indirekte trykkmetode. I en offsetpresse blir trykkfarge overført fra en trykkplate av metall eller kunststoff til papir via en sylinder som er kledd med en gummiduk. Fordi gummiduken er elastisk, formes den etter overflaten på papiret og avgir et skarpt og rent trykk og sikrer en jevn og høy trykkkvalitet. Trykkplaten blir påført farge på samme måte som i tradisjonelle litografiske presser; platen er preparert slik at når den blir tilført fuktevann og fettholdig farge samtidig, så fester fargen seg på de feltene som skal avgi trykk, mens vannet legger seg som en tynn film over trykkplatens motivfrie felt og hindrer fargen i å feste seg til disse.

Ved inngangen til 1900-tallet ble det eksperimentert med både litografisk offset og med det som gjerne ble kalt boktrykksoffset. Mens introduksjonen av en gummikledd sylinder som et mellomledd mellom trykkplate og papir representerte et teknisk framskritt i litografiske presser, så ble imidlertid resultatet det motsatte i presser som trykte fra blysats eller fra stereotypiplater; det viste seg å være vanskelig å overføre det skarpe tekstavtrykket som kjennetegnet det direkte boktrykket ved hjelp av gummiduker. Den tyskproduserte flattrykkssrotasjonspressen Heureka var en av de få pressene av denne typen som hadde en viss kommersiell suksess. Fremtiden i Drammen kjøpte en slik presse i 1911, og i mellomkrigstiden ble flere norske aviser trykt på Heureka-presser. I motsetning til de litografiske offsetpressene – som utover på 1900-tallet var gjenstand for kontinuerlige forbedringer – så forble boktrykksoffset et teknologisk sidespor, og i løpet av 1930-årene ble produksjonen av Heureka-presser stanset.

Offsetpressene hadde til å begynne med et begrenset anvendelsesområde; de ble brukt til flerfargetrykk av plakater, etiketter, kart og reklametrykksaker, men de var mindre egnet til å

produsere trykksaker med mye svart tekst. Selv om gjengivelsen av fargeillustrasjoner ble god, så hadde offsettrykt tekst en tendens til å framstå som uskarp og grå.⁴ Dette skyldtes de omstendelige metodene som til å begynne med ble benyttet for overføring fra blysats til offsetplate. De første tiårene av 1900-tallet foregikk det en intens utvikling og forbedring av både offsetpressene og av arbeidsprosessene som gikk forut for selve trykkingen. Kvaliteten på gummidukene ble bedre, slik at det ble lettere å opprettholde en stabil trykkkvalitet. Det ble utviklet mer egnede metallegeringer for trykkplatene, og i tillegg ble offsetpressenes fargeverk og fuktevannsystemer forbedret. Viktigst var likevel utviklingen av nye teknikker for å overføre tekst og bilder til trykkplatene. Vi skal ikke her ta for oss de ulike metodene som litografene hadde benyttet seg av for å framstille trykkplater, men nøye oss med å slå fast at det i løpet av 1920-årene ble utviklet nye teknikker for avfotografering av originaler og overføring fra film til trykkplate, og at disse teknikkene bidro til at tekst- og fotogjengivelsen ved offsettrykk fikk et betydelig kvalitetsmessig løft, og til at tidsbruken ved plateframstillingen ble kuttet kraftig ned.⁵

Bedre og billigere trykk førte til økt bruk av offsetpresser. Det var ikke lenger bare litografiske bedrifter som kjøpte slike presser. Flere tradisjonsrike boktrykkerier bygde også opp egne offsetavdelinger, og de begynte etter hvert å trykke både bøker og blader på offsetpresser. Dreyers Grafiske Anstalt i Stavanger og Grøndahl & Sønns Boktrykkeri i Oslo kan trekkes fram som eksempler. I mellomkrigstiden trykte disse tryk-

4 Johnsen, John G.: Steinene taler. Den litografiske bransjen gjennom 200 år, Stavanger 1998, s. 107.

5 For en grundig gjennomgang av de tidlige overføringsteknikkene til offsetplater se artikkelserie i *Typografiske Meddelelser* august–september 1923. Se også en informativ artikkel om utviklingen på dette feltet i *Norsk Boktrykk Kalender* 1949, s. 88 f.

keriene blant annet tidsskriftet *Kunst og Kultur* på offsetpresser i hver sin periode. Begge bedriftene høstet stor anerkjennelse for den trykktekniske kvaliteten de ga tidsskriftet, og *Kunst og Kultur* har senere blitt betegnet som noe av et utstillingsvindu for offsetteknikken på denne tiden.⁶

Men alle var ikke like begeistret for offsettrykkets spredning. I 1934 skrev boktrykker og lærebokforfatter Max Rich. Kirste følgende: «Like-som teksttrykk virker (...) også billedtrykk i offset i regelen tørt og flatt, trykkene er slappe og kraftløse uten plastikk og med utviskede konturer. Dertil kommer de fysikalske vanskeligheter under trykkingen, som er en kamp mellom vann og fett, hvor trykkplaten oftest avgir en skitten tone over hele papirflaten.»⁷ Det var heller ingen grunn til å vente seg forbedringer. Årsaken til «det slappe billedtrykk» lå nemlig i selve systemet – i overføringen fra trykkplate til papir via en mellomliggende sylinder. Ifølge Kirste var de eneste fordelene med offsettrykket knyttet til tidsbruk: Offsetpressene var rotasjonspresser, og følgelig var de svært raske sammenlignet med sylinderpresse for boktrykk – som de i utgangspunktet tok oppdrag fra. Dessuten var det etter hvert blitt mulig å overføre fotografier til offsetplater uten å gå veien om klisjeer – med store tidsbeparelser som gevinst.⁸

Gjenreisning med tradisjonell teknologi

I 1942 skrev en av Oslos grafiske leverandører, Helfred Jansen, en artikkel i fagbladet *Grafia*, der han argumenterte for at offset kom til å bli fremtidens trykkteknikk for avisene. Ifølge Jansen var det allerede i 1939 blitt utviklet en offsetpresse for

avistrykk som ikke bare var mye billigere i innkjøp enn høytrykksrotasjoner, men som også var i ferd med å nærme seg disse når det gjaldt kapasitet. Han tilla krigen skylden for at denne «uunngåelige revolusjonen ikke allerede har funnet sted».⁹ På omtrent samme tid fikk Johan Ona anledning til

å besiktige mobile offsettrykkerier som det britiske Ministry of Information hadde tatt i bruk under krigen. Hvert av disse trykkeriene var installert i to store biler, og selv om pressene ble mest brukt til å trykke kart, så hadde de en størrelse som gjorde

det mulig å trykke fire avissider om gangen. Ona så for seg at slike trykkerier kunne benyttes som midlertidige løsninger for aviser som hadde fått trykkeriet sitt ødelagt under krigen. Han fryktet imidlertid at utstyret – og bilene det var montert inn i – var i største laget for de norske veiene.¹⁰

Mot slutten av 1940-årene hadde flere produsenter av trykkpresser begynt å framstille større offsetrotasjoner som ble markedsført som avispresser.¹¹ Både europeiske og amerikanske dagsaviser inntok imidlertid en avventende holdning til denne teknologien. Selv om en rekke norske aviser skiftet ut trykkpressene sine det første tiåret etter krigen, ser det ikke ut til at noen av dem vurderte å gå over til offsettrykk. De satset på godt utprøvd teknologi – med andre ord på høytrykkspresser. Utskiftningene var dessuten preget av nøkternhet. Svært mange aviser kjøpte brukte trykkpresser, og i mange tilfeller ble flattrykksrotasjoner – som var rime-
lige både i innkjøp og drift – foretrukket framfor

9 *Grafia* nr. 11–12/1942, s. 28.

10 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 13, mappe: 2.60. Teknisk avdeling. Diverse rapporter om trykkeriutstyr 1945–54. «Notat om britiske trykkeripresser», signert Johan Ona 6.4.1945.

11 Norsk Boktrykk Kalender 1949, s. 92.

6 Johnsen 1998, s. 158–159.

7 Norsk Boktrykk Kalender 1934, s. 77.

8 Norsk Boktrykk Kalender 1934, s. 76.

de betydelig raskere rotasjonspressene. For mange aviser – og særlig for dem som var blitt stanset under krigen – var nøkternheten en konsekvens av at de hadde begrensede ressurser til rådighet for maskininvesteringer. Men det var også en del aviser som tok til takke med brukte presser fordi det i den første etterkrigstiden var flere års ventetid på nye avispresser.

De største og de mest ambisiøse satset på rotasjonspresser. Friheten kjøpte i 1946 en brukt rotasjonspresse fra New York Daily Herald, og året etter bestilte Adresseavisen, Arbeider-Avisa, Dagbladet, Fremtiden, Morgenposten og Nationen hver sin nye rotasjonspresse fra den britiske produsenten R. Hoe & Crabtree.¹² Leveringstiden på disse pressene var tre–fire år. Trykkpresser som ble skiftet ut, ble som regel overtatt av andre aviser, og særlig innenfor arbeiderpressen foregikk det en viss koordinering av denne gjenbruket. Fra høsten 1945 spilte Arbeiderpartiets avisutvalg og Arbeiderpressens Samvirke AL viktige roller når det gjaldt å anskaffe og fordele teknisk utstyr til arbeideravisene. I 1948 ble dette arbeidet overtatt av det nyopprettede selskapet Norsk Arbeiderpresse AS. Norsk Arbeiderpresse hentet inn årlige oppgaver over arbeideravisenes utstysbehov, og selskapet bidro aktivt til å kanalisere tilgjengelige trykkpresser, settemaskiner og annet utstyr til de avisene som hadde størst behov.¹³ Noen eksempler kan illustrere hvordan utstysfordelingen foregikk i praksis:

Nordlys i Tromsø hadde en eldre Cox-O-Type flattrykksrotasjon som hadde for liten kapasitet

til å ta unna opplagsveksten i de første etterkrigsårene. I 1948 fikk avisen derfor kjøpe en Duplex flattrykksrotasjon som LOs Londonsekretariat hadde bestilt fra USA allerede i 1944. Den gamle Cox-O-Type-pressen ble solgt til Finnmarken i Vadsø. Før Nordlys rakk å ta sin nye Duplex-presse i bruk, ble den ødelagt i en brann som raserte store deler av Tromsøs bryggeområder. Til trykkingen av 1. mai-nummeret i 1949 var imidlertid en ny Duplex kommet på plass. Etter bare to år ble denne skiftet ut med en tyskprodusert rotasjonspresse som var kjøpt brukt i Sverige. Duplex-pressen ble da solgt til Nordlands Framtid i Bodø, som igjen overlot sin trykkpresse til Helgeland Arbeiderblad i Mosjøen. Fremtiden i Drammen fikk sin nye rotasjonspresse fra R. Hoe & Crabtree i 1949, og den gamle ble solgt til Oppland Arbeiderblad – som dermed kunne selge sin Duplex-presse til Rana Blad. Da Bergens Arbeiderblad fikk ny rotasjonspresse ved inngangen til 1950-årene, overtok Demokraten i Fredrikstad den gamle. Hamar Arbeiderblad ble fra høsten 1951 trykt på en brukt 24-siders Vomag rotasjonspresse som var kjøpt i Sverige, og avisens gamle Duplex flattrykksrotasjon ble solgt til Nybrott i Larvik. I 1953 over-

tok Sørlandet den gamle rotasjonspressen til konkurrenten Fædrelandsvennen. Avisen solgte samtidig sin Duplex-presse til et trykkeri i Harstad som trykte Folkeviljen. Tidlig i 1950-årene fikk Norsk Arbeiderpresse dessuten kjøpt to rotasjonspresser svært rimelig fra Aftenposten. Den ene av disse havnet i Telemark Arbeiderblad, som igjen solgte sin gamle rotasjon til Tidens Krav i Kristiansund.¹⁴

«Leveringstiden på disse pressene var tre–fire år.»

¹² Dagspressen nr. 8/1946, s. 8; nr. 12/1947, s. 5.

¹³ Arbeiderpartiets avisutvalg ble oppnevnt av partiets sentralstyre den 14.8.1945. Se protokoller fra utvalgets møter i årene 1945–1948 i Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ad 1.

¹⁴ Opplysningene i dette avsnittet er i hovedsak hentet fra Norsk Arbeiderpresses styreprotokoller og beretninger for årene 1948–1955.

Flere lignende eksempler kunne ha vært trukket fram. Poenget er imidlertid å vise at selv om offsetteknologien var tilgjengelig, så valgte de arbeideravisene vi her har nevnt – men også de øvrige norske avisene som skiftet ut trykkpressene sine i løpet av disse årene – å satse på velkjent teknologi. Slik var det også utenfor Norges grenser. Før inngangen til 1960-årene var høytrykkspressene enerådende, og vi finner bare unntaksvis forsøk på å trykke aviser på offsetpresser. I tillegg er den måten arbeiderpressen fornyet maskinparken sin på, av interesse – nettopp fordi denne partipressegruppen senere skulle gå over til offsettrykk på bred front og tidligere enn de fleste av konkurrentene. Rundt midten av 1950-årene hadde de fleste av arbeiderpressens aviser skiftet ut de trykkpressene de hadde da krigen tok slutt. Norsk Arbeiderpresse AS hadde spilt en sentral rolle i dette arbeidet, og utskiftningene hadde foregått med begrenset bruk av kapital. Noen få nye presser var blitt anskaffet, men i hovedsak var det kjøpt brukte avispresser fra Sverige og fra borgerlige aviser i Norge. Dessuten hadde eldre rotasjonspresser og flattrykksrotasjoner gått i arv innad i arbeiderpressen. Et tiår senere – da det internasjonale gjennombruddet for offsettrykking av aviser kom – satt derfor en rekke av arbeideravisene med utstyr som hadde kostet lite, som for lengst var nedbetalt, og som nå var modent for utskiftning.

I den tidlige etterkrigstiden – da avisene skiftet ut høytrykkpresser med større høytrykkspresser – kom det likevel flere store offsetrotasjoner til Norge. Det var imidlertid magasin- og ukebladtrykkeriene som i første rekke interesserte seg for slike presser. Ukebladprodusentene var opptatt av god billedgjengivelse i artikler og i annonser, og på dette feltet var de nye offset-

pressene i ferd med å distansere høytrykksrotasjonene. Klubbstyret ved Allers Familie-Journal var i 1949 blitt innkalt til virksomhetens direktør, som orienterte om «en tenkt omlegning av trykningsmetoden – fra boktrykk til offset».¹⁵ Det tok imidlertid noen år å få ideen realisert; våren 1953 ble Allers' første offsetrotasjon satt i drift. Arbeidernes Aktietrykkeri hadde også planer om å kjøpe offsetpresse, men her tok de forberedende arbeidene enda lenger tid. Det ble hentet inn

*«våren 1953 ble Allers' første
offsetrotasjon satt i drift»*

anbud på offsetrotasjoner allerede fra 1951, men først høsten 1958 kunne trykkeriet gå i gang med å trykke fagblader og magasiner på en MAN offsetrotasjon til en pris av 1,3 millioner kroner.

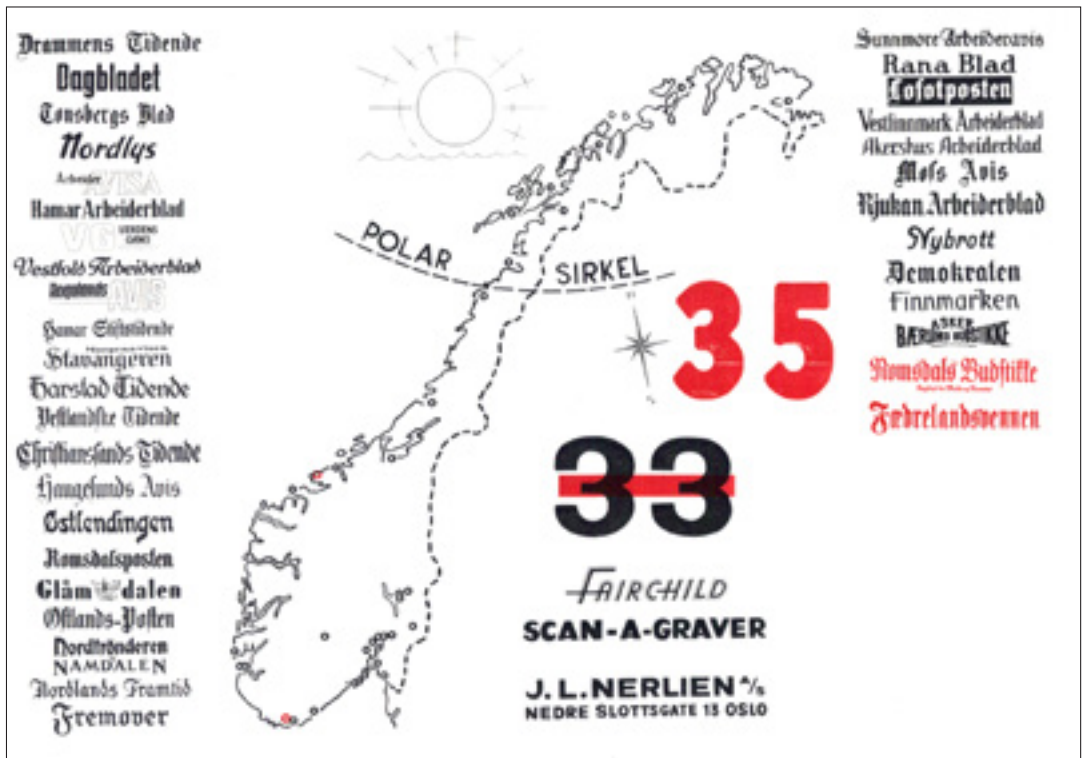
Samme år som denne offsetrotasjonen ble satt i drift, bestilte for øvrig Arbeidernes Aktietrykkeri en ny høytrykksrotasjon til erstatning for Arbeiderbladets gamle presse, som hadde gått så å si daglig siden 1934. Den nye pressen skulle produseres ved Kongsberg Våpenfabrikk, og prisanslaget ved bestilling lå på 3,3 millioner kroner. Vinteren 1963 sto pressen ferdig montert i Arbeidernes Aktietrykkeris lokaler på Løren i Oslo – klar til å levere 48 000 32-siders aviser per time.

Offset og foto – billigere og bedre avisbilder

I 1956 ble avisen The Middletown Daily Record etablert i byen Middletown utenfor New York, og som den første dagsavisen i verden ble den trykt på en offsetpresse.¹⁶ Flere aviser fulgte raskt etter, og ved inngangen til 1960-årene eksploderte salget av offsetrotasjoner til amerikanske aviser. Fra 1960 til 1965 skal hele 3000 av anslagsvis 10 000 amerikanske dagsaviser, fådagsgersaviser og ukeaviser ha gått over til offset-

¹⁵ Kleggen 2008, s. 48. (Blad utgitt i forbindelse med Allers Grafiske Klubbs 100-årsjubileum i 2008.)

¹⁶ Pressens Tidning nr. 8/1957, s. 10.

Utover i 1950-årene kjøpte stadig flere aviser inn klisjémaskiner.

trykk.¹⁷ I Skandinavia var de danske avisene Nordsjælland og Fjerritslev Avis og de svenske avisene Gotlands Allehanda og Västernorrlands Allehanda tidligst ute med å gå over til offsettrykk. Rana Blad var vinteren 1965 den først norske dagsavisen som gikk over til offsettrykk.¹⁸

Utviklingen i USA var blitt fulgt med stor oppmerksomhet av skandinaviske avisutgivere. Fra

slutten av 1950-årene finner vi en rekke artikler om offsettrykking av aviser i det norske tidsskriftet Dagspressen og i det svenske Pressens Tidning. I 1964 ble den danske De grafiske fags årbog i sin helhet viet offsettrykking av aviser. Norsk Boktrykk Kalender og de grafiske fagforbundenes blader Norsk Litografia og Typografiske Meddelelser holdt også sine lesere godt oppdatert på feltet. Ved flere anledninger ble temaet dessuten tatt opp på konferanser der skandinaviske avisutgivere møttes. Som nevnt innledningsvis var en rekke representanter for svenske, norske, danske og finske aviser til stede på en offsetkonferanse i Härnösand våren 1964. Her fikk de se Västernorrlands Allehandas nye Goss Suburban offsetrotasjon i full drift. Pressen

¹⁷ Miehle-Goss-Dexter, Incorporated. Annual Report 1965, s. 12.

¹⁸ Det finnes eksempler på uke- eller fådagrsaviser som ble trykt på kontoroffsetmaskiner i A3 format eller lignende også før dette. Vikersundsavisen Bygdeposten og Jarlsberg i Holmestrand ble trykt på slike presser fra mars 1964. Se mer om dette senere i kapittelet.

var levert av det amerikanske selskapet Miehle-Goss-Dexter Inc. (MGD) – på dette tidspunktet verdens største produsent av offsetpresser for aviser. Den var designet for mellomstore dags-aviser og kunne trykke opptil 18 000 24-siders aviser per time.¹⁹ Konferansedeltakerne fikk møte representanter for MGD, og flere av dem lot seg imponere både av disse og av den offsetpressen de fikk se. I de påfølgende årene kom MGDs Goss-presser til å dominere det skandinaviske markedet for offsetpresser for avistrykk, selv om det fantes flere konkurrenter – deriblant svenske Solna-presser.

En av de viktigste årsakene til at avisutgivere begynte å interessere seg for offsetpresser, var den produksjonsmessige forenklingen og den høye tekniske kvaliteten ved trykking av både svart-hvitt- og fargefoto. For bedre å synliggjøre de endringene offsetteknologien førte med seg på dette feltet, skal vi ta et lite tilbakeblikk på tidligere teknikker for reproduksjon av fotografier og i tillegg si litt om de automatiske klisjémaskinene som i løpet av 1950-årene begynte å bli vanlige – også i norske aviser.

Mot slutten av 1800-tallet hadde introduksjonen av rasterte klisjeer gjort det mulig å trykke fotografier i ordinære høytrykkspresser. Utfordringen hadde vært fotografiens gråtoner og gjengivelsen av disse ved hjelp av svart trykkfarge på hvitt papir. Løsningen var å avfotografere originalene gjennom en glassplate med et inngravert rute-mønster – et raster – som delte bildet opp i punkter: små punkter i fotografiens lyse partier og større i de mørke partiene. Negativene ble overført til sinkplater som ble behandlet med kjemikalier for å etse ned metallet mellom punktene – altså de områdene som ikke skulle avgi trykk. De ferdige klisjeene ble så montert inn i trykkfor-

mer sammen med blybly. Ved direkte avtrykk fra slike klisjeer kunne resultatet bli godt, men for aviser var det særlig to forhold som skapte problemer. De avisene som hadde rotasjonspresser, måtte lage pappmatriser av de ferdig oppsatte sidene og støpe buede stereotypiplater til trykkpressen. I denne prosessen forsvant mye av dybden mellom punktene i klisjeene, og dermed ble billedgjengivelsen dårligere. I tillegg hadde som regel avisapiret en kvalitet som gjorde det lite egnet for illustrasjonstrykking. Noe av problemet ble løst ved å bruke spesielt grovmønstrede avisraster, men også dette gikk på bekostning av kvaliteten. Mot slutten av 1950-årene, da de første offsetpressene ble tatt i bruk i amerikanske aviser, var det ennå ikke funnet noen fullgode løsninger på disse problemene.²⁰

De første avisene som begynte å trykke fotografier, fikk bildene sine reproduisert ved spesielle klisjeeanstalter. I Norge opprettet en del av de største avisene egne klisjeavdelinger i tiden rundt første verdenskrig, mens de mindre avisene fortsatte å bestille klisjeer fra klisjeeanstalter eller tegnet abonnement på klisjeer fra nyhetsbyråer. Det kunne være både dyrt og tidkrevende å skaffe illustrasjoner. Medieforskeren Sigurd Høst har vist hvordan enkelte småaviser helt fram til 1970-årene var avhengig av å sende bildene sine til nærmeste by for å få dem reproduisert, og ofte måtte de belage seg på flere dagers ventetid før klisjeene kom.²¹ En viktig tidsbesparende forenkling hadde likevel skjedd underveis – nemlig introduksjonen av klisjémaskinen. Denne maskinen åpnet for hyppigere og mer aktuell billedbruk i avisene, selv om den tekniske kvaliteten ikke nødvendigvis ble noe særlig bedre.

20 NALs Tekniske Rasjonaliseringskomité: *Avisteknikk*, Oslo 1956, s. 82 og 94.

21 Høst, Sigurd: «Liten, nær og uunnværlig – lokale fådagersaviser før og nå», i Carlsson, Ulla (red.): *Pennan, penningen & politiken. Medier och medieföretag förr och nu*, Göteborg 2003, s. 137.

19 Miehle-Goss-Dexter, Incorporated. *Annual Report 1965*, s. 12.

Våren 1951 skrev Johan Ona følgende om norske avisers billedbruk: «Norsk presse bruker da nok bilder, vil enkelte hevde. Til dette er det bare å si at de fleste avisers faste billedabonnement hos NTB og andre norske eller utenlandske byråforbindelser er en dårlig erstatning for handlingsbilder som står i direkte forbindelse med tekstreportasjen. I dag nyttes de først og fremst som blikkfang og som middel til å pynte avissidene med.»²² Ona betraktet dette som et problem som kunne løses ad teknisk vei, men avisene manglet foreløpig de nødvendige hjelpemidlene. Den såkalte fotoelektriske klisjémaskinen var på dette tidspunktet tatt i bruk i mange amerikanske aviser, og ved hjelp av slike maskiner kunne også norske små og mellomstore aviser framstille sine egne klisjeer raskt og enkelt – og samtidig redusere kostnadene per bilde med to tredeler.²³

En fotoelektrisk klisjémaskin var en kombinert skannings- og graveringsmaskin. Maskinens hovedkomponenter var to sylindere som var montert på samme aksling, samt en skanner og en graveringsenhet. Fotografiet som skulle reproduseres, ble festet på den ene sylindere, og en plate av hard plast ble festet på den andre. Motivet ble så overført til plastplaten ved at skanneren leste av bildet og sendte signaler til graveringsenheten som graverte punkter inn i platen. Det var ikke lenger nødvendig med den tidkrevende bruken av kjemikalier for å etse vekk felter som ikke skulle avgi trykk – det sørget graveringsenheten for i en så å si helautomatisert prosess. Klisjémaskinene kunne gravere ferdige plastklisjeer på mindre enn en halv time, og plaststoffet som klisjeene var laget av, hadde en slik kvalitet at de både kunne brukes direkte

i høytrykkpresser sammen med blysats eller som utgangspunkt for å lage matriser og stereotypiplater til rotasjonspresser. Importrestriksjoner og en pris på ca. 35 000 kroner per maskin gjorde imidlertid sitt til at innføringen av maskinene tok litt tid.

I 1952 reklamerte selskapet Fairchild Camera and Instrument Corp. – produsenten av klisjémaskinen The Fairchild Scan-a-graver – med at ni norske aviser hadde tatt deres maskin i bruk. Blant disse var Dagbladet, VG, Tønsbergs Blad, Drammens Tidende samt flere arbeideraviser. Senere fulgte andre aviser etter, og det kom også flere maskintyper på markedet. Ved utgangen av 1955 hadde i alt tolv arbeideraviser og 19 borgerlige aviser kjøpt klisjémaskiner fra fire forskjellige produsenter.²⁴ Kli-

sjémaskinene gjorde ikke så mye fra eller til når det gjaldt den tekniske kvaliteten på fotogjengivelsen. Det viktige var at disse maskinene gjorde det mulig for stadig flere aviser å ta i bruk aktuelle fotografier i en periode hvor klisjéanstaltene tok seg svært godt betalt, og hvor tidkrevende framstillingsmetoder og mangel på faglærte kjemigrafer begrenset avisenes bruk av bilder.

Rana Blad søkte i 1956 om valutalisens for å få kjøpt en klisjémaskin, og søknaden illustrerer godt hvorfor avisene ønsket å skaffe seg denne tekniske nyvinningen: «Behovet for en slik maskin er påtrengende, idet vi nå må sende våre bilder til A/S Norsk Telegrambyrå, Oslo for å få laget klisjeer og dermed får vi ikke bildene i avisen før tidligst 4 dager etter at disse er fotografert», het det i avisens brev til Handelsdepartementet. Avisens disponent tilføyde at leserne gjentatte ganger hadde kritisert avisen for å

22 Hovedorganet Mars, April, Mai 1951, s. 6.

23 Hovedorganet Mars, April, Mai 1951, s. 6.

24 Arbark. Norsk arbeiderpresses arkiv. Da 27, mappe: Den fotoelektriske klisjémaskin. (Div. korr.) 1952–59. Oversikt med tittelen «Klisjémaskiner i landets aviser».

trykke gammelt billedstoff – og han ga dem rett; en moderne avis måtte ha bilder som var like nye og aktuelle som avisens øvrige stoff.²⁵

Som ved høytrykk ble det også i offsetteknologiens tidligste fase benyttet klisjeer når fotografier skulle reproduseres; avtrykk av klisjeene ble overført til offsetplatene ved såkalt overtrykk, og platene ble deretter etterbehandlet med blant annet fosforsyre og gummi arabicum før de var klare til bruk i trykkpressen.²⁶ Kvalitetsmessige svakheter ved denne overføringsmetoden var antakelig noe av bakgrunnen for Max Rich. Kirstes svært negative holdninger til offsettrykte bilder som vi så ovenfor. Ved overgangen til 1960-årene – da de første skandinaviske avisene fulgte amerikanske avisers eksempel og begynte med offsettrykk – foregikk imidlertid overføringen av fotografier til trykkplater på en helt annen måte. Et bilde som skulle reproduseres, ble først avfotografert gjennom et raster. Den negative filmen ble så lagt inn i et belysningsapparat sammen med en offsetplate som var preparert på omtrent samme måte som et ordinært fotopapir. Etter et par minutters belysning var bildet overført og trykkplaten klar til framkalling og fiksering. En kort etterbehandling var alt som skulle til før platen kunne spennes inn i offsetpressen. Den direkte overføringen fra film til trykkplate, en trykkfarge som var blitt utviklet spesielt for offsettrykk, avisepapir av en annen kvalitet, muligheten til å bruke finere raster og gummidukenes elastisitet var elementer som samlet bidro til at kvaliteten på billedgjengivelsen i avisene ble atskillig bedre ved offsettrykk enn ved høytrykk. Og antakelig er det riktig å si at proble-

mene med å gjengi fotografier i avisene – som særlig hadde fulgt store aviser med rotasjonspresser helt siden rasterklisjeene ble oppfunnet – ikke ble løst før avisene gikk over til offsettrykk.

Konkurranse om annonsørenes gunst

I boken *Pressen mellom teknologi og samfunn* skriver Svennik Høyer at etterkrigstiden for avisenes del var preget av en «voldsom vekst i annonseringen». Avisene opplevde en vridning i inntekstgrunnlaget sitt. Annonseinntektene ble atskillig viktigere enn abonnementsinntektene, og det var særlig de avisene som hadde størst opplag på de lokale avismarkedene, som profiterte på utviklingen.²⁷ Aviseiere som vurderte å skifte ut sitt tekniske utstyr ved inngangen til 1960-årene, holdt et våkent øye med annonsørenes ønsker og behov; en overgang til offsettrykk kunne bli den avgjørende faktoren som førte til at en avis overtok ledelsen eller rykket fra i konkurransen om lokale annonsekroner. For aviser som konkurrerte med ukepressen om riksannonsørenes gunst, kunne en offsetpresse gjøre det mulig å ta igjen tapt terreng. I løpet av 1950- og begynnelsen av 1960-årene var de fleste av ukebladene gått over til offsettrykk eller dyptrykk, og dermed var de i stand

til å trykke firefargers annonser med svært god teknisk kvalitet.²⁸

Den amerikanske trykkpresseprodusenten Miehle-Goss-Dexter Inc. la vekt på annonsøre-

*«voldsom vekst
i annonseringen»*

25 Arbark. Norsk arbeiderpresses arkiv. Da 27, mappe: Den fotoelektriske klisjemaskin. (Div. korr.) 1952–59. Brev fra Rana Blad til Handelsdepartementet datert 1.8.1956.

26 Se mer om overtrykksteknikken i Norsk Boktrykk Kalender 1949, s. 88 f.

27 Høyer, Svennik: *Pressen mellom teknologi og samfunn*, Oslo 1995, s. 262.

28 Dyptrykk var en tredje trykkteknikk som i likhet med offset egnet seg godt for trykking av fargeillustrasjoner. Ukebladet Hjemmets trykkeri kjøpte en dyptrykkspresse til produksjon av Alt for damene i 1953. Fra 1962 ble også Hjemmet trykt i dyptrykk. (Se mer om dette i Johansen, Tor Are: «Å motarbeide den nye teknikken er å grave sin egen grav», i Hansen, Roy mfl. (red.): Hjemmet Mortensen Trykkeris grafiske klubb 75 år – en historie om samhold og faglig kamp, Oslo 2004.)

nes etterspørsel etter mer fargetrykk da selskapet i 1965 skulle forklare sitt sterkt økende salg av offsetpresser både til aviser og til ulike typer magasiner. Når det gjaldt det amerikanske markedet, ble utbredelsen av farge-tv tillagt stor betydning. Selskaper som reklamerte for produktene sine i tilknytning til tv-sendinger som ble sendt i farger, ville også ha fargetrykk på oppfølgingsannonser i aviser og i blader. Flere og flere aviser valgte derfor offsetpresser som ga mulighet for å trykke med to eller flere farger.²⁹ I Norge skulle det ennå gå noen år før farge-tv og tv-reklame skulle komme til å utgjøre en konkret trussel for avisenes annonse-salg. Konkurransen med ukepressen var imidlertid reell nok, og det er heller ingen tvil om at en del konkurranseutsatte lokalaviser var redd for å bli sittende igjen med høytrykkspresser når konkurrentene gikk over til offset. Erfaringer fra Sverige viste at aviser fort kunne sakke akterut på annonsemarkedet dersom konkurrentene fikk offsetpresser. Flere norske aviser hadde vært representert på den tidligere nevnte offsetkonferansen i Härnösand i 1964, og kanskje hadde de der observert at Nya Norrland – stedets lokale arbeideravis – var kommet i vanskeligheter etter at Västernorrlands Allehanda begynte med offsettrykking.³⁰ For mange norske aviser var konkurranseelementet avgjørende når de vurderte å gå over til offsettrykk, og vi finner eksempler på at aviser bestilte offsetpresse så å si på dagen hvis de fikk høre at en konkurrent var i ferd med å skifte teknologi.³¹

Det var ellers ikke bare offsetavisenes tilbud om farger eller bedre fotogjengivelser i annonsene som virket forlokkende på annonsørene. Med offsettrykk ble det både billigere og enklere å fremstille originaler til annonsene som skulle trykkes, og det åpnet seg dessuten helt andre muligheter for variasjon når det gjaldt annonsenes utforming. Tradisjonelt hadde annonsører fått assistanse av reklamebyråer til å sette opp annonser ved hjelp av blysats og klisjeer. Byråene sørget for at det ble preget pappmatriser av annonsene, og disse ble sendt ut til avistrykkeriene. I trykkeriene ble det tatt en avstøpning i bly slik at annonsen kunne monteres inn på riktig sted i den endelige trykkformen. De avisene som hadde sylindrepreser eller flattrykksrotasjoner, kunne nå legge trykkformen i pressen og gå i gang med trykkingen, mens aviser som hadde rotasjonspresser først måtte prege pappmatriser av alle sidene, som så ble brukt til å støpe buede stereotypiplater.

I tillegg til at den framstillingsprosessen vi her har beskrevet, var tidkrevende, ble den tekniske kvaliteten svekket gjennom alle ledd i prosessen. Det var ofte et langt kvalitetsmessig sprang fra de første originalene som ble levert til reklamebyrået, til den annonsen som til slutt sto på trykk i avisen. Ved offsettrykk kunne imidlertid veien fra original til avis kuttes betraktelig. Det var ikke lenger behov for å framstille klisjeer eller matriser; annonsørene kunne levere annonseoriginaler i form av papir- eller filmmon-tasjer. Fotografier, papirutklipp fra varekataloger eller bruksanvisninger, tekst som var klipt ut fra andre annonser – kort sagt alt mulig på papir eller film – kunne benyttes. Ifølge en brosjyre fra Arbeiderpressens Annonsekontor trengte annonsørene nå bare saks og oppfinnsomhet for å framstille gode blikkfang; overlappende illustrasjoner, tekster og overskrifter på skrå eller i bue, forstørrelser eller forminskninger – det meste lot seg gjøre når annonsen bare skulle

29 Miehle-Goss-Dexter, Incorporated. *Annual Report 1965*, s. 8.

30 Andersson, Lars G.: *Arbetarpressen 100 år, Stockholm 2007*, s. 112.

31 Gudbrandsdølen på Lillehammer skal ha gjort et styrevedtak om å gå over til offsettrykk samme dag som Oppland Arbeiderblad skrev om sitt planlagte teknologiskifte. (Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 12, mappe: Miehle-Goss-Dexter Scandinavia AB. Brev til visepresident Per Hoel fra Johan Ona, datert 9.7.1965.)

Rana Blad fikk offsetpresse i 1965 og ble dermed Norges første avis som ble trykt på en offset rotasjonspresse. (Foto: Arbark)

avfotograferes og kopieres over på en trykkplate.³²

Offset i aviser: fleksibelt og rasjonelt

Avisutgivere som vurderte å gå over fra høytrykk til offset, lot seg fascinere av enkle framstillingsmetoder og av mulighetene for å oppnå bedre trykkteknisk kvalitet. De var imidlertid også oppatt av kostnader, og derfor var det viktig å danne seg et godt bilde av priser, driftskostnader, bemanningsbehov og alternative anvendelsesområder for offsetpressene. Og for å ta det siste

først: Et tungtveiende argument for å skifte teknologi var at offsetpresser åpnet for en mer fleksibel produksjon. Et generelt problem i avisbransjen var avisenes behov for å foreta tunge investeringer i trykkpresser som ofte hadde en svært lav utnyttelsesgrad. Tradisjonelle avispresser egnet seg stort sett bare til å trykke aviser, og følgelig var mange av dem i drift bare noen få timer per døgn. Med en offsetpresse for hånden kunne avistrykkeriene påta seg flere og mer varierte trykkoppdrag. En slik avispresse kunne i tillegg til avistrykking også brukes til å trykke blader, magasiner, reklamebrosjyrer og andre produkter som skulle ha høy trykkteknisk kvalitet. Aviseierne hadde dermed et berettiget håp

³² Arbeiderpressens Annonsekontor: Offset, brosjyre utgitt i 1967.

om at de ved å investere i en offsetpresse ville få en avispresse med atskillig flere driftstimer per døgn enn de hadde hatt tidligere.³³

Vi finner en rekke eksempler på at aviser har tatt i bruk nytt teknisk utstyr for å kutte kostnader – enten ved å redusere antallet ansatte – eller ved å overføre arbeidsoppgaver fra fagarbeidere til ufaglærte. Da de første norske avisene kjøpte settemaskiner mot slutten av 1890-årene, var målsettingen først og fremst å produsere billigere, ikke å produsere mer. Og målene ble nådd ved å si opp typografer. Drøyt femti år senere, da klisjémaskinene kom til Norge, sto det strid om hvem som skulle betjene dem. I USA hadde introduksjonen av disse maskinene ført til arbeidsledighet blant kjemigrafene; mange aviser plasserte klisjémaskinene i redaksjonen, hvor de ble betjent av journalister ved siden av annet arbeid.³⁴ Her i landet klarte kjemigrafenes fagforbund i første omgang å få i stand avtaler som sikret medlemmenes rett til å betjene klisjémaskinene.³⁵ På noe lengre sikt var imidlertid kjemigraffaget ubønnhørlig på vei mot utslettelse. Innføringen av klisjémaskiner markerte det første skrittet på veien, mens trykkeribransjens overgang til offset senere ga faget nådestøtet.

Hvem og hvor mange skulle få bli igjen for å betjene offsetpressene og de nye tekstframstillingsapparatene som etter hvert ble tatt i bruk som et ledd i overgangen til offsettrykte aviser? Variasjonene var store fra land til land – blant annet fordi det bemanningsmessige utgangspunktet var ulikt, og fordi graden av fagorganisering og fagorganisasjonenes engasjement og innflytelse varierte. I Norge hadde de fleste avi-

sene en relativt knapp bemanning. Fagorganisasjonene var opptatt av å begrense tilgangen til fagene – blant annet ved å sette et tak på antallet lærlinger i bransjen, og gjennom 1960- og deler av 1970-årene var mangel på faglært arbeidskraft et problem for mange aviser. Et økende innslag av ufaglærte på setteriene og innføring av arbeidskraftbesparende teknologier i alle produksjonsledd var nærliggende svar på slike utfordringer. Det var lite å hente når det gjaldt betjeningen av trykkpressene. Rasjonaliseringsgevinster i form av færre ansatte kunne først og fremst oppnås på satsframstillingsområdet – og da særlig etter at datateknologien hadde fått bred anvendelse i avisene.³⁶ Disse forholdene kommer vi nærmere tilbake til i neste kapittel.

Prisen på det tekniske utstyret og avispressenes kapasitet var viktig da de første norske avisene investerte i offsetpresser. Det generelle inntrykket er at offsetrotasjoner var noe rimeligere enn høytrykksrotasjoner med tilsvarende kapasitet og utstyr, men at det tok noen år før det ble utviklet presser med kapasitet nok til å dekke de største avisenes behov.³⁷ Med offsetteknologien fulgte det nye og svært enkle maskiner for setting av tekst, og disse var atskillige rimeligere enn tradisjonelle settemaskiner. Rundt midten av 1960-årene kunne norske aviser dessuten nyte godt av at flere store produsenter av offset-

*«saks og oppfinnsomhet
for å framstille gode
blikkfang»*

33 De grafiske fags årbog 1964, s 14.

34 Hovedorganet Mars, April, Mai 1951, s. 6.

35 Nilsen 1962, s. 340.

36 Spørsmålet om bemanningsreduksjoner ved innføring av offsettrykk i aviser ble drøftet i fire artikler under overskriften «Om billiggjøring av aviser» i Typografiske Meddelelser 1965. Eksempler fra Sverige og Danmark tydet på at offsetavisene i hvert fall ikke umiddelbart ble produsert ved hjelp av færre ansatte. (Se Typografiske Meddelelser nr. 8, 14, 18 og 23/1965.)

37 Se blant annet Dagspressen nr. 12/1963, s. 10: MGD lanserte i 1965 en presse kalt Goss Metro Offset beregnet for aviser med opptil 100 000 i opplag. (Miehle-Goss-Dexter, Incorporated. Annual Report 1965, s. 12.)

presser forsøkte å få et fotfeste på det skandinaviske markedet. MGD solgte for eksempel sine ulike Goss-modeller til priser som lå 15–20 prosent lavere enn prisene i USA, og vi vet at både svenske Solna og det amerikanske selskapet Fairchild var villig til å gå langt ned i pris for å få innpass i norske aviser.³⁸ Driftskostnadene økte imidlertid ved en overgang fra høytrykk til offset; både farge og trykkplater var dyrere. Produzentene lovet imidlertid at prisene kom til å gå ned etter hvert som flere og flere aviser skiftet teknologi. De påpekte for øvrig det urimelige i å sammenligne driftskostnader uten å ta hensyn til at en offsetrotasjon kunne brukes til mye mer enn bare avstrykking, og at en slik presse dermed kunne utnyttes atskillig flere timer i døgnet enn en høytrykksrotasjon.³⁹

Rana Blad først med offset

Sommeren 1961 var arbeideravisen Rana Blads trykkeri utstyrt med et håndsetteri, tre settemaskiner, et par mindre trykkpresser og en del annet utstyr til aksidensproduksjon samt en eldre Duplex flattrykksrotasjon som daglig ble brukt til å trykke Rana Blad i et opplag på 6600. Mo i Rana var på denne tiden en kommune i sterk vekst. Hjørnesteinsbedriften Norsk Jernverk AS ekspanderte, og ved inngangen til 1960-årene ble det også etablert et koksverk. Disponent Eilif Granhaug i Rana Blad antok at

befolkningen ville øke i de nærmeste årene, og at tettstedet Mo i Rana i løpet av kort tid kom til å være befolket av 20–25 000 mennesker. Ytterligere 15 000 ville antakelig bo innenfor kommunegrensen eller i kommunens nærmeste omegn. Granhaug var ikke i tvil om at Rana Blads opplag ville overstige 10 000 i løpet av en femårsperiode. Overfor Norsk Arbeiderpresse ga han derfor uttrykk for at avisens flattrykksrotasjon måtte skiftes ut med en stereotypirotasjon.⁴⁰

I november 1962 fikk Norsk Arbeiderpresse tilbud om å kjøpe en brukt rotasjonspresse i Sverige, og dette tilbudet ble videreformidlet til Rana Blad.⁴¹ Ledelsen i Rana Blad var imidlertid begynt å tenke i andre baner. De takket nei til den brukte høytrykksrotasjonen og gikk i stedet i gang med å undersøke mulighetene for å gå over til offsettrykk. I mars 1963 deltok redaktør Ole Moe og disponent Eilif Granhaug på en konferanse for arbeiderpressens redaktører og disponenter, og her fikk de en grundig innføring i temaet. På initiativ fra Johan Ona holdt den svenske ingeniøren Carl-Edvin Blomdahl et foredrag om offsettrykking av aviser. Og Blomdahl var ikke en tilfeldig valgt offsetkyndig ingeniør; han var den skandinaviske representanten for selskapet MGD – produsenten av Goss offsetrotasjoner for avstrykk.

Rana Blads faktor (trykkerisjef) – Oddvar Tonaas – var faglært trykker og sterkt engasjert i spørsmålet om offsettrykte aviser. Da han sommeren 1963 var på ferie i Danmark, la han veien innom Fjerritslev Avis for å danne seg et førstehåndsintrykk av produksjonsgangen i en offsettrykt

38 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 30, mappe: 5.48 Offset. Notat fra Johan Ona, datert 31.3.1965. Se også diverse korrespondanse i Ec 12. Mappe: Miehle-Goss-Dexter Scandinavia AB. I sin studie av avisers overgang til offset fra 1968 skriver Bergsvein Bønes at avisenes viktigste argumenter for å skifte teknologi var av økonomisk art, og at prisen på trykkpresser og satsframstillingsutstyr dermed hadde spilt en viktig rolle. (Bønes, Bergsvein: Teknisk utvikling og sosial endring. En studie av avisers overgang til offset, Stensil nr. 7/1968, Institutt for presseforskning, s. 2–3.) Fairchild leverte sin første News King offsetrotasjon på det norske markedet til Halden Arbeiderblad i 1965. Harstad Tidende bestilte en Solna-presse høsten 1966.

39 De grafiske fags årbog 1964, s. 14.

40 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 64, mappe: Rana Blad. Korrespondanse 1958–1963. Notat om forholdene i Rana Blad datert 11.8.1961.

41 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 64, mappe: Rana Blad. Korrespondanse 1958–1963. Brev fra Norsk Arbeiderpresse AS til disponent Eilif Granhaug i Rana Blad, datert 17.11.1962.

avis.⁴² Senere på året fikk også han anledning til å treffe Carl-Edvin Blomdahl. I begynnelsen av oktober holdt nemlig Blomdahl nok et foredrag om offsettrykte aviser – denne gangen på en faktorkonferanse i regi av Arbeiderpressens Samvirke. Ifølge Tonaas ga han en overbevisende presentasjon av «offset-teknikkens eventyrlige muligheter».⁴³ I etterkant av denne konferansen arrangerte Johan Ona et møte mellom Tonaas og Blomdahl, og et par uker senere – den 21. oktober 1963 – vedtok styret i Rana Blad å kjøpe en offsetpresse, forutsatt at dette var teknisk og økonomisk gjennomførbart. I et brev til Norsk Arbeiderpresse begrunnet disponent Granhaug styrevedtaket med at den gamle Duplex-pressen nå var utslitt og «at det til stadighet forekommer reklamasjoner fra annonsebyråer på trykken av riksannonser med illustrasjoner».⁴⁴

Før en presse kunne bestilles, var det en rekke forhold som skulle utredes og avklares, og ettersom Johan Ona så for seg at Rana Blad ville være den første i en lang rekke av arbeideraviser som skiftet teknologi, var han opptatt av å følge prosessen tett. Han ville dessuten forsikre seg om at den kunnskapen som Rana Blad opparbeidet seg, også kom de øvrige arbeideravisene til gode. Dette var en av årsakene til at Oddvar Tonaas våren 1964 ble sendt på en fireukers tur til USA, hvor han besøkte de to trykkpresseprodusentene MGD og

Fairchild i tillegg til en rekke aviser som hadde tatt disse produsentenes offsetrotasjoner i bruk. Vel hjemme leverte Tonaas en rapport som konkluderte med at Goss-pressene fra MGD var betydelig bedre enn de to offsetpressene News King og Color King fra Fairchild. Denne konklusjonen skulle komme til å få stor betydning både for arbeiderpressen og for MGDs posisjon på det norske avismarkedet; i årene som fulgte skulle Arbeiderpressen i all hovedsak komme til å kjøpe Goss-presser fra MGD.⁴⁵

Goss-pressene ble på denne tiden produsert i tre forskjellige utgaver – Goss Urbanite, Goss Suburban og Goss Community. Den sistnevnte var den minste, men Tonaas mente at nettopp denne pressen ville passe best for en avis av Rana Blads størrelse. Den kunne trykke 10 000 aviser per time, med et sidetall som var avhengig av hvor mange trykkverk pressen ble levert med.⁴⁶ Sommeren 1964 bestilte Rana Blad en Goss Community offsetrotasjon som kunne trykke opptil tolv sider i fullformat eller 24-sider i tabloidformat – henholdsvis åtte og 16 dersom avisen skulle ha fargetrykk. Finansieringen ble ordnet ved at avisen

fikk låne 350 000 kroner av Norsk jern- og metallarbeiderforbund, og ved at det ble opprettet et tilsvarende lån i Arbeidernes Landsbank

«offset-teknikkens eventyrlige muligheter»

42 Arbark. Norsk Arbeiderpressens arkiv. Ea 64, mappe: Rana Blad. Korrespondanse 1958–1963. Brev fra Oddvar Tonaas til Johan Ona, datert 20.8.1963.

43 Hirsti, Øyvind: Folkets røst i 90 år. Dunderlandsdølen/Helgelands Fremtid/Rana Blad 1902–92, Mo i Rana 1992, s. 94.

44 Arbark. Norsk Arbeiderpressens arkiv. Ea 64, mappe: Rana Blad. Korrespondanse 1958–1963. Brev fra disponent Eilif Granhaug i Rana Blad til Norsk Arbeiderpresse AS, datert 1.11.1963.

45 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. E 9 Historisk materiale, mappe: Rana Blad I. Rapport fra Oddvar Tonaas' tur til USA våren 1964.

46 Goss-pressene kunne leveres med et varierende antall units eller trykkverk. Hvert trykkverk på en Goss Community-presse kunne trykke fire fulle avissider eller åtte tabloidsider. Rana Blad kjøpte en 3-units presse, som altså kunne trykke tolv fullformat avissider av gangen. Dersom noen av sidene skulle ha farger, måtte sideantallet reduseres fordi en av papirbanene da måtte kjøres gjennom to trykkverk. På grunn av stor etterspørsel etter fargeannonser måtte Rana Blad relativt raskt utvide kapasiteten ved å bestille et fjerde trykkverk.

garantert av Norsk Arbeiderpresse AS.⁴⁷ Trykkpressen ble montert høsten 1964, og den 1. februar 1965 ble Rana Blad – som den første dagsavisen i Norge – trykt på en offsetpresse. «Det er ingen tvil om at Rana Blads overgang til offset er en milepel i norske presses historie», skrev Arbeiderbladet samme dag.⁴⁸

Typografer eller litografer i avistrykkeriene?

Forsinkelser og innledende startvansker hadde det likevel vært; det hadde nemlig tatt lang tid å oppnå enighet med fagorganisasjonene om hvem som skulle betjene avisens nye utstyr. I likhet med typografer og trykkere i andre aviser var det grafiske personalet i Rana Blad organisert i Norsk Typografforbund. Da det ble kjent at Rana Blad hadde bestilt offsetpresse, ble imidlertid avisen kontaktet av forbundsformann Arne Li i Norsk litograf- og kjemigrafforbund. Med henvisning til håndverksloven, lærlingloven, forbundets overenskomster med offsettrykkerier samt innarbeidet praksis på feltet, forlangte Li at avisen som et minimum måtte ansette en faglært reproduksjonsfotograf og en faglært offsettrykker fra dette forbundets rekke. Rana Blad hadde allerede en fotograf som drev med mørkeromsarbeid og klisjéframstilling, og avisens opprinnelige plan var at denne fotografen samt en av trykkerne skulle omskoleres. I forhandlinger med Litograf- og kjemigrafforbundet gjorde avisens representanter det klart at disse to måtte sies opp dersom forbundets krav skulle imøtekommes, og det ville avisen helst unngå.

Saken hadde mange aspekter. Den var blant annet noe av en prøvestein for de to grafiske

*«1. februar 1965 ble
Rana Blad – som den første
dagsavisen i Norge – trykt
på en offsetpresse.»*

fagforbundene, som begge var opptatt av strategisk posisjonering med tanke på at flere aviser kom til å gå over til offsettrykk i tiden framover. Det vil imidlertid føre for langt å gå inn på alle

detaljene her. I denne sammenheng skal vi nøye oss med å fastslå at Arne Li viste kompromissvilje. Til tross for kraftige protester fra deler av sitt eget forbundsstyre aksepterte han til slutt en avtale om omskolering, for-

utsatt at Rana Blad ansatte en faglært offsettrykker for en avgrenset tidsperiode.⁴⁹ Etter dette innledet for øvrig de to forbundene et tett samarbeid, som i først omgang resulterte i likelydende overenskomster på enkelte områder, og som deretter førte til en sammenslutning i Norsk Grafisk Forbund.⁵⁰

Teknologiskiftet medførte store endringer i Rana Blads produksjonsgang, men med bakgrunn i observasjonene som faktor Tonaas hadde gjort i amerikanske offsetaviser, ble det lagt opp til en gradvis overgang i de avdelingene hvor dette var mulig. Redaksjonen merket ikke så mye til endringene – her representerte de økte mulighetene for billedbruk den største forskjellen. For typografene var forandringene større; de fikk imidlertid god tid til å lære seg å betjene det nye satsframstillingsutstyret. På lengre sikt var det meningen å gå helt over fra «varmsats» (bly) til «kaldsats» (papir eller film), men de første årene ble settingen utført både på ny og på gammel

49 Saksforløpet kan følges i detalj i styrereferater og annet arkivmateriale fra Norsk Arbeiderpresses arkiv og i arkivet etter Norsk litograf- og kjemigrafforbund. Dette avsnittet er i hovedsak basert på korrespondanse og notater i Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 30, mappe: 5.48 Offset 1952 t.o.m. 1964.

50 Høsten 1966 vedtok Norsk typografforbund, Norsk litograf- og kjemigrafforbund og Norsk bokbinder- og kartonasjearbeiderforbund å slå seg sammen og danne Norsk Grafisk Forbund.

47 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Protokoll fra styremøte i Norsk Arbeiderpresse 6.11.1964.

48 Arbeiderbladet 1.2.1965.

Reprofotograf Sigbjørn Gjersvik i Rana Blad med ferdige filmer som skal kopieres over på offsetplater. (Foto: Arbark)

måte. To av avisens settemaskiner var fortsatt i drift, og på dem ble deler av avisen satt på tradisjonelt vis. Blysatsen ble imidlertid ikke montert inn i noen trykkform. Det ble isteden tatt et skarpt papiravtrykk til bruk i en sidemontasje. Resten av settingen ble utført ved hjelp av to skrivemaskinlignende apparater som gikk under betegnelsene Justowriter Recorder og Justowriter Reproducer. Teksten ble satt på en Justowriter Recorder, som skrev den ut både på et vanlig skrivepapir og i form av et hullbånd. Papirutskriften ble benyttet til korrekturlesing, mens hullbåndet ble matet inn i en Justowriter Reproducer – også kalt renskriver. Med en hastighet på ca. hundre ord i minuttet skrev denne maskinen teksten ut på papir som ferdig justert spaltesats (rette marger). Rana Blads titler var alt etter størrelse blitt satt med håndsats eller med settemaskiner, mens en del andre aviser benyt-

tet såkalte Ludlow-settere. Ved overgangen til offsettrykk kjøpte Rana Blad en japansk Morisawa tittelsetter. Dette var en fotosatsmaskin der en og en bokstav ble eksponert på fotopapir ved belysning gjennom alfabetsjablonger.⁵¹

Fra setteriet ble titler, papirutskrifter fra Justowriteren, avtrykk av blysatsen, eventuelle strektegninger og ferdige annonser sendt videre til montasjeavdelingen, hvor alt ble skåret opp i riktige størrelser og belagt med voks på baksiden. Tidligere hadde ombrekkingen av avissidene foregått ved at blysats og klisjeer ble plassert inn i store metallrammer. Nå var denne jobben – bokstavelig talt – blitt lettere. Typografene monterte det voksbelagte papirmateriellet opp på ark av samme

⁵¹ Se neste kapittel for en nærmere beskrivelse av overgangen til fotosetting i avisene.

størrelse som en avisside, og dersom det skulle benyttes bilder, ble det satt av plass til disse.

Når sidemontasjen var ferdig, overtok reprofoto-grafen stafettspinnen. Han fotograferte de oppklebde avissidene med et reprojektor og fremkalte deretter en negativ sidefilm. Dessuten fotograferte han alle bilder som skulle være med, og lagde rasterte negativer som ble montert på riktig plass på sidefilmene. Siste ledd i førtrykkprosessen var overføringen fra film til trykkplate. I Rana Blad foregikk dette ved at den ferdige sidefilmen ble lagt oppå en offsetplate av aluminium og plassert inn i en kopieringsramme. Offsetplaten var belagt med en lysømfintlig hinne, og etter noen minutters belysning i kopieringsrammen var avissiden overført, og platen var klar for fremkalling i et eget bad. Deretter kunne trykkplatene legges inn i pressen, papirbanen tres gjennom maskinen og trykkingen settes i gang. Allerede den første dagen Rana Blad ble trykt på den nye offsetpressen, fikk abonnentene et rikt illustrert åttensiders vedlegg som forklarte produksjonsprosessen i detalj. Det ble til og med eksperimentert forsiktig med fargebruk; på side 1 og side 8 ble det trykt noen rammer og titler i rødt, mens det ble trykt et par grønne titler på side 2 og side 7.

Rana Blads overgang til offsettrykk ble en suksess fra første stund. Opplaget økte, annonsørene strømmet til, og inntektene gikk raskt i været. Med bare tolv sider til rådighet – og åtte dersom det skulle trykkes med farger – kom avisen imidlertid i den uvante situasjonen at annonsører måtte avvises på grunn av plassmangel. Det gikk derfor bare ett års tid før Rana Blad bestilte nok et trykkverk, slik at sidetallet kunne utvides til 16. Nok en gang stilte Norsk jern- og metallarbeiderforbund velvillig opp som långiver. Sentralt i arbeiderpressen ble om-

leggingen betraktet som vellykket og løfterik. Etter bare to måneders drift skrev Johan Ona følgende i et notat til styret i Norsk Arbeiderpresse: «Vi har allerede erfart at selv de mest optimistiske forhåpninger er innfridd.»⁵²

Hvem var egentlig først ute?

Rana Blad og arbeiderpressen sentralt gjorde et markedsmessig poeng ut av sin tidlige overgang til offsettrykk, men var Rana Blad egentlig først ute? Avisen har i hvert fall ikke vært alene om å påberope seg status som pioner på dette feltet, og spørsmålet om hvilken norsk avis som gikk først over til offset har vært gjenstand for diskusjon en rekke ganger. Ifølge sin egen jubileumsavis fra 2004 ble Vikersund-avisen Bygdeposten trykt i offset allerede våren 1964.⁵³ Og i boken «Avis og avisfolk i Vestfold» skriver Ivar Tollnes at eieren av avisen Jarlsberg i Holmestrand – Bent Harris Evandt – hadde skaffet seg en offsetpresse i 1964, og at Jarlsberg var Norges første offsettrykte avis.⁵⁴

Tirsdag 24. mars 1964 sto det følgende på lederplass i ukeavisen Bygdeposten: «Dette er den første offset-trykte avis i Norge.» Avisen hadde fire sider. Den var trykt i et format som var noe større enn A4, og den tekniske kvaliteten var svært dårlig. På forsiden var det et utydelig bilde av utgiverne i ferd med å losse avisens nye trykkpresse ned fra et lastepplan. Få dager senere – den 28. mars – ble også Jarlsberg trykt på en offsetpresse, og leserne ble møtt med følgende hilsen: «Som den første avis i Norge går vi over til offset.» Avisen besto av fire

⁵² Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 30. Mappe: 5.48 Offset.

⁵³ Bygdeposten 2.4.2004 (jubileumsavis)

⁵⁴ Tollnes, Ivar: Avis og avisfolk i Vestfold. En kulturhistorie, Larvik 1992, s. 173. Se også Høst, Sigurd: Avislandskapet utvikling. Studier av avismønster og lesevaner 1985–2001, Institutt for journalistikk, rapport 1/2003, s. 76.

A3-ark som var lagt oppå hverandre og stiftet sammen langs siden. Også Jarlsberg trykte et bilde av sin nye presse på forsiden.

Bygdeposten ble trykt på en Rotaprint arkoffset, mens Jarlsberg ble trykt på en lignende presse av merket Multilith. Begge disse pressene – henholdsvis tysk og amerikansk – var blitt utviklet i 1920-årene, og i mellomkrigstiden ble de markedsført som kontoroffsetmaskiner. Etter den andre verdenskrig lanserte produsentene større og litt mer avanserte modeller, og selv om slike presser fortsatt ble betraktet som duplikatorutstyr best egnet for kontorbruk, var det enkelte ordinære trykkerier som tok dem i bruk, og det gjorde også Bygdeposten og Jarlsberg. Til framstilling av sats kjøpte de to avisene avanserte skrivemaskiner – også betegnet som kontorsettemaskiner – av merket

*«den kan betjenes av en
kontordame uten nevneverdige
forkunnskaper»*

Varityper. Disse maskinene hadde utskiftbare skrifter. Ved å skrive inn teksten to ganger var det dessuten mulig å få ut justert spaltesats på papir, som så ble reprofotografert før montasje og overføring til offsetplater. Jarlsberg skrev følgende i sin presentasjon av det nye satsutstyret: «En ny settemaskin for blysats koster fra 120 000 kroner og oppover. Denne maskinen koster bare fjerdeparten. Hva som betyr enda mer for økonomien, er at den kan betjenes av en kontordame uten nevneverdige forkunnskaper. En settemaskin for blysats må betjenes av utdannede maskinsettere som naturligvis tjener 3 ganger så meget som en kontordame.»⁵⁵ Bygdeposten hadde i tillegg gått til anskaffelse av en Varityper Headliner, som var en enkel fotosetter for titler.⁵⁶

⁵⁵ Jarlsberg 28.3.1964.

⁵⁶ Bygdeposten nr. 13/1964, utgitt 24. mars 1964.

Papirutgaver av Jarlsbergs og Bygdepostens første offsettrykte aviser befinner seg bl.a. i RA. PA 603-2
Høyres Pressebyrå. Dab 14, mappe: Jarlsberg 1957-1964.

Typografiske Meddelelser var spesielt opptatt av å følge med på den teknologiske utviklingen i avisbransjen, og rett før jul i 1964 skrev typografenes fagblad om Rana Blad som i løpet av nærmeste framtid var i ferd med å bli «den første offset-trykte avis i Norge». Bladet var godt kjent med hvordan Bygdeposten og Jarlsberg ble produsert – og for øvrig også Svelviks Tidende, som ble trykt på Jarlsbergs Multilith-presse. Typografiske Meddelelser opererte imidlertid med et klart skille mellom ukes- og fådagersaviser som ble trykt på små arkmaskiner, og dagsaviser som ble trykt på store rulloffsetrotasjoner. Bladet hadde bare forakt til overs for Bygdepostens redaktør, som i mars 1964 hadde latt seg intervju

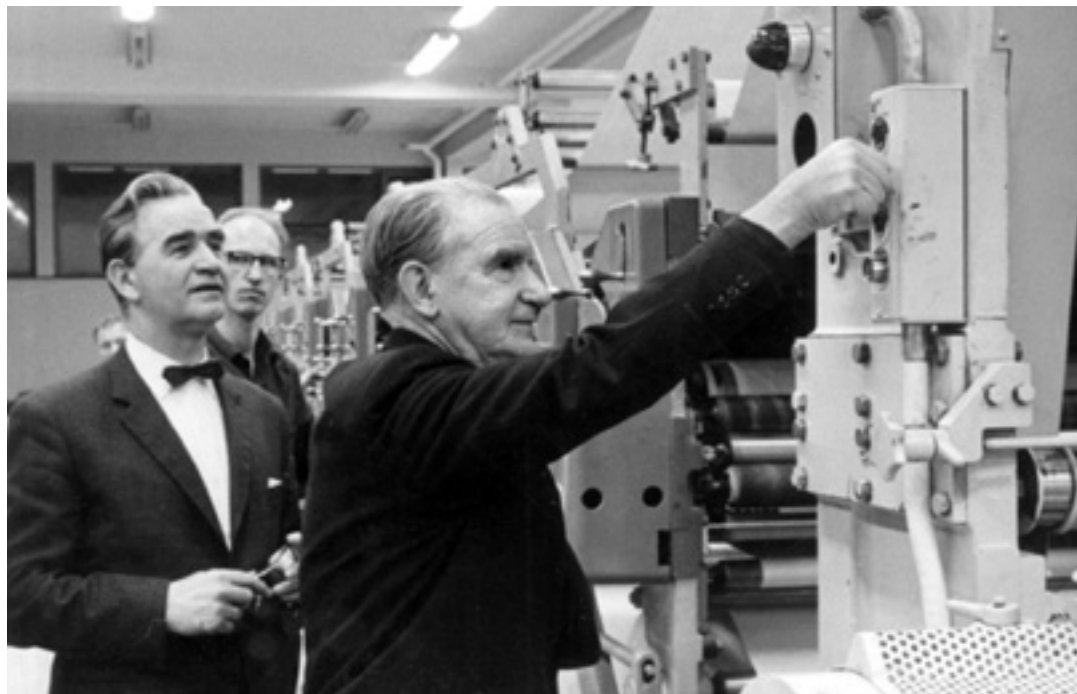
på NRK Radio og hevdet at han var i ferd med å innlede en «ny epoke på avisfronten». Ifølge Typografiske Meddelelser ble avisen både satt og trykt av redaktøren,

en kontordame og en hjelpemann. Den hadde «menighetsbladformat», og kvaliteten var under enhver kritikk. Det sto ikke mye bedre til med Jarlsberg og Svelviks Tidende. Begge avisene ble trykt i A3-format og var «en skamplett kvalitetsmessig sett mot den øvrige avisverden».⁵⁷

Avisenes bruk av ufaglært arbeidskraft var nok en viktig grunn til at Typografforbundets organ uttrykte seg negativt om Bygdeposten, Jarlsberg og Svelviks Tidende. Bladet hadde likevel et poeng når det fokuserte på forskjellene mellom disse avisenes arkmaskiner og det utstyret som Rana Blad – en dagsavis med bortimot 10 000 i opplag – var i ferd med å installere. Utgivelse av små, familiedrevne uke- eller fådagersaviser produsert ved hjelp av kontoroffsetpresser og enkelt satsutstyr var et velkjent fenomen i USA på denne tiden.⁵⁸ Her i landet

⁵⁷ Typografiske Meddelelser nr. 22/1962, s. 1.

⁵⁸ De grafiske fags årbog 1964, s. 10.

Arbeiderpressen gikk i front ved overgangen til offsettrykk i norske aviser, og innvielsen av nye presser var alltid en begivenhet som ble markert. I 1968 kjørte LO-leder Konrad Nordahl i gang den nye offsetpressen til Rogalands Avis. Johan Ona fra Norsk Arbeiderpresse står til venstre. (Foto: Arbark)

skulle imidlertid slike produksjonsmetoder komme til å spille en helt ubetydelig rolle. Et fåtall småaviser ble produsert på denne måten, men selv aviser med opplag ned mot et par tusen begynte rundt midten av 1960-årene å orientere seg i retning av rulloffsetpresser tilsvarende den pressen Rana Blad hadde skaffet seg.⁵⁹ Det var introduksjonen av slike presser som bidro til å endre de norske avisenes tekniske kvalitet og de avisansattes hverdag i løpet det tiåret som fulgte.

⁵⁹ *Fosna-Folket* ble trykt på en kontoroffsetpresse fra sommeren 1965. Se mer om produksjonen av denne avisen i et presseminne av Ada Schwabe Einarsen i *Pressehistoriske skrifter* nr. 9/2007, s. 131 f.

Kappløp og hemmelighold

De politiske avisgruppene vaktet hverandres utvikling og fulgte nøye med når konkurrerende aviser gikk til anskaffelse av nytt teknisk utstyr. I løpet av etterkrigstiden sendte Norsk Arbeiderpresse ved flere anledninger ut spørreskjemaer til arbeideravisene, der de blant annet ble bedt om å gjøre rede for hva slags produksjonsutstyr deres borgerlige konkurrenter benyttet. Ved overgangen til offsettrykk ble hemmeligholdet – og forsøkene på å titte konkurrentene i kortene – enda mer framtrædende. Avisene var åpenbart urolige for hva som kunne skje dersom en konkurrent gikk over til offsettrykk. Hvordan ville leserne reagere? Og ville det være mulig å holde på annonsørene dersom en konkurrent

på det lokale annonsemarkedet kunne tilby off-settrykte annonser med farger og skarpe bilder?

I juni 1964 dro redaktør Gunnar Kristiansen i høyreavisen Christianssands Tidende til Oslo for å diskutere kjøp av en Fairchild News King offsetrotasjon med Gjestvangs grafiske fagforretning. Norsk Arbeiderpresse hadde gjennom en årrekke hatt et tett samarbeid med denne utstyrslleverandøren, og antakelig forklarer dette hvordan disponenten i arbeideravisen Sørlandet et par dager senere kunne motta et detaljert referat fra den konkurrerende avisredaktørens møte i hovedstaden. Her kunne han lese at Christianssands Tidende var interessert i en offsetpresse som kunne trykke 12- eller 16-siders aviser. Han forsto at avisen hadde svak økonomi, ettersom redaktør Kristiansen – uten hell – hadde forsøkt å få til en nedbetalingsavtale over ti år. Og han fikk vite at den sørlandske høyreavisen ikke var fremmed for å inngå et trykkerisamarbeid med Sørlandet.⁶⁰

Både Christianssands Tidende og Sørlandet var aviser som levde et vanskelig liv i skyggen av nr. 1-avisen Fædrelandsvennen. Sommeren 1964 måtte redaktøren i Christianssands Tidende be Høyres Landsstyre om en krisebevilgning på 50 000 kroner for å gjøre opp for manglende innbetaling av skattetrekk, og for å betale ut lønn og feriepenger.⁶¹ For Sørlandets del var både trykking i Telemark Arbeiderblads trykkeri i Skien og nedleggelse alternativer som på denne tiden ble vurdert seriøst. Offsetplanene til Christianssands Tidende førte imidlertid til at sentrale aktører både i Sørlandet og i Norsk Arbeiderpresse AS begynte å tenke i andre baner:

Dersom Sørlandet klarte å komme Christianssands Tidende i forkjøpet, kunne kanskje høyreavisen utkonkurreres for godt?⁶² Til å begynne med ble riktignok et samarbeid mellom de to avisene diskutert – tross alt var jo Fædrelandsvennen begges hovedkonkurrent.

Etter at Christianssands Tidende høsten 1964 bestemte seg for å kjøpe en Goss Community offsetrotasjon, tok redaktør Gunnar Kristiansen kontakt med Sørlandet for å forhøre seg om interessen for en felles trykkeriløsning. Responsten var i utgangspunktet positiv; partene så for seg at avisene skulle ha hvert sitt setteri, men at reprofotografering, plateframstilling og trykking skulle foregå ved et trykkerianlegg som de skulle eie i fellesskap. Etter kort tid oppsto det imidlertid uenighet om hvor det nye trykkeriet skulle plasseres. Dessuten var det usikkerhet på begge sider knyttet til eventuelle politiske følger av et samarbeid mellom en høyre- og en arbeiderpartiavis. Johan Ona mente det var «liten mening i at disse to underskuddsavisene skal anlegge hvert sitt nye offset-anlegg».⁶³ Det var likevel slik det endte. Med støtte fra Høyre opprettet lokale krefter innen byens forretningsstand et trykkeri med navnet I/S Offsettrykk, og her ble Christianssands Tidende trykt fra juli 1965.⁶⁴ I oktober samme år gikk også Sørlandet – og Arendalsavisen Tiden, som også ble trykt i Sørlandets trykkeri – over til offset. Trykkpressen og det øvrige tekniske utstyret ble i sin helhet finansiert ved lån fra Norsk Arbeiderpresse AS.⁶⁵

60 Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 87, mappe: Sørlandet. Korrespondanse 1964. Brev fra Norsk Arbeiderpresse til disponert Jostein Nådland i Christianssands Tidende, datert 20.6.1964.

61 RA. PA 603-2 Høyres Pressebyrå Dab 4, mappe: Christianssands Tidende 1956–1964. Brev til Høyres Landsstyre, datert 5.6.1964.

62 Norsk Arbeiderpresses arkiv. Sakspapir til styremøte i Norsk Arbeiderpresse AS 6.11.1964.

63 Norsk Arbeiderpresses arkiv. Sakspapir til styremøte i Norsk Arbeiderpresse AS 29.12.1964.

64 RA. PA 603-2 Høyres Pressebyrå Dab 4, mappe: Christianssands Tidende 1956–1964. Notat om opprettelsen av nytt trykkeriselskap i Høyres Hus, Kristiansand, datert 24.11.1964.

65 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 30, mappe: 5.48 Offset. «Utbygging til offset», notat signert Johan Ona 31.3.1965. De to avisene ble trykt i offset fra 4.10.1965.

I 1964 hadde Johan Fredrik Loennecken overtatt stillingen som direktør i Norsk Høyrepresse, og Loennecken engasjerte seg personlig i avisenes politiske, økonomiske og tekniske forhold.⁶⁶ Blant annet framsto han som en pådriver for at flere høyreaviser skulle gå over til offsettrykk. Parallelt med Christianssands Tidende viste også Sarpen interesse for å kjøpe offsetpresse. Økonomien var anstrengt – opplaget var ikke høyere enn 2400 – men Sarpen hadde et viktig fortrinn: Avisen var i besittelse av en verdifull eiendom i Sarpsborg. Høsten 1964 sendte styreformann Per Sonerud i AS Dagbladet Sarpen en henvendelse til Norsk Kollektiv Pensjonskasse. Her fortalte han at Sarpen og Smaalenenes Amtstidende i Halden var blitt enige om å etablere et felles produksjonsanlegg i Sarpsborg. Begge avisene hadde nedslitt teknisk utstyr, og inspirert av utviklingen i USA, Danmark og Sverige hadde de bestemt seg for å gå over til offsettrykk. I mai 1964 hadde de fått tilbud om å kjøpe en Goss Community rulloffsetrotasjon og tre sett Justowriterer for i alt 550 000 kroner. Med tilbud om sikkerhet i maskinene og i Sarpens eiendom ba Sonerud om et lån på 600 000 kroner.⁶⁷ Pensjonskassen sa seg villig til å låne ut halvparten, mens Gjensidige lånte ut resten. I tillegg søkte Sarpen partiet Høyre om et lån på 45 000 kroner som hjelp til å betale ti prosent av kjøpesummen ved kontraktsinngåelse. Finansieringen falt på plass, og den 11. juni 1965 ble Sarpen trykt i offset på en ny Goss-presse. En stereotypør som var på befaring i avisen kort tid

*«hele Sarpens opplag på
2500 eksemplarer ble trykt
på 15–20 minutter»*

etter, var imponert over både kvaliteten og tempoet; han kunne fortelle at hele Sarpens opplag på 2500 eksemplarer ble trykt på 15–20 minutter.⁶⁸

Selv om lånesøknaden til Norsk Kollektiv Pensjonskasse ga inntrykk av noe annet, hadde ikke Smaalenenes Amtstidende tatt noe endelig standpunkt til om trykkingen av avisen skulle flyttes til Sarpsborg. Høsten 1965 engasjerte derfor direktør Loennecken i Norsk Høyrepresse seg i saken. Han oppfordret avisens disponent «så inntrengende jeg kan» til å legge all sin tyngde inn i etableringen av et samarbeid med Sarpen.⁶⁹ Loennecken henviste blant annet til at Norsk Arbeiderpresse nylig har bestilt en News King offsetrotasjon som skulle installeres i Halden Arbeiderblad. Smaalenenes Amtstidendes nærmeste konkurrent lå dermed an til få et betydelig forsprang teknisk sett. Det var imidlertid mulig å slå arbeideravisen på målstreken, og dette gikk – så vidt det var. Smaalenenes Amtstidende ble trykt i offset på Sarpens presse fra begynnelsen av januar 1966, mens Halden Arbeiderblads offsetpresse ble satt i drift tre uker senere.⁷⁰

Norsk Høyrepresse sendte flere delegasjoner til Sverige for å studere overgangen til offsettrykk i nabolandets borgerlige aviser, og disponentene i Sarpen og i Smaalenenes Amtstidende hadde vært blant deltakerne på et besøk hos Väster-norrlands Allehanda i Härnösand den 3. og 4.

66 Bastiansen, Henrik G.: Lojaliteten som brast.

Partipressen i Norge fra senit til fall 1945–2000. *Pressehistoriske skrifter* nr. 11 2009, s. 171–172.

67 RA. PA 603-2 Høyres pressebyrå, Dab 20, mappe:

Sarpen 1965–67. Brev fra styreformann Per Sonerud i AS Dagbladet Sarpen til Norsk Kollektiv Pensjonskasse, datert 13.11.1964.

68 Arbark. Arbeiderpressens annonsekantor. Dd 6, mappe: Offset I. Stipendierapport, datert august 1965.

69 RA. PA 603-2 Høyres pressebyrå. Dab 21, mappe:

Smaalenenes Amtstidende 1965–72. Brev fra direktør J. Fr. Loennecken i Norsk Høyrepresse til disponent R.-A. Sundling i Smaalenenes Amtstidende, datert 27.9.1965.

70 Halden Arbeiderblad ble trykt i offset fra 26.1.1966.

november 1964. Fra svensk hold ble det hevdet at offsetteknologien ga de små avisene helt nye muligheter til å forbedre sin tekniske kvalitet. Kanskje kunne en overgang til offsettrykk være nettopp det som skulle til for å unngå avisdøden som truet både svenske og norske aviser?⁷¹ Den slags perspektiver framsto selvsagt som interessante for en hardt prøvet høyrepresse.

Senere ble det også sendt delegasjoner til USA, og konkurrentene i arbeiderpressen mente at delegasjonsreisene og bedriftsbesøkene ble fulgt opp av innsamlingstiltak med sikte på å skaffe midler til «en storstilt utbygging av H-aviser til offset».⁷² Ifølge Johan Ona hadde høyrepresen et mål om å samle inn 15 millioner kroner som skulle brukes til å kjøpe offsetpresser til ti av høyreavisene. Planene var visstnok omfattet av et strengt hemmelighold, og utenfor høyrepresens innerste sirkler gikk det rykter om at ikke engang de avisene som var tiltenkt offsetpressene, ble informert før det var klart for å sette planene ut i livet.⁷³ Ryktene om en offensiv satsing på ny teknologi i høyreaviser som var i direkte konkurranse med arbeideraviser, ble oppfattet som skremmende i arbeiderpressen. Fra Onas synsvinkel ble særlig Harstad Tidende, Hamar Stiftstidende og Lillehammer Tilskuer betraktet som potensielle trusler i viktige områder, og ettersom flere borgerlige aviser enn disse gikk med planer om å kjøpe offsetpresser, mente Ona at det var på tide å sette i verk en motoffensiv.

71 Pressens Tidning nr. 5/1963, s. 7.

72 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 30, mappe: 5.48 Offset. «Utbygging til offset». Notat signert Johan Ona 31.3.1965.

73 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 30. Mappe: 5.48 Offset. «Utbygging til offset». Notat signert Johan Ona 31.3.1965.

Arbeiderpressens store løft

Offsetpressen i Rana Blad skulle gi arbeideravisene nyttige erfaringer og bidra til en smertefri overgang til ny teknologi i andre aviser etter hvert som høytrykkspressene deres ble for små eller for gamle. Allerede i mars 1965 – noen få uker etter at Rana Blads nye presse var tatt i bruk – skrev imidlertid Johan Ona et fyldig notat til styret i Norsk Arbeiderpresse AS, der han argumenterte for en drastisk strategiendring på dette feltet. Ved å være alene om å bli trykt i offset kunne en lokalavis oppnå betydelige konkurransefortrinn, mens aviser som «kommer humpende etter» måtte belage seg på å slite hardt for å ta igjen det tapte. Dersom høyrepresen klarte å realisere sine offsetplaner, sto mange arbeideraviser i fare for å havne i bakleksa, og «dette er en utvikling som vi vanskelig kan stå å se på uten å gjøre noe», skrev Ona.⁷⁴

*«Ved å være alene om
å bli trykt i offset kunne en
lokalavis oppnå betydelige
konkurransefortrinn»*

Han laget derfor en oversikt over arbeideraviser som av konkurransemessige årsaker kunne bli tvunget til å gå over til offsettrykk i løpet av de nærmeste årene – og gikk så inn for å bestille offsetpresser til alle disse avisene umiddelbart. Og det gjaldt å handle raskt av tre grunner: For det første var det viktig å komme flest mulig høyreaviser i forkjøpet, for det andre hadde økt etterspørsel etter offsetrotasjoner ført til at prisene på slike presser var i ferd med å gå i været, og for det tredje hadde MGDs internasjonale suksess på markedet for avispresser ført til at leveringstiden på Goss rulloffsetrotasjoner økte så å si fra dag til dag. Da Rana Blad i 1964 bestilte sin Goss Community-presse, var trykkverkene lagervare. Året etter var bestillingstiden et halvt år – og den fortsatte å øke. Følgelig ville

74 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 30, Mappe: 5.48 Offset. «Utbygging til offset». Notat signert Johan Ona 31.3.1965.

det bli stadig vanskeligere for etternølere å respondere raskt på konkurrenters overgang til offsettrykk.

Ettersom Sarpen og Smaalenenes Amtstidende var i ferd med å gå over til offsettrykk, mente Ona at Halden Arbeiderblad burde gjøre det samme, og at avisen dessuten burde etablere et felles offsettrykkeri med Demokraten i Fredrikstad og Moss Dagblad. Avisene hadde økonomi til å håndtere de nødvendige investeringene på egenhånd, og bonusen ville være at «en slik utbygging kan gjøre stillingen ytterst vanskelig for aviser som Sarpen og Amta».⁷⁵ I Oppland var senterpartiavisen Gudbrandsdølen og høyreavisen Lillehammer Tilskuer i forhandlinger om kjøp av en Goss Suburban offsetrotasjon med seks trykkverk til sitt felles trykkeri på Lillehammer. Det forelå dessuten planer om at de to avisene Samhold og Velgeren på Gjøvik (slått sammen til én avis høsten 1965) også skulle trykkes på denne pressen.⁷⁶ Ettersom disse avisene i tillegg var blitt enige om en samkjøring når det gjaldt riksannonser, var utfordringene store for arbeideravisene Dagningen og Oppland Arbeiderblad. Begge avisene var fra 1959 blitt trykt i Oppland Arbeiderblads trykkeri på Gjøvik, og Ona ønsket at Norsk Arbeiderpresse AS skulle bidra økonomisk, slik at de kunne skaffe seg en Goss Suburban offsetrotasjon med fem trykkverk.

Tilsvarende planer ble også fremmet for aviser andre steder i landet: Dersom Hardanger Folke-

blad fikk en Goss Community-presse med to trykkverk, kunne den ha et berettiget håp om å ta knekken på venstreavisen Hardanger. Tidens Krav i Kristiansund hadde et opplag som så vidt oversteg opplaget til konkurrenten Romsdalsposten. Ved å være først ute med offsettrykk hadde imidlertid Tidens Krav muligheten til å gå seirende ut av avis konkurranse «i en by hvor der bare er plass for en avis», som Ona formulerte det.⁷⁷ I Narvik hadde Fremover et opplag som nærmet seg ti tusen, mens høyreavisen Ofotens Tidende lå rundt det halve. Ona mente at en Goss Community-presse med fire trykkverk ville være det riktige for Fremover, og han skrev: «Jeg vil anta at dette vil være begynnelsen til slutten for denne H-avisa.»⁷⁸ En overgang til offsettrykk skulle imidlertid ikke bare være et offensivt virkemiddel rettet mot Ofotens Tidende. En offsetpresse var også et nødvendig ledd i en forsvarsstrategi, ettersom Fremover konkurrerte hardt med den framgangsrike Harstad Tidende i grensdistriktene mellom de to avisene – og Harstad Tidende var allerede godt i gang med å planlegge overgangen til offsettrykk.

Johan Ona foreslo at ti av arbeideravisenes trykkerier skulle utstyres med offsetpresser, og at disse pressene skulle brukes til å trykke i alt 14 aviser. Ved kjøp av ulike varianter av Goss offsetrotasjoner anslo han at trykkpressene ville koste ca. seks millioner kroner, og i tillegg ville reprokameraer, apparater til satsframstilling og utstyr til platekopiering komme på ca. to millioner. Av en samlet investering på åtte millioner kroner ville avisene selv være i stand til å betale tre millioner, mens Norsk Arbeiderpresse AS måtte ta seg av de resterende fem. Ettersom teknologiskiftningen ville gå over et par år, kunne imidlertid det meste dekkes av den såkalte presse-

75 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 30. Mappe: 5.48 Offset. «Utbygging til offset». Notat signert Johan Ona 31.3.1965.

76 Fra den 24. mars 1966 ble Gudbrandsdølen og Lillehammer Tilskuer trykt i offset. Trykkeriet deres het på den tiden Bøndernes Blads Trykkeri. Fra høsten 1967 ble også Samhold/Velgeren på Gjøvik trykt i offset ved dette Lillehammer-trykkeriet. (Se mer om dette i Moren, Gudmund og Lie Pedersen, Jan Vidar: Lillehammer Grafiske Forening 100 år, Lillehammer 1994, s. 71 og 92.)

77 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 30, mappe: 5.48 Offset. «Utbygging til offset». Notat signert Johan Ona 31.3.1965.

78 Samme sted.

kontingenten fra LO. Mens både arbeideraviser og andre aviser i årene etter krigen hadde beklaget seg over at valutarestriksjoner, lange bestillingstider og høye priser hadde gjort det vanskelig å kjøpe nye trykkpresser, slo Ona nå fast følgende: «Det er i dag faktisk en lykke at vi i disse årene ikke har hatt høve til å kjøpe nye presser.» Arbeideravisenes trykkerier var gjennomgående utstyrt med gamle trykkpresser som hadde «kostet oss ubetydelig», og som uansett ville være modne for utskiftning i nærmeste framtid. Ettersom de ikke hadde kjøpt kostbare høytrykksrotasjoner, kunne avisene nå gå over til offsetpresser som ikke bare var rimeligere i innkjøp, men som også kunne gi dem et forsprang på konkurrentene.⁷⁹

Ona hadde for øvrig et kort i ermet med hensyn til å bevare det forspranget som han håpet arbeideravisene nå ville oppnå: Dersom Norsk Arbeiderpresse AS bestilte ti store offsetpresser, ville selskapet komme i en unik posisjon overfor leverandøren, og denne posisjonen skulle utnyttes til det fulle! Betingelsen for å kjøpe så mange presser på en gang var at MGD ikke monterte opp tilsvarende presser i andre norske avistrykkerier før alle de ti pressene til arbeideravisene var på plass. Ettersom Gosspressene på denne tiden var de mest populære – også i de borgerlige avisene – ville dette i praksis bety at konkurrerende aviser måtte belage seg på to års ventetid dersom de ville gå over til offsettrykk på Goss-presser.⁸⁰

I årene som fulgte, ble det gjennomført en omfattende teknologiutskiftning i de fleste av arbeideravisene. Overgangen til offsettrykk gikk

imidlertid ikke så fort som Johan Ona i utgangspunktet hadde ønsket, og det var heller ikke slik at hans opprinnelige prioriteringsliste ble fulgt. I løpet av 1971 var likevel det vi kan kalle arbeiderpressens store løft på offsetfronten gjennomført. Da hadde 29 av i alt 40 arbeideraviser gått over til offsettrykk – et antall som på den tiden utgjorde omtrent to tredeler av samtlige offsettrykte aviser i Norge. Deretter ble tempoet redusert, men ikke mer enn at de resterende arbeideravisene ble trykt på offsetpresser innen utgangen av 1976.⁸¹ Avvikene fra den opprinnelige framdriftsplanen til Johan Ona og Norsk Arbeiderpresse skyldtes flere forhold. Høyrepressen klarte aldri å realisere sine offensive planer om en rask overgang til offsettrykk i flere av sine aviser, og dermed ble presset på

arbeideravisene mindre enn fryktet.⁸² En del av avisene på prioriteringslisten fra 1965 hadde dessuten egne planer. Demokraten i Fredrikstad var for eksempel ikke interessert i å delta i et

trykkerisamarbeid med Halden Arbeiderblad og Moss Dagblad. Da disse to avisene gikk over til offsettrykk i januar 1966, valgte Demokraten å beholde sin gamle presse. Som en av de aller siste arbeideravisene gikk den over til offset ti år senere – og da som ledd i et trykkerisamarbeid med Sarpsborg Arbeiderblad.

Noen holdt altså igjen, men det var atskillig flere – også blant de avisene som ikke hadde stått på Onas prioriteringsliste – som meldte sin interesse, og som ba Norsk Arbeiderpresse om bistand til å skaffe offsetrotasjoner. Fra 1966 til

*«denne posisjonen skulle
utnyttes til det fulle!»*

⁷⁹ Samme sted.

⁸⁰ Samme sted.

⁸¹ Beretning. Det norske Arbeiderparti 1975–1976, s. 107.

⁸² Om høyrepressens finansieringsbehov og vanskeligheter med å skaffe midler se Andersen, Ragnar: Høyrepressen 1945–1970. En analyse av forholdet mellom parti og partipresse i etterkrigstida. Hovedoppgave i historie, UiO 1981, s. 124 f.

1969 gikk elleve av arbeideravisene over til offsettrykk, og i løpet av 1970 og 1971 fulgte hele 13 etter. Mens flertallet av de norske avisene fortsatt var i tenkeboksen når det gjaldt overgang til offsettrykk, var arbeiderpressen allerede i gang med å resirkulere den første generasjonen offsetpresser. I 1971 kjøpte Sørlandet en ny og større trykkpresse, mens offsetpressen fra 1965 ble overført til Aura Avis. Noen år senere var Norges første rulloffsetrotasjon for avistrykk blitt for liten for Rana Blad. Avisen skaffet seg en ny presse og overlot den gamle til Rjukan Arbeiderblad.⁸³

Når det gjaldt konkrete valg av trykkpresser, så fulgte så å si alle arbeideravisene de rådene som faktor Oddvar Tonaas i Rana Blad hadde gitt allerede i 1964. De kjøpte Goss-presser fra MGD, og som følge av dette var MGD i flere år nærmest enerådende på det norske markedet for offsetpresser til aviser. Hvorvidt Johan Ona og Norsk Arbeiderpresse AS klarte å oppnå leveringsbetingelser som på effektivt vis forhindret konkurranter fra å kjøpe tilsvarende presser, er uklart. Det er imidlertid ingen tvil om at Norsk Arbeiderpresse AS forsøkte å utnytte markedsposisjonen sin aktivt for å sikre arbeideravisene lave priser og gode leveringsvilkår – blant annet ved å bruke andre leverandører som pressmiddel. Et eksempel på dette er Halden Arbeiderblads kjøp av en News King rulloffsetrotasjon fra det amerikanske selskapet Fairchild i 1965.

Da Halden Arbeiderblad hadde bestemt seg for å gå over til offsettrykk, ble valget av presse og forhandlingene om pris og øvrige vilkår overlatt til Johan Ona og Norsk Arbeiderpresse AS. Avisens disponent oppfordret riktignok Ona til å ta

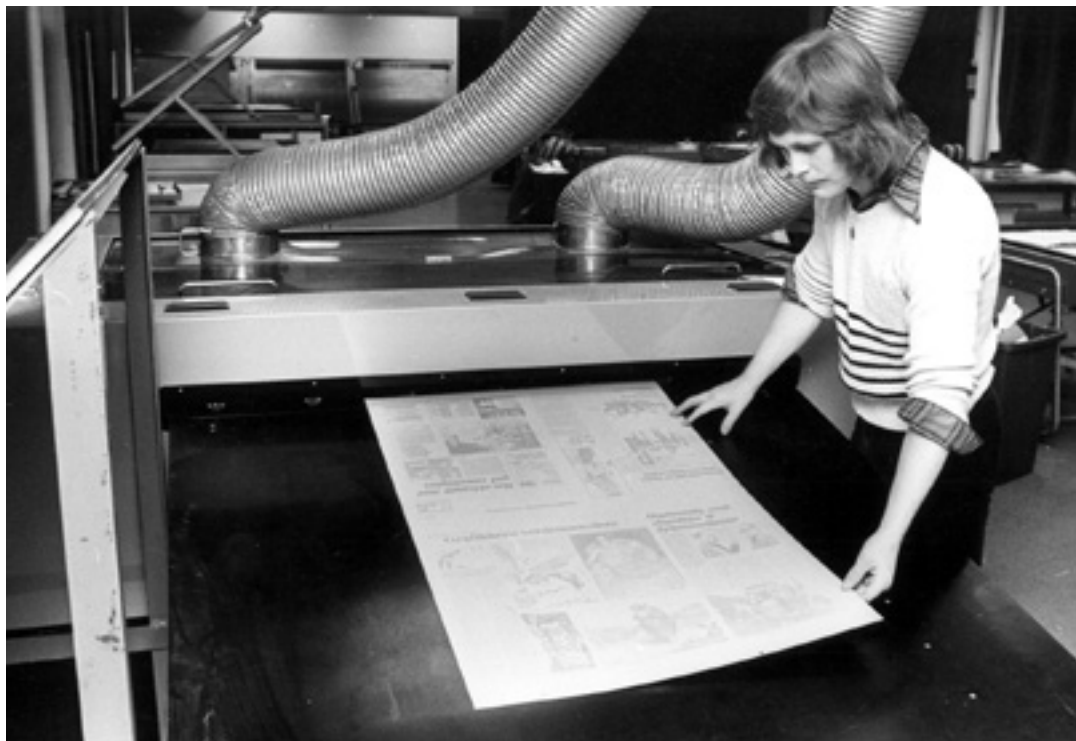
kontakt med flere leverandører, men han understreket samtidig at «dette overlater vi helt til deg å bestemme».⁸⁴ På det aktuelle tidspunktet var det ennå ikke solgt noen Fairchild offsestrotasjoner i Norge, og både produsent og forhandler var villig til å strekke seg langt for å komme inn på det norske markedet – men også for å få innpass i en avisgruppe som hadde signalisert at den kom til å kjøpe mange offsetpresser i årene framover. Halden Arbeiderblad fikk dermed en relativt rimelig trykkpresse, og den ble kjøpt rett foran nesen på Gudbrandsdølen/Lillehammer Tilskuer, som også var interessert i denne pressen. Arbeiderpressens tekniske ekspertise betraktet Fairchilds News King-presser som atskillig dårligere enn MGDs Goss-presser. Valget av Halden Arbeiderblads presse var imidlertid et ledd i et taktisk spill overfor Norsk Arbeiderpresses hovedleverandør av offsestrotasjoner. Kjøpet av Fairchild-pressen ble «nyttet som det avgjørende presset overfor Goss for å få de betingelser vi krevde», skrev Ona i et styrenotat sommeren 1965.⁸⁵

Mens arbeiderpressen forsøkte å sette produsentene av trykkpresser opp mot hverandre, prøvde MGD å opprettholde sin markedsdominans ved å prise trykkpressene sine lavt når nye leverandører forsøkte seg. Da Harstad Tidende skulle gå over til offsettrykk, engasjerte Johan Fredrik Loennecken i Norsk Høyrepresse seg for å få avisen til å kjøpe en svensk Solna-presse. Solna var villig til å gi Harstad Tidende et spesielt godt tilbud i håp om å få solgt sin første avis-offsestrotasjon på det norske markedet, og via Loennecken fikk avisen tilbud om et prisavslag

83 For opplysninger om eksakt dato for arbeideravisenes overgang til offsettrykk se blant annet Arbark. Arbeiderpressens annonsekontors arkiv. Dd 6, mappe: 3.03 Offset. Se også DNAs beretninger for 1960- og 1970-årene.

84 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 37, mappe: Halden Arbeiderblad, korrespondanse 1962–65. Brev fra disponent Arnold S. Olsen i Halden Arbeiderblad til Johan Ona, datert 20.4.1965.

85 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Notat til styremøte i Norsk Arbeiderpresse AS 17.8.1965.

Det var enklere og atskillig raskere å framstille offsetplater enn å framstille de tradisjonelle stereotypiplatene. Mellom-løsninger med fotopolymerplater ble aldri noen suksess. Bildet viser klargjøring av offsetplate ved Aktietrykkeriet i 1977. (Foto: Arbark)

på ti prosent.⁸⁶ Loennecken skrev en rekke brev til disponent Ivar Iversen i Harstad Tidende, hvor han argumenterte sterkt for å velge en Solna-Presse. I slutten av april 1966 sendte han imidlertid et telegram fra Chicago med følgende ordlyd: «Gi straks Ivar Iversen beskjed om ikke å tegne noen offset-kontrakt før vi har snakket sammen.»⁸⁷ Loennecken var dratt til USA for å se på offsetpresser, og i den forbindelse hadde

han også fått et godt tilbud på en Goss-presse. MGD tilbød Harstad Tidende en av sine presser til en pris som lå 25 000 dollar lavere enn selskaps offisielle prisliste. Det endte likevel med at Harstad Tidende høsten 1966 inngikk avtale om å kjøpe en Solna offsetrotasjon med fem trykkverk pluss nytt sats- og reprotstyr for til sammen ca. én million kroner.⁸⁸

Da Johan Ona fikk nyss om at MGD hadde gitt Harstad Tidende et spesielt godt pristilbud, ble

86 RA. PA 603-2 Høyres Pressebyrå. Dab 13, mappe: Harstad Tidende 1965–1975. Brev til disponent Ivar Iversen i Harstad Tidende fra Loennecken, datert 16. 8. 1965.

87 RA. PA 603-2 Høyres Pressebyrå. Dab 13, mappe: Harstad Tidende 1965–1975. Telegram datert 29.4.1966.

88 RA. PA 603-2 Høyres Pressebyrå. Dab 13, mappe: Harstad Tidende 1965–1975. Udatert pressemelding. Se også Reppen, Gunnar: Trykkerier og aviser i Harstad i medierevolusjonens tidsalder, Harstad 2007, s. 74.

han rasende.⁸⁹ Han kunne ikke akseptere at en enkeltstående avis – og spesielt ikke en alvorlig utfordrer til to av arbeideravisene – skulle oppnå atskillig bedre betingelser enn det en avisgruppe bestående av 40 aviser klarte å forhandle seg fram til. Norsk Arbeiderpresse AS, som på samme tid lå i forhandlinger med MGD om kjøp av to nye Goss-presser, ga representanten for MGD i Skandinavia klar beskjed om at prisen på disse pressene ikke måtte overstige det tilbudet som Harstad Tidende hadde fått – ellers ville selskapet kjøpe to Solna-presser isteden og dermed bidra til at den svenske trykkpresseproduzenten fikk et skikkelig fotfeste på det norske avismarkedet.⁹⁰ Det endte med at Ona kjøpte Goss-pressene til en pris som han så å si selv kunne diktere.

*«Gi straks Ivar Iversen
beskjed om ikke å tegne
noen offset-kontrakt før vi
har snakket sammen.»*

Aviser med overgangsløsninger: fotopolymerplater og direkte litho

I første halvdel av 1960-årene var overgang til offsettrykk først og fremst en aktuell mulighet for små og mellomstore aviser. Det var ingen produsenter av rulloffsetrotasjoner for avistrykk som leverte presser med en maksimalhastighet som oversteget 20 000 aviser per time, og de tidligste Goss Community-pressene – som etter hvert havnet i en rekke norske avistrykkerier – hadde en kapasitet på ca. 10 000 aviser per time. Til sammenligning har vi sett at Arbeiderbladets siste høytrykksrotasjon, som ble levert fra Kongsberg våpenfabrikk i 1963, kunne trykke opptil 48 000 32-siders aviser i timen. Offsettrykk var en komplisert trykkteknologi, og det tok tid

før produsentene klarte å konstruere presser med stabile funksjoner i et høyt tempo.⁹¹

Fra slutten av 1960-årene ble det markedsført offsetrotasjoner beregnet for aviser med opplag opp mot 100 000, og etter hvert ble enda større og raskere offsetpresser tilgjengelige. Likevel nølte mange av de store avisene med å skifte teknologi. En del mindre og vanskeligstilte aviser hadde vært tidlig ute i håp om å oppnå konkurransemessige fortrinn; for dem representerte offsetteknologien en mulighet til opplagsvekst og til å legge økonomiske problemer bak seg. Store aviser med god økonomi var imidlertid mer skeptiske til å gi seg i kast med omfattende endringer av produksjonsprosessene.⁹² En overgang

til offsettrykk ville by på en rekke kostnadsmessige og organisatoriske utfordringer. Mange aviser hadde en betydelig del av kapitalen sin bundet opp i høytrykkspresser og i annet teknisk utstyr knyttet til tradisjonell teknologi. De hadde dessuten et stort antall ansatte som måtte omskoleres, og i de fleste tilfeller ville det bli nødvendig å kaste om på godt innarbeidede og strømlinjeformede produksjonslinjer.

Innad i bransjen var det heller ingen unison oppfatning av at offsetteknikken representerte avistrykkingens framtid. Driftsingeniør Gunnar Strandenes i Bergens Tidende var våren 1968 overbevist om at offset og høytrykk kom til å eksistere side om side i avisproduksjonen.⁹³ Strandenes hørte med blant dem som mente at tekniske nyvinninger innenfor den tradisjonelle høytrykksteknologien ville bidra til å utligne forskjellene mellom offset og høytrykk når det

89 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 12, mappe: Miehle-Goss-Dexter Scandinavia AB (1961–67). Brev til Ingeniør Carl E. Blomdahl, datert 24.11.1966.

90 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 12, mappe: Miehle-Goss-Dexter Scandinavia AB (1961–67). Brev til ingeniør Carl E. Blomdahl, datert 3.1.1967.

91 De grafiske fags årbog 1964, s. 24–26.

92 De grafiske fags årbog 1964, s. 11.

93 Tidningsteknikk nr. 3/1968, s. 15–17.

gjaldt trykkteknisk kvalitet, og som vi senere skal komme tilbake til, finner vi her noe av bakgrunnen for at Bergens Tidende – som den aller siste av de større norske avisene – først gikk over til offsettrykk mot slutten av 1990-årene.

På en nordisk avisteknisk konferanse i Stavanger i 1970 holdt disponent Christian Warhuus i Tønsbergs Blad et foredrag om offsettrykk og om mulige overgangsløsninger for avistrykkerier som ønsket å få mer ut av sine investeringer i høytrykkspreser. «En ting er sikkert», sa Warhuus, «og det er at de avistrykkerier som i dag sliter med gammelt og uhensiktsmessig utstyr og maskiner og som er i ferd med å gå til nyan-skaffelser, gjør det klokest i å satse på offset og fotosats.»⁹⁴ Men hva med aviser som satt med relativt nytt og godt utstyr, og som kanskje hadde finansiert investeringene ved hjelp av lån som ennå ikke var nedbetalt? Warhuus' løsningsforslag var at disse skulle fortsette med høytrykk, men at de skulle bygge om pressene sine, gå bort fra stereotypiplater i metall og heller ta i bruk kjemisk framstilte polymerplater.

Det amerikanske kjemikonsernet DuPont hadde siden slutten av 1940-årene arbeidet med å utvikle lysømfintlige plastmaterialer – såkalte fotopolymerer – til bruk i grafisk industri. I 1960 lanserte selskapet en ny type trykkplater med merkenavnet Dycril, og med disse platene ble det atskillig enklere for avistrykkeriene å dra nytte av fotosats og andre teknologiske nyvinninger på satsområdet uten å måtte skifte ut høytrykkspreser med offsetpreser. En Dycrilplate var en tynn metallplate belagt med et bindemiddel og et fotopolymersjikt. Overføringen av tekst og bilder foregikk via negativ film som ble lagt på platen og belyst med ultrafiolett lys.

UV-strålene trengte gjennom filmens gjennomskinnelige partier og herdet plastmaterialet på de feltene som skulle avgi trykk. Etter belysningen kunne platen på de øvrige områdene vaskes vekk i en oppløsning av vann og kaustisk soda, slik at titler, tekst, strektegninger, bildenes rasterpunkter og så videre ble stående igjen som relieffer i herdet plast på den tynne metallplaten. Mens framstilling av tradisjonelle stereotypiplater var en tidkrevende prosess som omfattet både matrisepreging, støping og en del justeringer i etterkant, kunne overføring til Dycril-plater foregå direkte fra film i løpet av 15–20 minutter.⁹⁵ Rasjonell bruk av fotosats og hurtig plateframstilling – som tidligere hadde vært ansett som to av offsetteknologiens viktigste fortrinn – kunne nå også oppnås i avistrykkerier som valgte å holde fast ved høytrykkspresene.

I løpet av 1960-årene ble det utviklet en rekke varianter av fotopolymerplater. Bearbeidingen kunne foregå på noe ulike måter, men prinsippene var i hovedsak de samme: Avisenes side-montasjer ble reprofotografert. Negativer ble overført til trykkplater ved belysning. Platene ble herdet og deretter vasket ut med ulike kjemikalier eller med vann. I tillegg til Dycril fikk særlig merkene Napp, Nyloprint og Letterflex en viss utbredelse blant norske aviser. Da Christian Warhuus holdt det nevnte foredraget i Stavanger i 1970, fortalte han at Nyloprint-plater hadde langt bedre trykkegenskaper enn stereotypiplater av bly og sink, og at de tålte minst en halv million trykk.⁹⁶ Hans egen avis ble trykt på en relativt moderne høytrykksrotasjon fra 1955 i et opplag på 20 000, og selv om Tønsbergs Blad hadde bestemt seg for å gå over fra blysats til fotosats, skulle trykkpressen beholdes og modi-

94 RA. PA 834 Norske Avisers Landsforbund, Fac 46, mappe: NATS, Nordisk avisteknisk konferanse i Stavanger 1970. Utskrift av foredrag av Christian Warhuus.

95 Norsk Boktrykk Kalender 1964, s. 68 f.

96 RA. PA 834 Norske Avisers Landsforbund, Fac 46, mappe: NATS, Nordisk avisteknisk konferanse i Stavanger 1970. Utskrift av foredrag av Christian Warhuus.

Enklere og mer fleksibel annonseproduksjon ble regnet som et av fortrinnene ved overgang til offsettrykk i avisene. Montasje av annonser til Arbeiderbladet i 1977. (Foto: Arbark)

fiseres, slik at stereotypiplatene av metall kunne erstattes med Nyloprint-plater. Våren 1973 installerte Tønsbergs Blad tre fotosettere, og samtidig ble overgangen til fotopolymerplater innledet. Avisen valgte imidlertid ikke Nyloprint, men satset på Letterflex av prismessige grunner.⁹⁷ På omtrent samme tid gikk også Varden i Skien over til denne typen trykkplater til sin høytrykkspresse. Overgangen falt ikke heldig ut. Trykkkvaliteten ble dårligere enn forventet. Tønsbergs Blad hadde tekniske vanskeligheter med å gjengi rastrede bilder, og i Varden var et bety-

delig tilleggsproblem at flere av de ansatte som håndterte Letterflex-platene, reagerte på polymerblandingen og utviklet eksem etter relativt kort tid.⁹⁸ Tønsbergs Blad og Varden gikk over til offsettrykk i henholdsvis 1977 og 1978.

⁹⁷ RA. PA 834. Norske Avisers Landsforbund. Fac 47, mappe: Nordisk avisteknisk konferanse i Trondheim 1974. Manus til foredrag av trykkeribestyrer Jan Erik Omjord 14.2.1974.

⁹⁸ Sortekunstens utøvere i Tønsberg gjennom 100 år 1882–1982, Tønsberg Typografiske Forening, Tønsberg 1982, s. 142; Norby, Truls E.: Varden fra fjord til fjell gjennom 125 år. Avishistorie i Telemark fra 1874 til 1999, Forlaget Grenland 1999, s. 171. Se også Arbark. Arbeiderpressens annonsekontors arkiv. Dd 6, mappe: 3.02 Offset I 1965–74. Stipendieberetning fra Jan L. Larsen, datert 18.10.1973. Et nettsøk viser at allergiske reaksjoner som følge av arbeid med Letterflex-plater i 1970-årene var et utbredt fenomen i flere land. Om allergier også som følge av kontakt med andre typer polymerplater, se Norsk Grafia nr. 6/1980, s. 84–85.

På den andre siden av Oslofjorden forsøkte Moss Avis seg med en annen overgangsløsning. I oktober 1973 tok avisen i bruk en trykkteknikk som gikk under betegnelsen direkte litho. «Direkte lito er det samme som offset, kun med den forskjell at trykket overføres direkte fra trykksylindren og ikke via en offsetvalse», forklarte disponent Bjørn Fredrik Gerner i et foredrag om avisens teknologivalg.⁹⁹ Fram til trykking foregikk produksjonen i hovedsak på samme måte som i et vanlig offsettrykkeri. Avisen benyttet fotosats, og sidemontasjer med sats og bilder ble overført til ordinære offsetplater.¹⁰⁰ Trykking ved hjelp av slike plater forutsatte imidlertid at Moss Avis' gamle høytrykkspresse fra 1920 ble bygd om. Trykksylindrene ble utstyrt med feste-anordninger for tynne offsetplater, og på hvert av trykkverkene ble det montert fukteverk som sørget for at trykkplatene ble påført vann. Som vi forstår av sitatet fra Gerner, ble det imidlertid ikke montert sylindere med gummiduker som skulle overføre trykk fra plate til papir. Avtrykket ble isteden overført direkte fra trykkplaten til avispapiret – derav betegnelsen direkte litho.

Ifølge disponent Gerner var valget av denne løsningen først og fremst økonomisk betinget.¹⁰¹ En ny offsetpresse ville ha kostet ca. én million kroner, mens ombyggingen av høytrykkspressen til bruk av offsetplater kom på 250 000 kroner. I tillegg mente Gerner at avisen sparte 75 000 kroner per år fordi offsetplatene var rimeligere enn

andre alternativer som var blitt vurdert. Kvalitetsmessig var det vanskelig å hevde seg i konkurransen med ordinært offsettrykk. «Vi er (...) avhengig av litt flaks for å få frem det helt fullkomne», uttalte Gerner. Men han spurte samtidig: «Legger ikke vi avisfolk litt for meget vekt på trykkresultatet?» Hans egen erfaring var at han og de øvrige ansatte i Moss Avis ofte ergret seg over tekniske svakheter som overhodet ikke ble registrert av leserne. Etter overgangen til direkte litho hadde han sågar fått henvendelser fra abonnenter som ville ha «den koselige gamle Moss Avis tilbake». Konklusjonen hans var at bedret trykkkvalitet ikke var ensbetydende med opplagsvekst, og at en god og lesbar avis ikke nødvendigvis behøvde å «se ut som et glansbilde».¹⁰²

Moss Avis var den første norske avisen som gikk over til direkte litho, og forsøket vakte en viss interesse i avisbransjen. Flere avisutgivere tok turen til Moss for å vurdere resultatet, og Drammens Tidende, Stavanger Aftenblad, Lofotposten og Østlandets Blad var blant de avisene som valgte å bygge om pressene sine på samme måte.¹⁰³ Teknikken levde imidlertid ikke opp til forventningene, og de fleste skaffet seg offsetpresser etter relativt kort tid. Sjeffaktor Leif Hess i Stavanger Aftenblad uttrykte i 1977 misnøye med de varierende resultatene som ble oppnådd ved trykking med direkte litho, og i historikken til den grafiske klubben i Drammens Tidende står følgende om perioden med denne trykkmetoden: «Det var i overgangen mye forsinkelser og dårlig trykkkvalitet, noe som gjorde at Drammens Tidende på folkemunne ble kalt for 'Flimra'».¹⁰⁴ I Moss Avis var disponent Gerner til å begynne

99 RA. PA 834. Norske Avisers Landsforbund. Fac 47, mappe: Nordisk avisteknisk konferanse i Trondheim 1974. Manus til foredrag av Bjørn Fr. Gerner, holdt 13.2.1974.

100 I ordinært offsettrykk må teksten være rettvendt på trykkplaten for å komme rettvendt på papiret etter å ha blitt overført via en sylinder kledd med en gummiduk. Ved direkte litho må teksten være speilvendt på trykkplaten for å komme rettvendt på papiret.

101 RA. PA 834. Norske Avisers Landsforbund. Fac 47, mappe: Nordisk avisteknisk konferanse i Trondheim 1974. Manus til foredrag av Bjørn Fr. Gerner, holdt 13.2.1974. Se også Zakariassen, Olav: «Mossavisa». Moss Avis 125 år 1876–2001, Moss 2002, s. 151.

102 RA. PA 834. Norske Avisers Landsforbund. Fac 47. Mappe: Nordisk avisteknisk konferanse, Trondheim 1974. Manus til foredrag av Bjørn Fr. Gerner, holdt 13.2.1974.

103 Om direkte litho i Lofotposten se Norsk Grafia nr. 17/1978, s. 221.

104 Norsk Grafia nr. 11/1977, s. 164; Myklebust, Odd: Et yrke. En avis. En by. Drammens Tidendes Grafiske Klubb 1909–2009, DTGK Forlag, Drammen 2008, s. 212 og 226.

med fornøyd med teknologiskiftet, men det skulle raskt vise seg å være vanskelig å oppnå en jevn og tilfredsstillende trykkkvalitet på den ombygde pressen, og i blant var det vanskelig å få avisen ut overhodet. Allerede høsten 1975 vedtok derfor styret i Moss Avis å bestille en ATF Daily King offsetpresse. I ettertid har Gerner karakterisert overgangen til direkte litho som en tabbe og gitt uttrykk for at Moss Avis burde ha gått rett over fra høytrykk til offsettrykk.¹⁰⁵

Regionaviser skifter trykkteknologi

I siste halvdel av 1960-årene hadde flere små og mellomstore aviser gått over til offsettrykk, mens de store hovedstadsavisene og de største regionavisene fortsatt nølte. Flere av de store avisene var usikre på hvilken retning den tekniske utviklingen innenfor de to dominerende trykkteknologiene ville ta. Noen satte spørsmålsteget ved hvor god trykkkvalitet en avis egentlig måtte ha, og alle var usikre på de langsiktige økonomiske følgene av å ta i bruk en ny trykkteknikk. Ved inngangen til 1970-årene begynte imidlertid flere av dem å planlegge et teknologiskifte. Fædrelandsvennen i Kristiansand skulle bli den første av de større norske avisene som ble trykt på en offsetpresse. Men denne overgangen foregikk absolutt ikke i henhold til noen plan; den skjedde brått og som følge av en høyst dramatisk hendelse.

Natt til søndag den 27. februar 1972 ble Fædrelandsvennens lokaler i Kristiansand sentrum sprengt i luften etter at en atten år gammel lærling i avisens aksidenstrykkeri hadde detonert flere dynamittladninger rundt om i bygget. Ingen

menneskeliv gikk tapt, men eksplosjonene ble fulgt av en voldsom brann som raserte bygningen, maskiner og øvrig inventar fullstendig.¹⁰⁶

«Natt til søndag den 27. februar 1972 ble Fædrelandsvennens lokaler i Kristiansand sentrum sprengt i luften»

Forut for sprengningen ble Fædrelandsvennen utelukkende satt med bly, og den ble trykt på en høytrykksrotasjon fra 1964. Allerede mandag den 28. februar kunne imidlertid abonnentene lese om katastrofen i en offsettrykt utgave av avisen.

I løpet av helgen hadde Dagbladet Sørlandet påtatt seg å trykke Fædrelandsvennen på sin offsetpresse inntil en ny trykkesse var kommet på plass, og settingen foregikk ved flere mindre trykkerier rundt om i byen.

Som en midlertidig løsning bestilte Fædrelandsvennen en 32-siders Goss Community offsetrotasjon fra USA, og bare åtte uker etter brannen sto denne pressen ferdig installert og klar til bruk i et bygg ved Kongsgårdsbukten. Lokaler for avisens øvrige avdelinger ble etter hvert etablert på sju forskjellige steder i Kristiansand. Mens produksjonen pågikk under provisoriske forhold, ble det reist et helt nytt avisbygg på Fiskåtangen. En større og raskere presse – en 40-siders Goss Urbanite offsetrotasjon – ble satt i drift i mai 1973, og halvannet år etter raseringen av avishuset var alle avisavdelingene igjen samlet under ett tak. Underveis hadde for øvrig Fædrelandsvennen rykket opp fra niendeplass til åttendeplass på lista over Norges største aviser!¹⁰⁷

Adresseavisen gikk over til offsettrykk under mer planmessige og atskillig mindre dramatiske om-

¹⁰⁵ Zakariassen 2002, s. 151; Samtale med Bjørn Fredrik Gerner 22.12.2008.

¹⁰⁶ Se mer om denne dramatiske hendelsen i Seland, Johs.: Med Fædrelandsvennen i hundre år 1875–1975, Kristiansand 1975, s. 207 f, og i Vetland, Jens: Fædrelandsvennens Grafiske Klubb 75 år 1925–2000, Fædrelandsvennen 2001, s. 35 f.

¹⁰⁷ Seland 1975, s. 225.

stendigheter. Avisen hadde lenge slitt med plassproblemer i Trondheim sentrum, og tidlig i 1960-årene begynte den å kjøpe opp byggegrunn på Heimdal noen kilometer utenfor bykjernen. Våren 1970 ga avisens styre klarsignal til å sette i gang en omfattende utbygging av et helt nytt produksjonsanlegg på Heimdal – og til å innlede overgangen til offsettrykk.¹⁰⁸ Adresseavisen hadde begynt med datastyrt satsproduksjon allerede i 1967 og med fotosetting få år senere, og fra oktober 1973 ble avisen trykt i offset på en britisk Crabtree-Vickers rull-offsetrotasjon.¹⁰⁹ Dette var Norges største offsetpresse på det tidspunktet, og med en slik trykkpresse til rådighet gikk Adresseavisen inn for å markere seg i det norske avislandskapet med en utstrakt bruk av fargeillustrasjoner. Under slagordet «Adresseavisen setter farge på hverdagen» trykte avisen en rekke redaksjonelle bilder og annonser i farger, og ifølge en jubileumsbok fra 1992 ble Adresseavisen i løpet av 1970-årene ledende blant skandinaviske aviser når det gjaldt firefarge-trykk.¹¹⁰ Fra 1978 ble mulighetene for å trykke i farger ytterligere utvidet ved at offsetpressen ble bygd ut og supplert med et firefargerverk fra den tyske trykkpresseprodusenten Koenig & Bauer.¹¹¹

*«Adresseavisen setter
farge på hverdagen»*

nes noen år senere et forskningsprosjekt som skulle danne grunnlaget for avisens framtidige teknologivalg. Bergens Tidende ble trykt på en høytrykkspresse fra det tyske selskapet Koenig & Bauer, og denne trykkpresseprodusenten ble i 1971 oppfordret til å konstruere en såkalt konvertibel trykkenhet – et trykkverk som ved enkle grep kunne benyttes både til høytrykk og til offsettrykking. Trykkverket skulle monteres i tilknytning til den eksisterende pressen, og det skulle først benyttes til offsettrykking i seks måneder. Deretter skulle det bygges om og benyttes til høytrykksproduksjon med fotopolymertplater i de neste seks månedene. En tysk produsent av Nyloprint-plater og en svensk leverandør av offsetplater ble involvert, og Chr. Michelsens Institutt i Bergen skulle håndtere det forskningsmessige og utarbeide en rapport om prosjektet.¹¹²

Bergens Tidende skrev at forsøket og forskningsprosjektet vakte internasjonal oppmerksomhet. Det konvertible trykkverket var verdens første i sitt slag, og prosjektet ville gi en unik mulighet til å sammenligne de to konkurrerende trykkteknologiene.¹¹³ Det ble også uttrykt forhåpninger om at forsøkene kunne kaste nytt lys over en rekke uløste problemer – både av teknisk og økonomisk art.

Bergens Tidende – sist med offset

Vi så ovenfor at driftsingeniør Gunnar Strandenes i 1968 ikke hadde vært overbevist om at offset kom til å bli den enerådende teknologien for avistrykking. I egenskap av teknisk direktør i Bergens Tidende initierte den samme Strande-

Da prosjektperioden var over, leverte Chr. Michelsens Institutt en rapport som konkluderte med at offset ga den klart beste trykkkvaliteten. Både produksjonsmessig og økonomisk ble imidlertid høytrykksteknologien vurdert som overlegen. Den kvaliteten som høytrykksvarianten av det nye trykkverket kunne by på, ble dessuten betraktet som god nok for Bergens Tidende, og avisledelsen hadde ingen tro på at

¹⁰⁸ Amdahl, Kjell Einar m. fl.: Adresseavisen 225 år. 1767–1992, Adresseavisen 1992, s. 30.

¹⁰⁹ Vi kommer nærmere tilbake til Adresseavisens overgang til datastyrt satsproduksjon i neste kapittel.

¹¹⁰ Amdahl 1992, s. 30. Se også Adresseavisen 16.9.2006.

¹¹¹ Larssen, Christian: Trondhjems typografiske forening gjennom 100 år, Trondheim 1982, s. 147.

¹¹² Norsk Grafia nr. 4/1972, s. 37.

¹¹³ Bergens Tidende 14.1.1971. Intervju med driftsingeniør Gunnar Strandenes.

merkostnadene ved å gå over til et kvalitetmessig bedre offsettrykk kunne tjenes inn igjen ved økt annonsesalg eller ved stigende abonnent-tall. Følgelig ble det bestemt at avisen også ved neste pressekjøp skulle satse på høytrykk.¹¹⁴ I 1971 hadde Bergens Tidende kastet ut de første sette-maskinene. Innen utgangen av 1974 var avisen gått helt over til fotosats, og i mai dette året ble også stereotypiavdelingen nedlagt. Etter forsøksperioden i 1971 var avisen blitt trykt med en kombinasjon av Nyloprint-plater og stereotypiplater. Nå ble imidlertid pressens trykksylindre utstyrt med «sadler», slik at hele avisen kunne trykkes med Nyloprint-plater.¹¹⁵ Ved utgangen av 1976 begynte arbeidet med å bygge en ny rotasjonshall som skulle huse en ny Koenig & Bauer høytrykkspresse – også denne utstyrt for trykking med Nyloprint fotopolymerplater. Våren 1981 ble den nye pressen satt i full drift.¹¹⁶

Med denne investeringen plasserte Bergens Tidende seg i noe av en særstilling i den norske avisbransjen. Det var mange aviser som i løpet av 1970-årene bygde om pressene sine og satset på direkte litho eller på høytrykk og fotopolymerplater. I tillegg til dem vi allerede har nevnt, valgte blant andre Dagbladet og Hugesunds Avis slike løsninger. De fleste av disse avisene betraktet imidlertid dette som et mellomstadium på vei mot offsettrykk, og som en mulighet til å oppnå rasjonaliseringsgevinster og kvalitetsmessige fortrinn ved å innføre ny teknologi på satsområdet uten samtidig å måtte kjøpe nye trykkpresser. For Bergens Tidende var dette tenkt som en permanent løsning, og beslutningen om å ta i bruk en ny høytrykksrotasjon så sent som i 1981 var altså basert på konklusjo-

nene fra avisens eget sammenligningsprosjekt fra inngangen til 1970-årene. Her var offsetteknologien blitt betegnet som kvalitetsmessig god, men økonomisk ulønnsom.

I et intervju med Aftenposten våren 1989 uttalte Gunnar Strandenes at den norske avisindustrien ikke hadde klart å nyttiggjøre seg moderne teknologi, og at dette skyldtes en kombinasjon av sterke fagforeninger, svak avisledelse og svake arbeidsgiverorganisasjoner. Han forsvarte imidlertid Bergens Tidendes kjøp av en høytrykkspresse på et tidspunkt hvor flertallet av de norske avisene for lengst var gått over til offsettrykk: «Jeg ga klar beskjed om at dersom marketingavdelingen kunne garantere at merutgiftene ved å investere i offset kunne dekkes inn ved øket annonsesalg og større opplag, var saken grei. Det kunne ikke marketingavdelingen garantere, og dermed ble det høytrykksrotasjon. Eftertiden har vist at det valget var riktig,» sa Strandenes.¹¹⁷

I en analyse utført to år senere ble Bergens Tidendes investeringsbeslutning på dette feltet betraktet med et noe mer kritisk blikk: «Bruk av høytrykkspresse i stedet for den mer utbredte offset-teknikken medfører at trykk-kvaliteten i BTs rotasjonspresse er merkbart dårligere enn i de fleste andre nyere rotasjonstrykkerier i landet. Dette kan være en årsak til at man nylig har mistet et av selskapets større trykkoppdrag (Ingeniørnytt). Trykk-kvaliteten kan også være en faktor som har fremskyndet, og fortsatt fremskynder, et behov for ny rotasjonspresse», het det i en intern rapport om avisens tekniske tilstand.¹¹⁸ Rapporten fortalte videre at en fremti-

114 Eriksen, Einar mfl.: År i forandring. En kavalkade over de siste 25 år i Bergens Tidendes historie, *Bergens Tidende* 1992, s. 95.

115 Norsk Grafia nr. 5/1977, s. 77. (9-siders vedlegg fra *Bergens Tidende*.)

116 Eriksen 1992, s. 97. Se også *Dagspressen* nr. 12/1980.

117 Aftenposten 24.5.1989.

118 Edda Media. Orkla Medias arkiv. Boks merket *Bergens Tidende. Analyser av strategiplaner 1991–1992. Analyse av Bergens Tidende AS, datert 3.5.1991*, s. 5. Se også Roppen, Johann: Frå avis til multimediabedrift: diversifisering i Bergens Tidende. *Arbeidsnotat nr. 4/05 SIØS, Bergen 2005*, s. 16.

dig utskiftning av presseanlegget var blitt satt på dagsordenen allerede i 1986 – med andre ord bare fem år etter at den nye pressen var tatt i bruk.

Det skulle fortsatt gå mange år før Bergens Tidende fikk sin første offsetpresse. Tidlig i 1990-årene nedsatte avisen fire utredningsgrupper som skulle ta for seg ulike forhold i forbindelse med en mulig utskiftning av høytrykksrotasjonen. Ett av temaene som skulle vurderes, var om Bergens Tidende skulle bygge en trykkerifabrikk for hele Bergensregionen. Utredningsgruppene foreslo å skifte ut den eksisterende trykkpressen i løpet av en seks-syvårsperiode.¹¹⁹ Etter lange diskusjoner som blant annet dreide seg om hvor et nytt trykkeri skulle plasseres, vedtok styret i Bergens Tidende høsten 1996 å bygge et trykkerianlegg i Drottningsvik tolv kilometer utenfor Bergen sentrum. På det tidspunktet skal Bergens Tidende ha vært den eneste avisen i Norden som fortsatt ble trykt på en høytrykkspresse.¹²⁰ Det nye trykkeriet skulle utstyres med to offsetpresser, og det samlede budsjettet for investeringen var på nærmere 370 millioner kroner. Offsettrykkeriet ville få atskillig større kapasitet enn det gamle, og allerede ved utgangen av 1996 hadde Bergens Tidende sikret seg langvarige avtaler om å trykke deler av opplaget til både VG og Dagbladet. I februar 1997 bestilte avisen to offsetpresser fra den sveitsiske trykkpresseprodusenten Wifag, og i løpet av høsten 1998 og våren 1999 ble begge pressene satt i full drift.¹²¹

119 Edda Media. Orkla Medias arkiv. Boks merket Bergens Tidende. Analyser av strategiplaner 1991–1992. Analyse av Bergens Tidende AS, datert 3.5.1991, s. 5.

120 Bjørsvik, Leif Egil mfl.: Analyse av Bergens Tidendes investering i nytt trykkeri med tilhørende presselinjer, Diplomoppgave Handelshøyskolen BI, Bergen 2001, s. 10.

121 Bergens Tidende 17.9.1996; 24.12.1996; 12.1.1997; 16.2.1997; 19.11.1998.

Aftenpostens trykkeri forlater Akersgata

I Oslo var Aftenpostens trykkeri i ferd med å nå sine kapasitetsmessige grenser ved inngangen til 1970-årene. Trykkingen av VG og Aftenpostens morgen- og aftenutgaver ga en samlet dagsproduksjon på 550 000 aviser – og 120 000 ekstra på lørdagene. Gjennom hele etterkrigstiden hadde dessuten Aftenpostens sidetall stadig gått oppover. I 1950 hadde en gjennomsnittlig utgave av morgennummeret 16 sider. Ti år senere var det gjennomsnittlige sidetallet kommet opp i 25, og i 1970 hadde det steget til 38. Tidlig i 1970-årene ble det dessuten ofte trykt 56-siders morgenutgaver, og dette var det maksimale antallet sider som kunne produseres ved hjelp av Aftenpostens Hoe & Crabtree-presser fra 1954 og den svenskbygde Ampress Colomatic-pressen som avisen hadde anskaffet i 1964.¹²² Ettersom Ukens Nytt, Norsk Lysningsblad og diverse ukemagasiner skulle trykkes i det samme trykkeriet, og VG dessuten var i sterk vekst, var det klart at Aftenposten sto foran betydelige investeringer i nytt teknisk utstyr dersom aktivitetsnivået skulle opprettholdes – eller endog økes.

I likhet med Adresseavisen i Trondheim hadde Aftenposten plassproblemer og vanskeligheter med å få til en effektiv utnyttelse av sine sentralt plasserte produksjonslokaler. Blant annet var stadig tettere biltrafikk i sentrumsgatene et problem som både virket inn på frakten av papir inn til avistrykkeriet og på transporten av ferdig pakkede aviser ut igjen. Også Aftenposten måtte derfor se seg om etter egnede tomter utenfor sentrum, og valget falt på Linderud i Grorudalen. Men hva slags teknologi skulle velges? Allerede i 1969 hadde den grafiske klubben i Aftenposten fått signaler om at avisen etter hvert ville bli trykt i offset.¹²³ Spørsmålet skulle

122 Norsk Grafisk årbok 1973–74, s. 48.

123 Aftenpostens Grafiske Klubb 1972–1977, Aftenposten 1977 s. 8.

imidlertid utredes grundig, og mens Bergens Tidende hadde vurdert offset og høytrykk opp mot hverandre ved inngangen til 1970-årene og konkludert med at avisen fortsatt skulle satse på høytrykk, foretok Aftenposten en tilsvarende vurdering på omtrent samme tid – men endte med motsatt konklusjon.

Selv om Aftenposten hadde trykt A-magasinet på en Roland offsetrotasjon fra høsten 1966 og dermed hadde lang erfaring med denne trykkteknikken, var det ingen selvfølge å velge offset når avisen skulle ha ny presse. Et blikk utover landegrensene viste at de fleste større europeiske og amerikanske aviser fortsatt holdt fast ved høytrykksteknologien.¹²⁴ Aftenpostens beslutning om å bestille en Goss Metro offsetrotasjon høsten 1972 vakte derfor oppsikt i avisbransjen både innenfor og utenfor Norges grenser. Administrerende direktør Hans H. Riddervold så for seg at Aftenpostens eksempel raskt ville bli fulgt av den øvrige norske pressen, og at Norge dermed kom til å bli «det første land i verden hvor den nasjonale presse i total sammenheng går over til offset».¹²⁵ Til forskjell fra Bergens Tidende ser det ut til at Aftenposten hadde en administrasjon og en teknisk ledelse som relativt tidlig betraktet offsettrykk som framtidens teknologi – også for større aviser. Når avistrykkeriets førstefaktor, Harald Nilsen, skulle begrunne valget av ny trykkteknikk, betegnet han offset som en «naturlig trykkmetode» for aviser som gikk over fra blysats til fotosats. Og han så en «klar sammenheng mellom utviklingen av filmsats og offsettrykkets sterke fremgang». Like viktig var det at offsettrykk var best egnet til illustrasjonstrykking – både i svart-hvitt og i farger. Ifølge førstefaktor Nilsen kom særlig annonsørene til

å sette pris på mulighetene for å få «perfekte farvetrykk i offset».¹²⁶

I 1975 var Aftenpostens utbyggingsprosjekt på Linderud kommet så langt at monteringen av den nye offsetpressen kunne begynne. Pressen besto av 18 trykkverk som ble stilt opp i to rekker med henholdsvis tolv og seks verk, og som i alt hadde fire falseapparater (utleggere). Fra hver fals var det mulig å kjøre ut 60 000 aviser per time.¹²⁷ Våren 1976 ble Ukens Nytt og Norsk Lysningsblad trykt på den nye pressen, og rett før jul samme år ble også deler av Aftenpostens morgennummer trykt i offset på Linderud. I løpet av våren 1977 ble så all trykking av Aftenpostens to daglige utgaver og VG overført fra Akersgata til det nye avistrykkeriet. Den 23. mai var administrerende direktør Einar Fr. Nagell-Erichsen til stede for å starte pressen da den aller siste høytrykksutgaven av Aftenposten gikk i trykken i Akersgata.¹²⁸

Høsten 1977 trykte Aftenposten en større reportasje om hvordan produksjonen ved det nye anlegget på Linderud foregikk. Reportasjen gir et realistisk innblikk i de store utfordringene som en veletablert avisorganisasjon ble stilt overfor ved en overgang fra høytrykk til offset, og den viser oss noe av bakgrunnen for at mange av de største avisene ventet med å skifte trykkteknologi.

¹²⁴ Norsk Grafisk årbok 1973–74, s. 50.

¹²⁷ Aftenpostens Grafiske Klubb 1972–1977, *Aftenposten* 1977 s. 62. I årene som fulgte ble trykkerianlegget på Linderud utvidet med flere trykkverk og falsar i flere omganger. Årsaken var først og fremst en økende annonsetilgang som førte til at Aftenpostens sideantall måtte økes, og at VGs opplagsframgang fortsatte. Ved utgangen av 1991 besto Aftenpostens trykkerianlegg på Linderud av to presserader med i alt 32 trykkverk og åtte falsar. Fra hver fals kunne det kjøres ut 80-siders aviser med inntil 16 sider firefargetrykk. Se mer om denne ekspansjonen i Hollund, Asbjørn (red.): AGKs jubileumsberetning 1977–1992, *Aftenposten* 1992, s. 107–112.

¹²⁸ *Aftenposten* 24.5.1977.

¹²⁴ *Aftenposten* 20.12.1972.

¹²⁵ Arbark. Oslo litograf- og kjemigraførenings arkiv. Dc 1, mappe: Aftenpostens klisjéanstalt/Grafiske klubb 1961–1979. Utkast til referat fra bedriftsutvalgsmøte 19.12.1972.

logi så lenge som mulig. Over hundre faglærte trykkere og ufaglærte hjelpearbeidere skulle på kort tid lære å håndtere en trykkpresse som fungerte på en helt annen måte enn de var vant til, og det under et daglig tidspress som var minst like hardt som før. På en vanlig dag var pressen i drift fra elleve om kvelden til fem om ettermiddagen; trykkingen av morgennummeret skulle for eksempel settes i gang klokken halv ett om natten, og ideelt sett skulle 250 000 aviser være ferdig trykt to og en halv time senere. Det var med andre ord ikke særlig rom for forsinkelser verken før eller under selve trykkingen. Noe opplæring hadde foregått på A-magasinet's offsetpresse, og mange av trykkerne var blitt sendt til Adresseavisen i Trondheim og til Arbetet i Malmö for å lære. Det meste av opplæringen måtte likevel foregå på Linderud etter at den nye pressen var kommet i hus.¹²⁹

Arbeidet forut for trykkingen krevde også opplæring og innarbeiding av nye rutiner. Overgangen til fotosats hadde foregått gradvis fra inngangen til 1970-årene, men ettersom setteriet ble værende igjen i Akersgata, måtte avissidene sendes fra sentrum til Linderud. Dette foregikk over linje til «faxilemottagningen» hvor sidene ble kjørt ut på filmer som så ble kopiert over på offsetplater i plateavdelingen. Hvis overføringsteknologien sviktet, og det skjedde ofte de første årene, måtte filmer sendes med drosje fra setteriet i Akersgata til trykkeriet på Linderud – med betydelige forsinkelser som konsekvens.¹³⁰ Dersom trykkingen av Aftenpostens morgenutgave ikke kom i gang til rett tid, ville forsinkelsene forplante seg videre til distribusjonsapparatet. Biler sto klare til å kjøre avispak-

ker ut til budsentraller og ventende avisbud, og det var viktig å nå de første flyavgangene fra Fornebu. Trykkpressene måtte dessuten være klargjort for å gå i gang med trykkingen av VGs førsteopplag senest halv sju; forsinkelser her ville igjen få konsekvenser for produksjon og utsending av Aftenpostens aftenutgave.¹³¹

Overgangen til offsettrykk innebar med andre ord omfattende endringer i innarbeidede produksjonssystemer, og denne overgangen var spesielt krevende for større aviser og for avistrykkerier som produserte flere aviser under knallhardt tidspress. Slike virksomheter hadde store avdelinger med man-

ge ansatte som skulle omskoleres, og flere av dem måtte også håndtere utfordringene med å flytte deler av produksjonen til mer velegnede lokaler. Tradisjonelt hadde hele avisproduksjonen foregått under et tak, men i de største byene ble stadig flere aviser tvunget til å etablere trykkeriene sine utenfor bykjernen. Et aspekt som bidro til ytterligere komplisering av overgangen fra høytrykk til offset, var at så å si alle ledd i den tekniske framstillingen av avisene var i støpeskjeen i 1970-årene. Førstefaktor Harald Nilsen i Aftenposten betegnet perioden som «den mest dramatiske i Aftenpostens historie når det gjelder forandringer i produksjonsmidlene. Det gjelder både satsframstilling, repro og trykk, altså hele det grafiske spekter for avisframstilling.»¹³²

Dagbladet og Arbeiderbladet – offsetsamarbeid som ikke førte fram

Arbeiderbladet var inne i en turbulent periode i første halvdel av 1970-årene. Under og rett etter EF-striden mistet avisen 14 000 abonnenter, og

129 Aftenposten 28.11.1977.

130 Hollund 1992, s. 103.

131 Aftenposten 28.11.1977.

132 Aftenpostens Grafiske Klubb 1972–1977, Aftenposten 1977 s. 53.

ifølge Bjørn Bjørnsen hadde avisens redaksjonelle linje vært preget av en lojalitet til partiledelsen som grenset til det selvødeleggende.¹³³ Underskuddet hadde vokst fra år til år, og i 1973 var det kommet opp i fire millioner kroner. Etter stortingsvalget dette året ble det rettet kritikk mot avisen både fra Arbeiderpartiet og fra fagbevegelsen, og våren 1974 ble den landsmøtevalgte redaktøren – Reidar Hirsti – presset til å gå av. Hirsti ble etterfulgt av en motvillig Einar Olsen, som etter å ha ledet en vellykket redaksjonell og teknisk snuoperasjon i Rogalands Avis ble sett på som mannen som kunne snu Arbeiderbladets negative utvikling og få avisen tilbake på rett spor.¹³⁴

Våren 1973 var Arbeiderbladets vanskelige situasjon blitt drøftet i Samarbeidskomiteen LO-DNA, og komiteen nedsatte et eget utvalg som skulle «utrede og vurdere den avispolitiske situasjonen i Oslo». Det avispolitiske utvalget leverte etter få måneder en innstilling som i hovedsak var konsentrert om avisens økonomiske og tekniske forhold.¹³⁵ Innledningsvis ble det slått fast at det fortsatt var viktig å gi ut Arbeiderbladet som et hovedorgan for Arbeiderpartiet og som hovedtalerør for norsk fagbevegelse. Avisens drift og dens forhold til Aktietrykkeriet – der den ble trykt – måtte imidlertid underordnes utgivelsens formål. Utvalget anbefalte deretter tre ulike løsninger som kunne bringe driften i balanse og legge et grunnlag for ny ekspansjon. Aller helst ville utvalget ha «en bredest mulig samordning av avisproduksjonen i Oslo, inkludert Aftenposten, i en avisfabrikk». Som alternativ to ble det foreslått et teknisk samarbeid med Dagbladet

og eventuelt andre aviser. Dersom ingen av disse forslagene lot seg realisere, burde det etableres «et nytt trykkeriteknisk opplegg for Arbeiderbladet alene».¹³⁶ Utvalget understreket at det ikke hadde noen faglige eller politiske betenkeligheter med å inngå et trykkerisamarbeid med Aftenposten eller Dagbladet, og det ble lagt til at Aktietrykkeriets verdier om nødvendig måtte gå inn i et felles trykkerianlegg for osloavisene.¹³⁷

Arbeiderbladet og Aktietrykkeriet A/S hadde for øvrig allerede i januar 1970 nedsatt et eget utredningsutvalg som skulle vurdere de rent tekniske sidene ved den framtidige produksjonen av Arbeiderbladet. Utvalgets medlemmer søkte en rekke avistrykkerier både i inn- og utland, og i februar 1971 var også Dagbladet blitt kontaktet med tanke på et mulig samarbeid. Ettersom Arbeiderbladet var en morgenavis og Dagbladet en middagsavis, framsto en felles trykkeriløsning som særlig gunstig med tanke på å oppnå god kapasitetsutnyttelse på en ny trykkpresse.¹³⁸

Det viste seg raskt å være lite realisme i ønsket om å etablere et produksjonsteknisk samarbeid med Aftenposten. Under uformelle samtaler mellom representanter for de to avisene gikk det fram at Aftenposten nok kunne tenke seg å trykke Arbeiderbladet på leiebasis. Et mer omfattende og forpliktende samarbeid – som for eksempel et felleseid trykkeri – var imidlertid ikke aktuelt.¹³⁹

136 Arbark. DNAs arkiv. Dd 145, mappe: 051,26 Avispolitisk utvalg 1973–75. Innstilling fra avispolitisk utvalg, datert 5.7.1973.

137 Arbark. DNAs arkiv. Dd 145, mappe: 051,26 Avispolitisk utvalg 1973–75. Brev fra Ronald Bye, datert 5.7.1973.

138 Se diverse notater i Arbark. Arbeiderbladets arkiv. Ringperm/mapper merket «Utredningsutvalget» fra perioden 1970–1974.

139 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 109. Notat til styremøte 25.9.1973; Protokoll fra styremøte i Arbeiderbladet og Aktietrykkeriet AS 6.2.1974.

133 Bjørnsen Bjørn: Har du frihet og sommersol kjær? Bind II 1918–1984, *Arbeiderbladet A/S* 1986, s. 315.

134 Bjørnsen 1986, s. 319.

135 Arbark. DNAs arkiv. Dd 145, mappe: 051,26 Avispolitisk utvalg 1973–75. Innstilling fra avispolitisk utvalg, datert 5.7.1973. Utvalgets medlemmer var Ronald Bye, Odd Højdaahl, Jens Chr. Hauge, Rolf Hansen, Leif Skau, Reidar Hirsti og Roar Adler.

Dagbladet la om til tabloidformat i 1983, men nølte med å gå over til offsettrykk. Redaksjonssjef Markus Markussen og sjeffaktor Trygve Riddervold sjekker avissidene i det nye formatet. (Foto: Terje Akerhaug/Arbark)

Samtalene med Dagbladet var mer konstruktive, men når det gjaldt investeringer i en felles trykkpresse, lot det seg ikke gjøre å komme til enighet. På grunn av anstrengt økonomi ble det en periode vurdert å bygge de to avisenes høytrykkspreser sammen og utstyre dem for bruk av Letterflex-plater. I Arbeiderbladet var det imidlertid betydelig skepsis mot en slik løsning, som uansett bare ville representere en utsettelse av en nødvendig overgang til offsettrykk.¹⁴⁰ Det så en stund ut til at de to avisene skulle gå

sammen om å kjøpe en Goss Metro offsetrotasjon, og det ble gjort visse anstrengelser for å komme Aftenposten i forkjøpet med hensyn til en overgang til offset. Behovene var imidlertid ulike. Dagbladet ønsket en ren avispresse, mens Arbeiderbladet og Aktietrykkeriet AS ville ha en mer fleksibel presse som også kunne benyttes til magasintrykking. Dermed ble samarbeidet med tanke på å etablere en felles trykkeriløsning avbrutt. Som vi skal komme tilbake til i neste kapittel, ble imidlertid Dagbladets og Arbeiderbladets samarbeid videreført på satsområdet.

¹⁴⁰ Arbark. Arbeiderbladets arkiv. Ringperm/mapper merket «Utredningsutvalget» fra perioden 1970–1974. Notat datert 14.10.1973 med overskriften «Letterflex som alternativ til offset-trykk».

I løpet av høsten 1974 og våren 1975 var Arbeiderbladet og Aktietrykkeriet AS økonomisk sett

på bedringens vei. Ved at LO kjøpte den såkalte Tårnblokka ved siden av Aktietrykkeriet på Løren for drøyt 18 millioner kroner kunne mesteparten av en gjeld på 27 millioner nedbetales. Fagforbundene i LO bidro også ved å ettergi lån som samlet utgjorde 2,5 millioner kroner. Det meste av et underskudd på seks millioner for 1974 ble dekket inn ved et bidrag på to millioner fra Norsk Arbeiderpresse AS, og «ved å få Stortinget til å endre gjeldende regler for produksjonsstøtte til dagspressen», som Einar Olsen formulerte det.¹⁴¹ Endringen førte til at Arbeiderbladet fikk utbetalt ca. 3,5 millioner kroner i støtte for 1974. Investeringer i nytt teknisk utstyr lot seg realisere – blant annet fordi Statens lånekasse for aviser ga fem millioner i lån og garanterte for ytterligere fem, og dertil ga «et underhåndsløfte om enda 3 mill. i 1976 eller 1977».¹⁴² En offsetpresse ble bestilt, og den 4. mai 1976 – et halvt år før Aftenposten – ble Arbeiderbladet trykt på en Goss Super Suburban offsetrotasjon, som var installert i en ny rotasjonshall på Aktietrykkeriet. Trykkpressen var spesialkonstruert for å sikre de ønskede mulighetene for fleksibel bruk. Den var blant annet utstyrt med én fals for aviser og en egen fals konstruert med tanke på Aktietrykkeriets produksjon av magasiner og blader.¹⁴³

*«Statens lånekasse for aviser
ga fem millioner i lån»*

Dagbladet måtte holde fast ved høytrykksteknologien enda noen år. Etter grundige utredninger i 1974 ble det slått fast at avisen ikke hadde økonomi til å investere i en offsetpresse. Da Aftenposten flyttet til Linderud, overtok derfor

Dagbladet den yngste av Aftenpostens høytrykkspreser og bygde den om for trykking med Napp fotopolymerplater.¹⁴⁴ Våren 1983 ble det gjennomført en mindre ombygging av denne trykkpressen i forbindelse med at Dagbladet gikk over til tabloidformat. I årene som fulgte ble det imidlertid tydelig at pressen ikke holdt mål kvalitetsmessig – særlig ikke når Dagbladets fargebilder ble sammenlignet med VGs fargebilder trykt på Aftenpostens offsetpresser på Linderud. Rundt midten av 1980-årene ble det lagt planer om å følge eksempelet til så mange andre aviser over en viss størrelse: å etablere et nytt trykkeri utenfor sentrum, og dessuten gå over til offsettrykk – som de aller fleste norske avisene på dette tidspunktet for lengst hadde gjort. Trykkeriet ble bygd på Lørenskog, og fra 1989 ble også Dagbladet – som den siste av de store osloavisene – trykt i offset.

Offset – et kvalitetsmessig sprang

Selv om det fantes en håndfull etternølere, ble overgangen til offsettrykk i norsk presse i all hovedsak gjennomført i årene 1965 til 1980. Arbeiderpressen gikk i front og foretok en målbevisst utskiftning av avisgruppens trykkpresser i løpet av et drøyt tiår. Enkelte høyreaviser var også svært tidlig ute med å anskaffe offsetpres-

ser, men for høyrepressens del var teknologiskiftet i mindre grad et ledd i en sentral plan for å modernisere gruppens aviser. De små og mel-

141 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. E 2, mappe: Arbeiderbladet III. Notat fra Einar Olsen, datert 12.3.1975.

142 Samme sted.

143 Norsk Grafia nr. 16/1976, s. 198; Gustavsen, Finn: Pionerene. Fellesklubben ved Arbeidernes Aktietrykkeri og Aktietrykkeriet a.s. 1898–1998, Aktietrykkeriets Fellesklubb 1998, s. 87; Bjørnsen 1986, s. 329.

144 Nordahl, Tore: Dagbladets Trykkeriklubb 1901–1976, [1977] s. 10; Høyer, Svennik: «Kriser, kupp og kamp – Dagbladets eiere og marked» i Dahl, Hans Fredrik mfl. (red.): Utskjelt og utsolgt. Dagbladet gjennom 125 år, Oslo 1993, s. 27, 34, 37 og 50. Når det gjaldt valg av trykkplater, ble både Nyloprint og Letterflex vurdert, men det endte med at avisen tok i bruk japanske NAPP-plater. Se Arbark. Oslo litograf- og kjemigrafforening. Dc 3, mappe: Dagbladet. «Opplegg til bruk av ny teknikk», internt Dagblad-notat datert 26.8.1974.

lomstore avisene var først ute; de store fulgte etter i 1970-årene. Vi har sett at tilgangen på presser utgjorde en del av forklaringen på dette. Det tok tid før produsentene av rulloffsetrotasjoner kunne tilby presser med en kapasitet som kunne dekke behovene til de største norske avisene.

For aviser som gikk over til offsettrykk, åpnet det seg en rekke nye muligheter. Journalist Svein Harald Moe i Fædrelandsvennen har i ettertid betegnet innføringen av offsettrykk som starten på en helt ny tidsepoke som «satte i gang en eksplosiv utvikling av både form og innhold i journalistikken».¹⁴⁵ Montasje av avissider ved hjelp av film og/eller papir som så ble avfotografert og kopiert over på offsetplater, representerte en betydelig forenkling av produksjonsprosessen. Og det ble mulig å ta i bruk helt andre måter å presentere både redaksjonelt stoff og annonser på. Ifølge Moe benyttet Fædrelandsvennen den nye teknologien til å utvikle en sideutforming som plasserte avisen i «landets elite-serie» på dette feltet, og som dessuten førte til at den mottok en rekke designpriser både på nasjonalt og internasjonalt plan.¹⁴⁶ Det var likevel ikke slik at alle avisene la om stilen over natta eller tok den nye teknologiens virkemidler i bruk i fullt monn med det samme en offsetpresse var kommet på plass. Mange journalister betraktet overgangen til offset som en omlegging som bare berørte de rent tekniske sidene ved avisframstillingen, og som derfor var uten betydning for deres eget arbeid. Og en del redaktører var opptatt av å bevare avisens «gamle, seriøse opplegg» og tok avstand fra å «gjøre avisen til noe bortimot et billedblad».¹⁴⁷

Både når det gjaldt artikler, bilder og annonser førte for øvrig overgangen til offsettrykk med

seg en virksomhet som mange så på med bekymring, men som andre betraktet som et framskritt. I juli 1965 mottok Norske Avisers Landsforbund (NAL) et brev fra Fædrelandsvennen som beklaget seg over at annonser som var blitt utformet av avisens dyktige tegnere, ved flere anledninger hadde stått på trykk i offsetavisen Christianssands Tidende. Den konkurrerende avisen hadde rett og slett klipt annonsene ut av Fædrelandsvennen og plassert dem inn i sine egne sidemontasjer for reprofotografering og overføring til offsetplater. Få uker senere reagerte også Aftenposten på Christianssands Tidendes praksis. Aftenposten hadde opplevd at hele artikler var blitt avfotografert og gjengitt som sørlandsavisens egne.¹⁴⁸ I tiden som fulgte mottok NAL en rekke lignende klager også når det gjaldt andre offsetaviser, og det ble derfor utarbeidet en juridisk betenkning og avholdt flere møter i regi av NAL med tanke på å utarbeide retningslinjer på dette området.¹⁴⁹

Johan Ona i Norsk Arbeiderpresse var «noe skremt» av det som foregikk. For ham representerte mulighetene for enkel klipping av tekst og annonser et av offsetteknologiens viktigste fortrinn. I et rundskriv til arbeideravisenes redaktører og disponenter ba han avisene om å akseptere at stoffet deres ble klippet – i hvert fall av andre arbeideraviser. «Der tales ofte om bote-midler mot avisdøden», skrev Ona, og han fortsatte: «Personlig tror jeg at på lengre sikt vil en friere utnyttelse mellom avisene av stoff og annonser enn hva en har i dag være av ganske vesentlig betydning som et middel mot

148RA. PA 834-2 Norske Avisers Landsforbund. Ea 31, mappe: Offset. Brev til NAL fra Fædrelandsvennen, datert 16.7.1965; Brev fra Aftenposten til NAL datert 14.8.1965. Se også Ottosen, Rune: Fra fjærpenn til internett, Oslo 1996, s. 339.

149I sin studie av norske avisers overgang til offsettrykk skriver Bergsvein Bønes at seks av de sju avisene han undersøkte, drev med klipping fra andre aviser i større eller mindre grad. Bønes 1968, s. 24.

145Fædrelandsvennen 9.9.2006.

146Fædrelandsvennen 9.9.2006.

147Bønes 1968, s. 22-23.

avisdøden.»¹⁵⁰ Johan Ona fryktet at arbeiderpressen, som nettopp hadde innledet sin massive overgang til offsettrykk, ville bli spesielt hardt rammet dersom avisene måtte betale for annonser og artikler som de klippet. Hans resonnement var at klipping som regel ville gå utover nr. 1-avisene, fordi det stort sett var disse som fikk annonsene først. Dersom nr. 2-avisene kunne klippe kostnadsfritt, ville dette bety at den «økonomisk sterkeste avis hjelper en svakere konkurrent, men uten at dette har påført den ledende avis noen form for merutgift». Ona betraktet dette som en fornuftig ordning som i prinsippet ikke skilte seg fra avisenes praksis med å låne annonsematriser av hverandre.¹⁵¹

«raskere, mer omfattende og mer effektiv produksjon»

Våren 1965 skrev reprofotograf Sigbjørn Gjersvik i Rana Blad en artikkel om offsettrykking i fagbladet Norsk Litografia. Gjersvik gikk grundig inn på den tekniske framstillingen av en offsetavis, men han kommenterte også den nye teknikkens innvirkning på journalistikken. En del av stoffet fra presse- og nyhetsbyråer var begynt å komme som tekst i spaltebredde på papir. Det kunne dermed klebes direkte inn i avisens sidemontasjer uten forutgående behandling av verken journalister eller typografer. «At en også rett og slett kan klippe ut stoff fra andre aviser og klebe det opp på montasjene, ja det er også en form for journalistikk som er gjort mulig ved overgang til offset», skrev Gjersvik videre.¹⁵² Verken journalistenes eller det grafiske personalets organisasjoner delte det optimistiske synet på offsetteknologiens muligheter til å forenkle det

journalistiske arbeidet, som Gjersvik – og for så vidt også Johan Ona – ga uttrykk for. Norsk Journalistlag var opptatt av opphavsrettigheter og arbeidsplasser, og Norsk Grafisk Forbund fryktet at mange av typografenes arbeidsoppgaver ville falle bort dersom klipping og avfotografering bredte om seg. I 1968 sendte de to organisasjonene ut en felleserklæring der de oppfordret sine medlemmer til å unngå all klipping av illustrasjoner, signerte artikler, intervjuer og reportasjer så lenge det ikke fantes klare retningslinjer på feltet.¹⁵³

Flere av 1800- og 1900-tallets store og små teknologisprang innenfor grafisk industri og avisproduksjon bidro til raskere, mer omfattende og mer effektiv produksjon. Sylindrepresser, flattrykksrotasjoner og rotasjonspresser er gode eksempler. Det samme er settemaskiner, klisjémaskiner og fotosettere. Offsetpressene, som ble tatt i bruk i norske aviser fra siste halvdel av 1960-årene, hadde ingen slike fortrinn. Riktignok kunne førtrykksarbeidet effektiviseres dersom overgangen til offset foregikk parallelt med en overgang fra varmsats til kaldsats. Den mest iøynefallende forskjellen på en høytrykksrotasjon og en offsetrotasjon var imidlertid trykkkvaliteten på produktene – og først og fremst illustrasjonsgjengivelsene. Med en offsetpresse for hånden kunne fotografier reproduceres gjennom atskillig finere raster enn ved høytrykk, og dermed fikk de trykte bildene en helt annen skarphet. Kombinasjonen av høytrykk med stereotypiplater og avisepapir som kunne ha en noe ujevn struktur, førte ofte til kvalitetsmessige variasjoner og til at deler av bildene fikk svakere trykk. I en offsetpresse bidro gummidukenes elastisitet til å motvirke slike problemer og til at

¹⁵⁰ Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. AF 7, mappe 311 Forretningsutvalget, saksbilag. Rundskriv datert 8.10.1965.

¹⁵¹ Samme sted.

¹⁵² Norsk Litografia nr. 3/1965, s. 8. Se også Ottosen 1996, s. 339.

¹⁵³ Norsk Grafia nr. 6/1968, s. 63. Se også nr. 1/1968, s. 2; Ottosen 1996, s. 345.

trykkkvaliteten ikke bare ble høyere, men også jevnere. Selv om det kunne ta litt tid, begynte offsetavisene gradvis å ta mulighetene i bruk. Det ble stadig flere bilder i avisene, flere våget seg på fargeillustrasjoner, og mange gikk aktivt ut og markedsførte offsettrykkets fortrinn med hensyn til enkel framstillingsform og god trykkkvalitet overfor annonsørene.

Offset ga altså betydelig bedre trykkkvalitet, men hva betydde overgangen til offsettrykk for avisenes økonomi? Bemanningsmessig var det lite å spare på å gå over til offsetpresser. Mange av de avisene som fra 1965 og utover skaffet seg Goss Community offsetrotasjoner, hadde tidligere hatt Duplex flattrykksrotasjoner eller mindre rotasjonspresser. Verken de gamle eller de nye pressene trengte mer enn to–tre manns betjening. For enkelte av de større avisene kan det se ut til at overgangen til offset førte til noe høyere bemanning på trykkpressene. Denne utviklingen må imidlertid også ses i sammenheng med økt sidetall for de samme avisene.

*«Bemanningsmessig var
det lite å spare på å gå
over til offsetpresser.»*

Det er vanskelig å gi noen eksakte svar. Det synes imidlertid klart at aviser som var i en anstrengt økonomisk situasjon og som gikk raskt over til offsettrykk, ikke nødvendigvis oppnådde den forventede drahjelpen fra det nye tekniske utstyret. Christianssands Tidende, Smaalenenes Tidende i Halden og Vestlandske Tidende i Arendal var alle blant offsetpionerene i norsk presse, men ingen av dem overlevde 1970-årene. Høyreavisen Sarpen og arbeideravisen Sørlandet var også blant de aller første til å ta i bruk offsetpresser. Begge slet med anstrengt økonomi i årene som fulgte, og de ble nedlagt ved inngangen til 1990-årene. Arbeiderpressen, som gjennomførte den mest målbevisste omleggingen til ny trykkteknikk, opplevde både nedleggelse og gode resultater blant sine offsetaviser, og når det gjelder de store riksavisene og regionavisene, ser det ut til at alle klarte seg brukbart – også de to som ventet aller lengst med å gå over til offset. Dagbladet gjennomførte for eksempel en vellykket overgang til tabloidformat i 1983 – fulgt av en betydelig opplagsvekst – mens avisen fortsatt ble trykt på Aftenpostens gamle høytrykksrotasjon fra 1964.

Perforatørene var en nyrkesgruppe som kom inn i avissetteriene fra midten av 1950-årene. Bildet viser perforatør Brit Haugvaldstad i Rogaland Avis 1968. (Foto: Arbark)

Omveltninger på avissetteriene

Gjennom den første halvdel av 1900-tallet hadde typografene i hovedsak tatt seg av all satsframstilling i avissetteriene. Selv om det til tider hadde stått strid om hvem som skulle betjene settemaskinene, og om avisenes bruk av ufaglærte og lærlinger, hadde ikke dette röknet nevneverdig ved typografenes posisjon. I 1930-årene ble det som lenge hadde vært en etablert praksis, også avtalefestet; settemaskiner skulle bare betjenes av faglærte typografer. Tjue år senere fikk de norske avistypografene en liten forsmak på framtiden. Ved hjelp av en ny maskintype og en ny yrkesgruppe klarte avisene å bryte typografenes produksjonsmonopol. Fra midten av 1950-årene ble ufaglærte perforatører ansatt for å sette avissats ved hjelp av teletypemaskiner. Satsen kom ut i form av perforerte papirstrimler som ble matet inn i automatiserte, båndstyrte settemaskiner. Senere førte også overgangen til offsettrykk med seg endringer på satsframstillingsområdet. I løpet av en femtenårsperiode fra midten av 1960-årene til utgangen av 1970-årene forsvant blyet for godt fra de norske avisene.

Den tekniske utviklingen og måten teknologien ble introdusert på, virket sterkt inn på arbeidsforholdene i avisene og bidro til å endre forholdet mellom ulike grupper av ansatte. Til å begynne med ble de grafiske faggruppene sterkest berørt; de måtte ta i bruk nye produksjonsmetoder og nytt produksjonsutstyr, samtidig som deler av arbeidsoppgavene deres ble overført til ufaglært arbeidskraft med lavere lønn. Etter hvert skulle også journalistene kom-

me til å merke endringene. I 1970-årene ble det for første gang introdusert satsframstillingsutstyr som trakk journalistene tettere inn mot den tekniske produksjonen av avisene, og som samtidig overflødiggjorde mange av perforatørens og typografenes arbeidsoppgaver. I løpet av 1980-årene anskaffet flertallet av avisene data-skjermer til redaksjonene og introduserte direkte innskriving, slik at journalistene kunne skrive artiklene sine rett inn i avisenes dataanlegg. Ett av de temaene vi skal berøre i dette kapittelet, er de spenningene som denne utviklingen skapte mellom de ulike yrkesgruppene og mellom deres fagorganisasjoner.

Fra første halvdel av 1990-årene skrev alle journalister sine artikler på pc. Annonsetekst ble enten skrevet rett inn av annonsemottakere, tatt imot på papir på tradisjonelt vis eller mottatt i mer eller mindre ferdig form over linje eller ved hjelp av andre digitale informasjonsbærere. Mange aviser hadde lagt ned setteriene og opprettet integrerte desker der journalister og typografer arbeidet side om side. Sidemontasje var i ferd med å forsvinne. Fotosats var på vei ut. Ombrekking av hele sider foregikk på skjerm, og de første avisene hadde tatt i bruk computer-to-plate-anlegg for direkte utkjøring av trykkplater uten å gå veien om film.

«Fotosats var på vei ut.»

Innføringen av nytt teknisk utstyr for satsframstilling i avisene fra 1950-årene til 1990-årene, den omfattende rasjonaliseringen som fulgte, og de følgene dette fikk for avisene og for deres ansatte, er hovedtemaene i dette kapittelet.

Innføringen av teletype – kvinnene inntar avis-setteriene igjen

Inngangen til 1950-årene var en gullalder for faglærte maskinsettere i norske aviser. En overenskomst fra 1936 sikret dem eneretten til å betjene avisenes settemaskiner, og ved avtaler med arbeidsgiverne hadde de oppnådd høyere lønn og kortere arbeidstid enn de øvrige avistypografene. Gjennom formelle avtaler og uformell praksis hadde de dessuten skaffet seg god kontroll over rekrutteringen til yrket – med den følge at avisenes etterspørsel etter maskinsettere tidvis var atskillig større enn tilbudet. Kontrollen over arbeidsmarkedet ble blant annet utøvet via Norsk Maskinsetterforbund og lokale maskinsetterklubber i en rekke byer.¹ Flere av maskinsetterklubbene hadde såkalte dameforeninger, men dette var ikke organisasjoner for kvinnelige maskinsettere. Helt fra de første settemaskinene kom til Norge mot slutten av 1890-årene, hadde maskinsetting vært et yrke som med svært få unntak var forbeholdt menn, og slik var det fortsatt i 1950-årene.² Medlemmene av dameforeningene var maskinsetternes koner, og disse foreningenes virksomhet var i hovedsak av sosial karakter.

«Maskinsetterne var en selvbevisst yrkesgruppe, og mange av dem betraktet sitt eget arbeid som avisens viktigste»

Maskinsetterne var en selvbevisst yrkesgruppe, og mange av dem betraktet sitt eget arbeid som avisens viktigste – eller i det minste som det viktigste leddet i den tekniske delen av avisframstillingen. En henvendelse fra Oslo Maskinsetterklubb til Grafisk Leverandørforening rett før jul i 1954 illustrerer godt hvilken betydning maskinsetterne tilla arbeidet sitt. Klubben ba om bistand til å arrangere en utstilling om maskinsetternes arbeid i avisene. Inntektene fra utstillingen skulle gå til maskinsetternes pensjonskasse, og navnet var betegnende: Utstillingen skulle hete «Avisens hjerte – maskinsetteriet».³

Fra første halvdel av 1950-årene ble imidlertid maskinsetterne satt under press av avisutgiverne. Deres sterke posisjon i avisene ble utfordret, og utfordringen kom i form av en ny maskintype og en helt ny yrkesgruppe bestående av kvinner. Maskinen het Teletype, og i en viss forstand åpnet den for en ny og annerledes måte å sette avistekst på. Vel så viktig var det likevel at settingen nå kunne utføres raskere enn tidligere, og at avisene håpet å frigjøre seg fra kravet om at all maskinsetting skulle utføres av faglærte typografer med maskinsetteropplæring. Til å betjene teletypemaskinene ville de helst ansette unge kvinner som kunne skrive raskt på skrivemaskin, og som i tillegg var villige til å gjøre jobben for lavere lønn enn maskinsetterne.

Teletypemaskinen var ingen ny oppfinnelse, og i utgangspunktet var den heller ikke blitt utviklet med tanke på å erstatte settemaskinene. I 1930-årene ble Teletype markedsført som et

1 Maskinsetterklubbene og Norsk Maskinsetterforbund var bransjeorganisasjoner tilknyttet Norsk Typografforbund og senere Norsk Grafisk Forbund.

2 Adresseavisen i Trondheim hadde minst én kvinnelig maskinsetter ved inngangen til 1900-tallet, og det hadde også Retvedts Bogtrykkeri i Drammen, som trykte Buskeruds Amtstidende. Indre Smålenenes Trykkeri på Mysen trykte tre aviser under krigen. Bedriften hadde to kvinnelige maskinsettere. (Se Johansen, Tor Are: Hett bly og raske presser. Teknologisk endring i norsk avisproduksjon 1880–1940, Pressehistoriske skrifter nr. 9/2007, s. 103; Larssen, Christian: Trondhjems typografiske forening gjennom 100 år, Trondheim 1982, s. 61; Grafia nr. 4/1943, s. 8–9.)

3 Arbark. Oslo Maskinsetterklubbs arkiv. D2, mappe: Korrespondanse ca. 1954–ca. 1965. Brev fra Oslo Maskinsetterklubb til Grafisk Leverandørforening, datert 1.11.1954.

Automatiserte settemaskiner kunne fra 1950-årene styres ved hjelp av hullbånd fra teletypemaskiner. (Foto: Arbark)

nytt og forbedret fjernskrivsystem som skulle gjøre det mulig å sende stoff fra nyhetsbyråer direkte til avisenes settemaskiner. På avsender-siden besto systemet av en perforator utstyrt med et tilnærmet ordinært skrivemaskintastatur. Teksten som ble skrevet inn på perforatoren, ble kjørt ut på en perforert papirstrimmel med egne hullkombinasjoner for hver enkelt bokstav og for hvert enkelt tegn. Papirstrimmelen ble matet inn i et overføringsapparat som omgjorde kodene til elektriske impulser. Ved hjelp av dette apparatet kunne den innskrevne teksten sendes ut via telegraf- eller telefonlinjer eller via radio – og til flere mottakere på en gang. Mottakerne var utstyrt med en såkalt reperforator som omgjorde de elektriske impulsene til en ny perforert

papirstrimmel. Reperforatoren kunne også kobles til en skriverenhet som skrev teksten ut på vanlig skrivepapir til korrekturlesing eller til annen kontroll. I prosessens siste ledd ble den perforerte papirstrimmelen matet inn i en spesiell operasjonsenhet som var koblet til en lett modifisert settemaskin. Papirstrimmelen styrte settemaskinen som støpte blyats – linje for linje – automatisk.⁴

Som fjernskrivsystem fungerte utstyret fra det amerikanske The Teletype Setter Corporation godt, og i den første etterkrigstiden ble det

⁴ Se en grundig beskrivelse av Teletype-systemet i *Typografiske Meddelelser* nr. 24/1952, s. 236 f. og *Norsk Boktrykk Kalender* 1952, s. 94 f.

blant annet tatt i bruk av amerikanske aviskonsern som sendte identiske artikler til flere aviser på en gang. Svakheten med systemet – og det som gjorde at en del aviser nølte med å ta det i bruk – lå i den automatiske styringen av settemaskinene. For å få operasjonsenhetene til å fungere tilfredsstillende i tilknytning til ordinære settemaskiner krevdes det visse tilpasninger og ombygginger, og i praksis viste dette seg ofte å være problematisk. I 1950 ble det imidlertid lansert en ny Linotype settemaskin som var spesialdesignet for automatisert teletypedrift. Denne maskinen – Linotype Comet – kunne støpe tolv linjer per minutt, mens det med andre settemaskiner var vanskelig å oppnå en produksjon på mer enn fem–seks linjer. Da kombinasjonen Teletype-Linotype Comet ble presentert på verdensutstillingen i Chicago i 1950, ble systemet betegnet som «like revolusjonerende som settemaskinen da den kom på markedet».⁵ Og nå åpnet det seg et nytt marked for disse maskinene. Utstyret var ikke lenger bare aktuelt som fjernskrivsystem. Flere aviser tok i bruk teletypeperforatorer og Linotype Comet settemaskiner i håp om å oppnå en raskere og rimeligere satsproduksjon.

Johan Ona hadde vært i USA i 1951, og der hadde han hatt «rik anledning til å studere de mange fordeler som Teletypesetterne fører med seg».⁶ Han var overbevist om at aviser som kjøpte slike maskiner, ville redusere både tidsbruk og kostnader knyttet til settingen, og ikke overraskende var den teknisk interesserte og oppdaterte sjefen i Norsk Arbeiderpresse AS den første her i landet som bestilte teletypeutstyr. Oppland Arbeiderblad var i ferd med å bygge

opp et nytt avistrykkeri ved inngangen til 1950-årene, og med forbehold om at det ble oppnådd enighet med de ansatte om betjeningen, sendte Ona i januar 1952 en bestilling på to Linotype Comet settemaskiner utstyrt for teletypedrift samt to teletypeperforatorer til det nye trykkeriet på Gjøvik. Settemaskinene ble levert året etter, men perforatorene ble ikke levert før i 1955. Årsaken var uenighet med Norsk Typografforbund, som mente at teletypeperforatorer skulle betjenes av faglærte maskinsettere. På grunn av den høye prisen på teletypemaskinene og den prekære mangelen på faglært grafisk arbeidskraft ønsket både arbeiderpressen og andre avisutgivere å inngå klare avtaler om betjening før de gikk til endelig innkjøp av maskiner. Ved denne korsveien ønsket arbeidsgiverne å utfordre maskinsetternes betjeningsmonopol.

Høsten 1952 var det blitt arrangert en nordisk konferanse for maskinsettere i Oslo. Her ble det vist lysbilder og holdt foredrag om teletypemaskinen, og konferansedeltakerne drøftet også betjeningsspørsmålet. «Når det gjelder betjeningen av perforatoren så var det enstemmighet om at den bare kan betjenes av en faglært maskinsetter», skrev Typografiske Meddelelser i et referat fra konferansen.⁷ Den internasjonale grafiske føderasjonen hadde for øvrig fattet et tilsvarende vedtak på en kongress i England tidligere på året.

Både Parlamentet i London og Riksdagen i Stockholm hadde anskaffet teletypeutstyr for å få sendt debattreferater til trykking så raskt som mulig. Stortingets presidentskap lot seg inspirere av dette og bestilte tre teletypeperforatorer i 1953. Maskinene ble imidlertid ikke satt i drift så lenge det ikke forelå noen betjeningsavtale med Typografforbundet. Stortingets referentsjef var misfornøyd med situasjonen og skrev føl-

5 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 6, mappe: Gjestvang grafiske fagforretning A/S 1951–52. Brev til Johan Ona, datert 16.5.1951.

6 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 6, mappe: Gjestvang grafiske fagforretning A/S 1951–52. Brev til Gjestvang grafiske fagforretning, datert 12.1.1952.

7 Typografiske Meddelelser nr. 23, 1952 s. 211.

gende i Arbeiderbladet: «Til disse perforeringsmaskinene må brukes meget øvede skrivemaskinskrivere, som har den størst mulige hurtighet og sikkerhet og dessuten den beste skoleutdannelse og språkkunnskaper. (...) Til bruk av disse maskiner egner absolutt ikke typografer eller vanlige settere seg.»⁸

«Når det gjelder betjeningen av perforatoren så var det enstemmighet om at den bare kan betjenes av en faglært maskinsetter»

Avisinnlegget vakte oppsikt og skapte irritasjon blant maskinsetterne. Som fagarbeidere hadde de liten forståelse for at andre grupper skulle overta deler av settingen bare fordi det var kommet en ny maskin på markedet. I prinsippet skilte ikke teletypemaskinen seg fra enkelte av de øvrige settemaskinene på annen måte enn at tastaturet var annerledes. Typograf forbundet betraktet teletypeperforatorene som vanlige settemaskiner, og forbundets holdning var at de skulle betjenes av faglærte i henhold til overenskomsten fra 1936 som slo fast hvem som hadde rett til å betjene settemaskiner. Avisutgiverne hevdet imidlertid at den gamle avtalen bare gjaldt settemaskiner som uttrykkelig var nevnt i overenskomsten, og de påpekte dessuten at teletypesetteren var et så enkelt apparat at det ikke engang kunne regnes som en settemaskin. Utgangspunktet for å komme til enighet var med andre ord ikke det beste, og saken ble derfor brakt inn for Arbeidsretten.

Arbeidsretten sluttet seg til avisutgivernes avtalefortolkning. Retten slo fast at teletypeperforatoren ikke var omfattet av overenskomstens bestemmelser om betjening av settemaskiner. Dersom Typografforbundet hadde hatt til hensikt «å sikre seg et absolutt monopol overfor en hvilken som helst maskintype», måtte dette ha vært klart formulert i overenskomsten, het det i

domsslutningen.⁹ Tapet i Arbeidsretten ble tatt til etterretning, og høsten 1954 gikk Typograf forbundet med på å skrive under en avtale om betjening av teletypemaskiner. Perforatoren skulle betjenes av maskinsettere, håndsettere eller andre personer, med minstelønn og arbeidstid som for maskinsetterne, mens linjestøpemaskiner for teletype drift skulle betjenes av faglærte maskinsettere.

Med introduksjonen av teletypemaskinen ved inngangen til 1950-årene mistet altså de faglærte typografene eneretten til å stå for hele satsproduksjonen, og mens maskinsetterne før 1936 hadde klart å kontrollere både rekrutteringen og lønnsnivået selv om betjeningsretten ikke formelt var slått fast, og i årene etter kunne støtte seg til en overenskomst, kom det nå en ny og lavere betalt yrkesgruppe inn i setteriene. Teletypeperforatorene ble rekruttert blant ufaglærte som behersket maskinskriving etter touchmetoden, og det ble i all hovedsak ansatt unge kvinner. Selv om de kvinnelige perforatorene hadde rett til samme minstelønn som de mannlige maskinsetterne, så var de i realiteten mye dårligere betalt, ettersom svært få maskinsettere gikk på minstelønn.

Typografene hadde i utgangspunktet stilt krav om betjeningsretten til teletypemaskinene. Likevel vegret de seg mot å jobbe som perforatører etter at nederlaget i Arbeidsretten var et faktum. Temaet ble drøftet på et møte i Oslo Maskinsetterklubb våren 1955, og her ble teletypeutstyret betegnet som «et kostbart og tungvint apparat for framstilling av sats». I møtereferatet het det: «Det ble forspurt om noen av kollegene i salen

8 Sitert etter Typografiske Meddelelser nr. 24, 1953 s. 229.

9 Sitert etter Typografiske Meddelelser nr. 6, 1954 s. 55.

var villig til å overta selve settingen på perforat-maskinen, som nå betjenes av damer. Ingen var villig.»¹⁰ Noe av forklaringen på denne motviljen er antakelig at den nye overenskomsten i realiteten definerte teletypesetting som et kvinnearbeid og et arbeid som ikke forutsatte faglige kvalifikasjoner. Dessuten visste nok mange maskinsettere at kvinner med skrivemaskinopplæring var i stand til å gjøre denne jobben mye raskere enn de selv kunne. Følgelig framsto det som mer fristende å ta seg av de perforerte papi-
strimlene som skulle mates inn i settemaskiner utstyrt for automatisk drift, eller å drive med mer komplisert maskinsetting av annonser eller annet stoff som ikke egnet seg for teletypesetting.

Et viktig skille mellom teletypesaken og tidligere stridigheter om betjeningsrett til sette-maskiner var for øvrig sysselsettingssituasjonen. 1920- og 1930-årene hadde vært preget av høy arbeidsledighet innenfor den grafiske bransjen, men i 1950-årene var situasjonen snudd. Etterspørselen etter maskinsettere var stor, og i en årrekke var arbeidsledigheten nede i null. For mange aviser representerte mangelen på faglært arbeidskraft et betydelig problem. Selv om avisene an-

«Dessuten visste nok mange maskinsettere at kvinner med skrivemaskinopplæring var i stand til å gjøre denne jobben mye raskere enn de selv kunne.»

satte kvinnelige perforatører, oppsto det ingen sysselsettingsproblemer for mannlige maskinsettere. «Jeg tror ikke man får våre folk til å sitte ved perforatoren», sa en av Maskinsetterforbundets nestorer på en landskonferanse for maskinsettere i 1955. Men han føyde til: «Om 10–12 år kan arbeidsmarkedet ligge annerledes an. Unge kolleger bør derfor innrette seg slik at de er ha-

bile til å betjene disse maskinene.»¹¹ Så lenge framtidsutsiktene var lyse og lønnsnivået stigende, fant imidlertid typografene liten grunn til å ta opp konkurransen om perforatørjobbene.

Aftenposten var i 1954 den første avisen som tok teletypeperforatorene i bruk, og snart fulgte Nationen etter. I 1955 gikk Oppland Arbeiderblad, Bergens Tidende og Drammens Tidende til anskaffelse av teletypeutstyr, og året etter bestilte også Bergens Arbeiderblad og Rogalands Avis perforatorer. Felles for alle var at de ansatte unge kvinnelige perforatører til å betjene de nye maskinene. Perforatørene satte atskillig mer tekst per time enn maskinsetterne, og de automatisk styrte Linotype Comet-maskinene støpte linjer raskere enn andre settemaskiner. I henhold til overenskomsten mellom Typografforbundet og avisutgivernes organisasjoner kunne dessuten avisene forlange at hver maskinsetter skulle betjene to automatisk styrte settemaskiner av gangen.

Følgelig representerte introduksjonen av teletype i avisene en betydelig rasjonalisering av settingen. Avisene klarte seg med færre settemaskiner, samtidig som de gradvis frigjorde seg fra de senere årenes konstante mangelvare – faglærte maskinsettere. Denne utviklin-

gen skulle bli ført enda et skritt videre når avisene et tiår senere begynte overgangen til offsettrykk.

Fra varmsats til kaldsats

Da Rana Blad gikk over til offsettrykk i 1965, forsøkte Norsk Typografforbund å vinne tilbake de faglærte typografenes enerett til å betjene ap-

10 Arbark. Oslo Maskinsetterklubbs arkiv. Referat fra medlemsmøte 23.4.1955.

11 Protokoll ved Norsk Maskinsetterforbunds Landskonferanse i Oslo, 1955, s. 17.

parater for maskinell framstilling av sats i aviser. Som vi så i foregående kapittel, hadde Rana Blad anskaffet to perforatorer av merket Justowriter Recorder og to tilhørende utskriftsenheter kalt Justowriter Reproducer. Maskinene var basert på samme prinsipp som teletypemaskinene, men med den viktige forskjellen at det perforerte båndet som ble kjørt ut fra en Justowriter Recorder, ikke ble matet inn i en settemaskin som produserte blyatts, men i en maskin som skrev ut justert spaltesats på papir. Da Rana Blad og Norsk Arbeiderpresse AS høsten 1964 tok kontakt med Norsk Typografforbund for å løfte spørsmålet om betjening av Justowriterne, fikk de til svar at disse maskinene skulle betjenes av faglærte typografer. Forbundet var riktignok villig til å gi dispensasjon, slik at en av Rana Blads ufaglærte hjelpearbeidere kunne betjene den ene perforatoren. Den andre burde imidlertid betjenes av «en av husets unge hånd- eller maskinsettere».¹²

Disponent Eilif Granhaug i Rana Blad og Johan Ona i Norsk Arbeiderpresse AS hadde lite til overs for Typografforbundets standpunkt. Etter deres oppfatning var det «naturlig at der blir ensartede bestemmelser for betjening av Justowriter og teletype-perforatorer».¹³ Det måtte med andre ord være mulig å ansette «damer eller andre som ikke er grafisk faglært til å betjene Justowriter-maskinene», som Ona uttrykte det.¹⁴ Ettersom Rana Blad hadde planlagt en glidende overgang til ny teknikk og en langsom utfasing av settemaskinene, valgte avisen i første omgang å omgå hele problemet ved å la den

nevnte hjelpearbeideren betjene den ene Justowriteren, mens den andre maskinen ble stående ubenyttet. I desember 1965 – et knapt år etter overgangen til offsettrykk – tok imidlertid Granhaug og Ona ny kontakt med Typografforbundet. Med henvisning til at flere andre aviser var gått over til offset i løpet av året, og at disse hadde Justowriterne som ble betjent av ufaglærte kvinnelige operatører, ba Rana Blad om å få ansette en ufaglært «dame/herre til å betjene vårt andre Justowritersett».¹⁵

Typografforbundets formann – Roald Halvorsen – framholdt at hans prinsipielle standpunkt fortsatt var at Justowriterne skulle betjenes av faglærte typografer, og i samtale med Ona understreket han at forbundet kom til å kjempe hardt for å få en formulering om dette inn i overenskomsten med arbeidsgiverne ved tariffoppgjøret våren 1966.¹⁶ Blant offsetavisene var det imidlertid sterk motstand mot et slikt krav. Noen aviser var gått over fra teletype til Justowriter, og de betraktet det som meningsløst å skulle erstatte sine ufaglærte perforatorer med faglærte typografer når det nye apparatet som skulle betjenes, i praksis fungerte på samme måte som det gamle. De fryktet dessuten at de ville bli stående uten kvalifisert betjening; hvorfor skulle faglærte typografer, som tidligere hadde vist liten interesse for å betjene teletypemaskiner, ønske å bli Justowriter-operatører? Typografforbundet fikk aldri gjennomslag for kravet sitt. Den nye overenskomsten slo utvetydig fast at «Justowriterne eller tilsvarende enkle tape-perforatorer» kunne betjenes av ufaglærte. Følgelig kunne Rana Blad og de andre offset-

12 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 64, mappe: Rana Blad. Korrespondanse 1964–65. Forslag til avtale for Rana Blads offsetavdeling, datert 2.10.1964.

13 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 64, mappe: Rana Blad. Korrespondanse 1964–65. Brev fra Johan Ona til Norsk Typografforbund, datert 17.10.1964.

14 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 64, mappe: Rana Blad. Korrespondanse 1964–65. Brev fra Johan Ona til Eilif Granhaug i Rana Blad, datert 5.10.1964.

15 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 64, mappe: Rana Blad. Korrespondanse 1964–65 Brev fra Eilif Granhaug til Norsk Typografforbund, datert 11.12.1965.

16 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 64, mappe: Rana Blad. Korrespondanse 1964–65 Brev fra Johan Ona til Eilif Granhaug, datert 3.12.1965.

avisene ansette hvem de ville – og da valgte de «dyktige maskinskriversker».¹⁷

Midt under tariffoppgjøret ble det for øvrig arrangert en offsetkonferanse på Gjøvik i regi av Norsk Arbeiderpresse AS. En av innlederne på konferansen var faktor Åke Eldfält fra den offsettrykte avisen Västernorrlands Allehanda i Härnösand i Nord-Sverige. Eldfält refererte til grundige svenske tidsstudier som hadde vist at maskinsetterne i gjennomsnitt klarte å sette 100 linjer korrigert sats per time, mens perforatører satte 240–250 linjer per time med sine Justowriterne. Han fortalte videre at hans egen avis hadde benyttet fire omskolerte maskinsettere ved Justowriterne, men at alle fire etter hvert hadde bedt om å bli overflyttet til annet arbeid. «Disse er etter hvert blitt erstattet med damer, og etter min mening er det kvinnelig arbeidskraft som passer best til disse maskinene», uttalte Eldfält.¹⁸

Med introduksjonen av Justowriterne, som var et sentralt ledd i overgangen til offsettrykk, ble enda mer av avissettingen overført fra faglærte mannlige maskinsettere til ufaglærte kvinnelige perforatører. Typografforbundet mislyktes i forsøket på å vinne tilbake en skanse som tidligere var falt, men antakelig tok verken forbundsledelsen eller medlemmene dette så tungt. I overenskomsten fra 1966 fikk de nemlig inn en helt ny paragraf – den såkalte filmsatsparagrafen. Den fikk ikke nevneverdig oppmerksomhet da den kom, men de som fulgte med på den tekniske utviklingen i grafisk bransje, visste at fotosettere

var på full fart inn, og de ante nok rekkevidden av den nye paragrafen. Etter hvert skulle den vise seg å bli av uvurderlig betydning for de grafiske fagarbeiderne – men også gjenstand for irritasjon og frustrasjon blant avisutgiverne og i en viss grad også blant journalistene. Vi skal komme nærmere tilbake til filmsatsparagrafen senere i kapitlet.

Selv om betjeningsspørsmålet nå var løst, og avisene sto fritt til å ansette hvem de ville til å håndtere de nye apparatene for satsframstilling, valgte offsetavisene likevel ulike veier når de tok i bruk den nye teknologien. Høyreavisen Lillehammer Tilskuer og senterpartiavisen Gudbrandsdølen gikk over til offsettrykk i mars 1966. De to avisene ble trykt på samme presse, og de var identiske

med unntak av hovedtittel, lederartikler og noe spesialstoff. Disse avisene kjøpte ikke Justowriterne; som de eneste av de tidlige offsetavisene baserte de seg lenge på blysats og på vanlige settemaskiner betjent av faglærte maskinsettere.¹⁹ Avtrykk av blysatsen ble limt inn i side-montasjer, avfotografert i et reprojektor og kopiert over på offsetplater. De fleste offsetavisene satset imidlertid på en myk overgang fra varmsats til kaldsats. Noen av settemaskinene ble beholdt, samtidig som det ble kjøpt Justowriterne til setting av såkalt glatt sats – altså enkel avissats. Maskinsetterne tok seg av annonsene og de litt mer kompliserte oppgavene, mens Justowriterne ble betjent av ufaglærte.

Arbeiderpressens offsetaviser var blant dem som foretok en slik gradvis overgang fra gammel til ny teknologi. Faktor Oddvar Tonaas i Rana Blad hadde besøkt flere amerikanske aviser i

17 Norsk Grafia nr. 9/1968, s. 98.

18 Arbark. Arbeiderpressens Annonsekontors arkiv. Dd 6, mappe: 3.02 Offset i 1965–74. Utdrag fra foredrag og innlegg på Offsetkonferansen på Gjøvik 4. og 5. juni 1966.

19 Bønes, Bergsvein: Teknisk utvikling og sosial endring. En studie av avisers overgang til offset. Stensil nr. 7. Institutt for presseforskning, Oslo 1968, s. 102.

1964, og han betraktet forsiktig tilpasning som et viktig suksesskriterium ved innføring av offsettrykk.²⁰ Tonaas' anbefalinger ble retningsgivende for alle arbeideravisene; ingen av dem kvittet seg med settemaskinene de første årene, men alle bygde likevel opp egne Justowriter-avdelinger som i all hovedsak ble bemannet av ufaglærte kvinner. Christianssands Tidende representerte motsatsen til dette. Ved overgangen til offsettrykk kastet avisen umiddelbart ut både settemaskiner og blysats og tok i bruk Justowriter til all satsproduksjon. Avisens redaktør var innforstått med at disse maskinene ikke ga et så jevnt og klart satsbilde som settemaskinene. Denne ulempen ble imidlertid veid opp på annet vis: «[...] det går hurtigere med Justowriters enn med vanlige settemaskiner. Dyktige maskinskriversker produserer mer 'sats' på dem enn velrutinerne maskinsettere er i stand til på sine maskiner», het det i avisens egen beskrivelse av produksjonsgangen etter at nytt utstyr var tatt i bruk.²¹

Halden Arbeiderblad skilte seg for øvrig også ut fra de andre. Dette var den eneste av de tidlige offsetavisene som bemannet sine Justowriter med faglærte typografer. Avisen sendte typografene sine på et 14-dagers skrivemaskinkurs slik at de skulle være i stand til å håndtere det nye utstyret på en effektiv måte.²² Antakelig var det mer praktiske enn prinsipielle vurderinger som lå bak denne ordningen. Trykkeriet til Moss Dagblad ble nedlagt i 1966, og trykkingen ble overført til Halden Arbeiderblad da denne avi-

sen fikk sin nye offsetpresse. Som et ledd i trykkeriavtalen mellom de to avisene ble fem av de ansatte fra trykkeriet i Moss tilbudt jobb ved offsettrykkeriet i Halden, og trolig ble typografer satt til å betjene Justowriterne for å løse et overfalletlighetsproblem.²³

I en interessant studie av avisers overgang til offsettrykk fra 1968 skriver for øvrig Bergsvein Bønes om skarpe skiller – både fysisk og sosialt – mellom typografene og perforatørene. De fleste avisene satte opp glassvegger mellom Justowriter-avdelingen og resten av setteriet, og det var minimalt med kontakt mellom de to gruppene av ansatte. Perforatørene ble ikke innlemmet i det Bønes kaller «typografkollektivet» i avisene, og han opererer med en tredelt forklaring på dette: De var ufaglærte, de

var kvinner, og de var satt til å betjene apparater som var upopulære blant de faglærte typografene.²⁴ Etter hvert skulle imidlertid holdningene endre seg. Mange av perforatørene ble etter hvert organisert i Norsk Grafisk Forbund, og tidlig i 1970-årene begynte forbundet arbeidet med å sikre dem full fagutdannelse som typografer.

«Vil fotosats slå igjennom?»

De linjestøpende settemaskinene som ble lansert mot slutten av 1800-tallet var resultatet av flere tiårs arbeid med å utvikle rimeligere og mer rasjonelle metoder for setting av blysats. Blant de mange settemaskinene som etter hvert kom på markedet, fikk Linotype en dominerende posisjon i de norske avissetteriene. En av grunnene

20 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. E9 Historisk materiale, mappe: Rana Blad I. Rapport fra Oddvar Tonaas' tur til USA våren 1964.

21 Norsk Grafia nr. 9/1968, s. 98.

22 Bønes 1968, s. 101.

23 Arbeiderpressens Samvirkes arkiv. Da 3, mappe: Beretninger Halden Arbeiderblad. Årsmelding 26. mars 1965 til 25. mars 1966.

24 Bønes 1968, s. 68.

«De var ufaglærte, de var kvinner, og de var satt til å betjene apparater som var upopulære blant de faglærte typografene.»

var at maskinprodusenten gjennom første halvdel av 1900-tallet gradvis utviklet nye, mer effektive og ikke minst mer fleksible modeller og på den måten bidro til å ytterligere redusere avisenes bruk av tidkrevende håndsetting med påfølgende avlegging av brukt sats. Mens settemaskinene for bly sats stadig ble forbedret, pågikk det også eksperimentering i andre retninger. Både veletablerte settemaskinprodusenter og mindre nykommere i bransjen deltok i et kappløp om å konstruere maskiner som kunne produsere sats uten å bruke bly. Målet var å finne materialer som var lettere å jobbe med, som kunne åpne for større variasjonsmuligheter med hensyn til skrifttyper og størrelser, og som på en enkel måte kunne benyttes i forbindelse med flere ulike trykkteknikker. Løsningen som ble valgt, var film og fotosettere.²⁵

De første fotosetterne skal ha blitt patentert allerede i 1890-årene, mens de første maskinene som fikk en viss praktisk anvendelse, ble lansert i 1920-årene.²⁶ Høsten 1923 brakte Typografiske Meddelelser en lengre illustrert presentasjon av «Hunters fotografiske sættemaskine».²⁷ Maskinen framstilte fotosats gjennom en relativt komplisert prosess, og vi skal her bare konsentrere oss om hovedprinsippene: Svært enkelt forklart var denne tidlige fotosetteren utstyrt med et tastatur og en såkalt nøkkelmatrikse eller nøkkelfilm – en svart film med transparente bokstaver og tegn (negativ skrift) tilsvarende 30 ulike skrifter. Nøkkelfilmen var spent opp mellom to spoler, og når setteren trykte på tastaturet – etter først å ha valgt innstilling for ønsket skrifttype – spolte maskinen seg fram til riktig bok-

stav. Ved hjelp av en sterk lyskilde ble bokstaven eksponert på en lysømfintlig film som var plassert i en lukket kassett på baksiden av maskinen. Skriftstørrelsen kunne reguleres ved å endre avstanden mellom nøkkelfilmen og kassetten. Rasjonaliseringseffekten var ikke imponerende, men variasjonsmulighetene var store, og de samme prinsippene ble senere anvendt på andre fotosettere: Film eller fotopapir ble belyst gjennom alfabetsjablonger, runde matriseskiver med utstansede bokstaver, svarte glassplater med negativ skrift eller lignende, mens forstørrelser og forminskninger etter hvert ble gjort ved hjelp av optikk.

Gjennombruddet for fotosettingen kom etter den andre verdenskrigen, og i USA begynte avisene å ta i bruk fotosats mot slutten av 1950-årene. Det fantes en rekke enkle fotosettere beregnet for tittelsetting eller setting av rubrikkannonser og lignende. Men det ble også utviklet større fotosatssystemer til erstatning for avisenes teletypeperforatorer og settemaskiner. Felles for de fleste systemene av denne typen var at de besto av to eller flere produksjonsenheter. I en artikkel med tittelen «Vil fotosats slå igjennom?» presenterte Typografiske Meddelelser i 1959 Linofilm-systemet, som sammen med Intertype Photosetter, Photon/Lumitype og ATF-typesetter var blant de fotosatssystemene som hadde størst suksess ved overgangen til 1960-årene.

Linofilm-systemet besto av et tastebord, en fotosetter, et korrigeringsapparat og et kombinert ombrekker- og forstørrelsesapparat. Tastebordet var både en perforator og en skrivemaskin; teksten som ble satt, kom ut i form av en perforert papirstrimmel med koder for skrifttyper, størrelser og så videre, men også som tekst på et vanlig skrivepapir til korrekturlesing. Den perforerte papirstrimmelen ble matet inn i fotosetteren, som var utstyrt med et såkalt matrisetårn

25 Se artikkelen «Framsteg och utvecklingstendenser i sättningsförfaranden» i *Norsk Boktrykk Kalender 1961*, s. 47 f.

26 For en oversikt over tidlige fotosettere, se *Norsk Grafia* nr. 22/1975, s. 254–255.

27 *Typografiske Meddelelser* nr. 30/1923, s. 227. Se også Persson, Ove: *Grafisk oppslagsbok*, Stockholm 1951, s. 208–209.

med plass til 18 matriser eller skriftsett på en gang. Basert på informasjon fra den perforerte papirstrimmelen ble så bokstaver og tegn automatisk avfotografert. Maskinen kunne framstille femten satslinjer i minuttet på film eller fotopapir – en hastighet som var 25 prosent høyere enn de raskeste settemaskinene for blysats. Dersom det forekom feil på filmene, kunne disse kuttes vekk i korrigeringsapparatet og erstattes av filmbiter som ble sveiset inn på riktig sted. Aviser som ønsket det, kunne også anskaffe Linofilms ombrekke- og forstørrelsesapparat som kunne brukes til å sette opp annonser og i teorien også til å montere hele sidefilmer med unntak av eventuelle bilder.²⁸ Typografenes fagblad hadde mye godt å si om Linofilm-systemet, men artikkelforfatteren trodde likevel ikke at fotosats ville erstatte blysats. «Fotosetting og vanlig maskinsats vil i framtiden anvendes side om side som likeverdige metoder, ikke som konkurrenter», var artikkelens konklusjon.²⁹

I 1950-årene ble raske og fleksible fotosettere betraktet som spesielt nyttige for trykkerier med offsetpresser og av mindre interesse for avstrykkerier ettersom offsettrykkeriene i prinsippet kunne kopiere satsen fra fotosettere direkte over på trykkplatene sine. Fotosats kunne imidlertid også benyttes av trykkerier som hadde høytrykkspreser, selv om dette var noe mer tungvint. I forrige kapittel så vi at fotografier ble overført til sink- eller plastplater, og at klisjeer ble framstilt ved etsing eller gravering av disse platen. Disse metodene ble også brukt til å overføre fotosats til høytrykksplater. Utviklingen av fotopolymerplater til høytrykkspreser kombi-

nert med nye og enklere fotomekaniske metoder for overføring fra film til slike plater gjorde fotosats mer anvendelig også for andre trykkteknikker enn offset. Ved overgangen til 1960-årene skapte dette optimisme i enkelte fagmiljøer; mange hadde forhåpninger om at høytrykksteknologien ville oppleve en kvalitetsmessig revolusjon.³⁰ Dette ga seg blant annet utslag i at flere aviser, som i 1960- og 1970-årene vurderte å gå over til offsettrykk, isteden

valgte å bygge om høytrykkspresene sine, gå bort fra stereotypiplater i metall og heller ta i bruk Nyloprint-, Dycril-, Napp- eller andre fotopolymerplater. Samtidig gikk de fleste over fra blysats til fotosats. Det rasjonelle ved å gå over til fotosats uansett om avisen ble trykt på en offsetpresse eller en høytrykkspresse ble for øvrig godt illustrert i et eksempel som Norsk Boktrykk Kalender skrev om i 1961: To amerikanske dagsaviser skulle sette opp identiske helsides annonser – den ene med blysats og den andre med fotosats. Annonsen som ble satt med fotosetter, besto av 70 biter film av ulik størrelse, mens den andre var satt sammen av håndsats, noe maskinsats og annet settemateriell – til sammen 1700 deler – som også måtte legges av igjen etter bruk.³¹

Fotosettere og filmsatsparagraf

I 1964 kjøpte den grafiske bedriften FT-Service Norges første fotosatsanlegg. Bedriften var eid av ukebladselskapet Ernst G. Mortensens Forlag, og anlegget var av typen Lumitype 540. Den første tiden ble det benyttet til bokproduksjon, men etter hvert fattet også ukebladredaksjonene interesse for fotosats – særlig når de ønsket å eksperimentere med spesielle titler eller in-

28 Typografiske Meddelelser nr. 19/1959, s. 176 f. Se også artikkel om Linofilm i Norsk Boktrykk Kalender 1957, s. 104 f.

29 Typografiske Meddelelser nr. 19/1959, s. 179.

30 Norsk Boktrykk Kalender 1961, s. 49 og 1964, s. 15.

31 Norsk Boktrykk Kalender 1961, s. 51.

gresser.³² Settingen på en Lumitype 540 foregikk ved hjelp av en standard IBM elektrisk skrivemaskin, og i tillegg hadde anlegget to spesialtastaturer for innstillinger og koding. I likhet med andre avanserte fotosatsanlegg skrev Lumitype 540 ut et perforert bånd med spesielle hullkombinasjoner for alle bokstaver, tegn og koder for skriftvalg, størrelser og så videre. Maskinen kjørte dessuten ut en kontrollkopi på vanlig skrivepapir. Det perforerte båndet ble matet inn i en kombinert foto- og kontrollenhet som var utstyrt med to matriseskiver med transparente skrifttegn på mørk bunn. Disse skivene hadde til sammen 28 ulike skifter, og maskinen kunne fotograferer skrifttegnene i tolv ulike størrelser.³³ Matriseskivene roterte raskt og stanset ved riktig tegn, som så ble eksponert på film eller på fotopapir.

I 1965 gikk Centraltrykkeriet i Oslo til anskaffelse av et Monophoto-anlegg, som i likhet med Lumitype 540 var et stort og avansert anlegg for produksjon av større mengder fotosats.³⁴ Samme år tok også enkelte aviser i bruk fotosettere – riktignok ikke store fotosatsanlegg, men små tittelsettere. Introduksjonen av fotosats i norske aviser må i hovedsak ses på som et ledd i overgangen til offsettrykk, selv om vi også finner eksempler på aviser som tok i bruk fotosettere flere år før de anskaffet offsetpresser. Vi har sett at de fleste avisene som kjøpte Goss offsetrotasjoner i siste halvdel av 1960-årene, anskaffet Justowritere til setting av enkel avissats. Til setting av overskrifter og titler kjøpte de japanske fotosettere av merket Morisawa. I likhet med Ludlow-setterne, som ble brukt til å sette titler i bly, foregikk settingen på en Morisawa fotoset-

ter manuelt. Typografen som betjente maskinen, eksponerte en og en bokstav på fotopapir ved å føre alfabetjablonger over en lyskilde på maskinens arbeidsbord. Maskinene ble levert med en rekke alfabetjablonger med forskjellige skrifttyper, og ved hjelp av utskiftbare linser fikk bokstavene riktig størrelse.³⁵ Rana Blad var først ute med å kjøpe en slik fotosetter, og siden fulgte både arbeiderpressens offsetaviser og de andre offsetavisene etter. Det skulle imidlertid ikke gå så mange år før disse enkle fotosetterne ble erstattet av større fotosatsanlegg.

Akkurat som ved introduksjonen av teletypeutstyr og Justowritere ble innføringen av fotosettere fulgt av forhandlinger om hvem som skulle betjene det nye utstyret. Denne gangen var imidlertid saken atskillig mer komplisert. Overgangen til fotosats og offsettrykk angikk ikke bare Norsk typografforbund og forbundets motparter i avis- og trykkeribransjen. Norsk litograf- og kjemigrafforbund hadde også betydelige interesser på dette feltet. Tradisjonelt hadde de ansatte ved avistrykkeriene vært organisert i Norsk typografforbund, mens de ansatte ved litografiske trykkerier, offsettrykkerier og klisjéanstalter var organisert i Norsk litograf- og kjemigrafforbund. Forbundenes overenskomster med arbeidsgiverne inneholdt regler om betjening av ulike typer teknisk utstyr og slo fast hvilke faggrupper som skulle utføre de forskjellige arbeidsoperasjonene i trykkeriene. Hva ville skje med de ansatte i aviser som gikk over til fotosats og offsettrykk? Måtte Typografforbundets medlemmer vike plassen for faggrupper som hørte inn under Litograf- og kjemigrafforbundet? Erfaringer fra 1950-årene ga grunn til å tro det. Da ukebladet Allers gikk over fra høytrykk til offset i 1953, hadde bedriften tenkt å omskolere fire av sine rotasjonstrykkere. Litograf- og kjemigrafforbundet satte seg imidlertid

32 Forenede Trykkerier i ord og bilder. Utgitt i anledning av E. Kjell Mortensens 50-årsdag, Oslo 1974, s. 122.

33 For en grundigere beskrivelse av Lumitype 540, se blant annet Norsk Boktrykk Kalender 1965, s. 47 f.

34 Se beskrivelse av Monophoto i Norsk Boktrykk Kalender 1967, s. 109–118.

35 Norsk Litografia nr. 3/1965, s. 9.

på bakbeina. Forbundet insisterte på at Allers' offsetpresse måtte bemannes med utlærte off-settrykkere. Diskusjonene pågikk i nærmere ett år, og det endte med at Allers måtte si opp flere rotasjonstrykkere som var organisert i Typograf-forbundet og ansette off-settrykkere som var organisert i Litograf- og kjemigraf-forbundet.³⁶

Da Rana Blad i 1964 forberedte overgangen til off-settrykk, så det lenge ut til at to av Typograf-forbundets medlemmer i avisen måtte erstattes av en fotograf og en off-settrykker med medlemskap i Litograf- og kjemigraf-forbundet.³⁷ De to forbundene klarte imidlertid å enes om en annen tilnærming til dette problemfeltet. De innledet drøftinger med tanke på å slå de grafiske forbundene sammen, og de tok initiativ til å opprette lokale teknikkavtaler der betjeningsretten til det tekniske utstyret ikke var knyttet til spesielle faggrupper, men til «faglært grafisk arbeidskraft». Da FT-Service installerte sitt Lumitype-anlegg i 1964, ble det inngått en betjeningsavtale med følgende bestemmelse:

«Tastebordene bemannes med hånd- eller maskinsettere. Alt det øvrige arbeid i fotosatsavdelingen, herunder betjening av de apparater som idag er i avdelingen, samt montasje av ferdige sider, utføres av faglært grafisk arbeidskraft.»³⁸ Året etter ble det inngått en avtale om betjening av Centraltryk-

«Forbundet insisterte på at Allers' offsetpresse måtte bemannes med utlærte off-settrykkere.»

keriets nye Monophoto-anlegg, og også her ble det slått fast at både tastatur og fotoenhet skulle betjenes av faglært grafisk arbeidskraft.³⁹ Initiativtakeren til denne strategien var Roald Halvorsen – formann i Oslo

Typograf Arne Samuelsen setter titler ved hjelp av en Morisawa fotosetter i Rana Blad i 1965. (Foto: Arbark)

typografiske forening fram til 1962 og deretter formann i Norsk typografforbund. Halvorsen var overbevist om at blysatsen kom til å bli erstattet av fotosats i løpet av få år, og allerede i 1962 tok han til orde for en avklaring mellom Typograf-forbundet og Litograf- og kjemigraf-forbundet og en etablering av et avtaleverk som kunne gi økt kontroll over den tekniske utviklingen innen

36 Johansen, Tor Are: «Å motarbeide den nye teknikken er å grave sin egen grav», i Hansen, Roy mfl. (red.): Hjemmet Mortensen trykkeris grafiske klubb 75 år. En historie om samhold og faglig kamp, Oslo 2004, s. 125.

37 Se foregående kapittel.

38 Avtale mellom FT-Service og Norsk Typografforbund, inngått 2.3.1964. Se faksimile i Johansen, Tor Are: «Å motarbeide den nye teknikken er å grave sin egen grav», i Hansen, Roy m. fl. (red.): Hjemmet Mortensen trykkeris grafiske klubb 75 år. En historie om samhold og faglig kamp, Oslo 2004, s. 130.

39 Norsk Typografforbund, beretning og regnskap 1965, s. 20–21.

grafisk bransje «for ingen grupper innen vårt fag vil forbli uberørt av denne».⁴⁰

Ved tariffoppgjøret i 1966 fremmet de to forbundene så å si likelydende krav om nye betjeningsregler for teknisk utstyr i aviser og trykkerier. De hadde åpenbart lært av Arbeidsrettens kjennelse om teletypeperforatorene i 1954, og de gikk offensivt ut:

«Til betjening av samtlige kjente og kommende apparater/maskiner – hvordan disse enn betjenes eller styres – til fremstilling av fotokrift/satsmedia og for den videre bearbeiding i grafiske virksomheter, brukes faglært grafisk arbeidskraft. Til fremkalling og fiksering av eksponert materiale, korrigering av film og papir, montering (ombrekking) samt fremstilling av kontaktfolier – brukes faglært grafisk arbeidskraft. Ved overgang fra en sats- eller trykkmetode til en annen, omskoleres faglært grafisk arbeidskraft.»⁴¹

I tillegg ble det fremmet et krav med følgende ordlyd: «Ved anskaffelse av mekaniske eller elektroniske maskiner eller apparater til utførelse av arbeidsoperasjoner som tidligere har blitt utført av fagarbeidere, skal dette utstyret fortsatt betjenes av fagarbeidere den tid det er i gang og benyttes.»⁴²

Kravet fra Typografforbundets ble avvist av arbeidsgiverne, og selv om Litograf- og kjemigraf-forbundets forhandlere ble møtt med noe større imøtekommenhet, ble det raskt brudd også i disse forhandlingene. LO og NAF ble trukket inn for å få partene til å møtes igjen, og etter flere

uker med forhandlinger der også Riksmeglingsmannen var involvert, kom partene til enighet. Gjennom overenskomstens paragraf 25 – filmsatsparagrafen – oppnådde forbundene å få en avtalefestet betjeningsrett til så å si alt nytt teknisk utstyr i aviser og trykkerier. Filmsatsparagrafen fikk følgende ordlyd:

«Partene er enige om følgende retningslinjer ved framstilling av fotokrift/satsmedia, og for den videre behandling av disse: Til betjening av fotosettemaskiner og apparater, manuelt eller automatisk styrt, brukes faglært grafisk arbeidskraft. Unntatt er enklere maskiner nevnt i § 11. Bedriftens layoutavdeling er ikke bundet av denne bestemmelsen. Til fremkalling og fiksering av eksponert materiale, korrigering, montering (ombrekking) av film og papir, samt fremstilling av kontaktfolier, brukes faglært grafisk arbeidskraft.

Hvis det til sidemontasje av offset-aviser ikke er disponibel faglært grafisk arbeidskraft kan det anvendes annen arbeidskraft. Ved overgang fra en sats- eller trykkmetode til en annen, kan faglært grafisk arbeidskraft omskoleres.»⁴³

Med unntak av arbeid i layoutavdelinger, betjening av teletypemaskiner og Justowritere (regulert i §11) og i de situasjoner der arbeidsgiverne ikke klarte å skaffe faglærte til å utføre montasje av sider i offsetaviser, hadde altså Norsk typografforbund og Norsk litograf- og kjemigraf-forbund skaffet seg en eksklusiv betjeningsrett til det tekniske utstyret i de grafiske bedriftene. All framstilling av «satsmedia» skulle utføres av grafisk faglært arbeidskraft, som fra inngangen til 1967 for øvrig var organisert i det sammensluttede Norsk Grafisk Forbund.

40 Arbark. Oslo Typografiske Forenings arkiv. Styreprotokoll, faglig møte, 21. august 1962.

41 Johansen, Tor Are: «Teknologi og faglig strategi», i Johansen, Tor Are (red.): Fra bly til bytes. Oslo Grafiske Fagforening 1872–1997, Oslo 1997, s. 183.

42 Landsstyremøte i Norsk Litograf- og Kjemigraf-forbund 25.1.1966, sitert etter forbundets beretning for 1966.

43 Overenskomster mellom Norsk typografforbund og arbeidsgiverorganisasjonene, 1966.

Hvorfor valgte arbeidsgiverne – etter hard motstand – til slutt å akseptere denne paragrafen? En del av forklaringen er at fotosats på dette tidspunktet fortsatt var en uaktuell teknologi for de fleste grafiske bedrifter.

Mye tyder på at de grafiske fagorganisasjonene var bedre orientert om fagets tekniske utvikling enn arbeidsgiverne, og at de dermed var mer forutseende når det gjaldt bransjens framtidsutsikter. Tariffoppgjøret i 1966 foregikk dessuten på et tidspunkt med stor etterspørsel etter fagarbeidere, og for mange grafiske bedrifter var det primære målet med tariffoppgjøret å oppnå utvidet adgang til å ta inn lærlinger.⁴⁴ Forhandlingene på dette feltet førte ikke fram, men mens resultatet var ute til avstemning blant arbeidsgiverne, gikk Typografforbundet med på å åpne for førti ekstra lærlinger i 1966 og 1967.⁴⁵ Dermed hadde en rekke grafiske bedrifter mistet sitt viktigste argument for å stemme ned oppgjøret.

En tilleggsforklaring er at oppgjørsformen og taktiske grep underveis virket til fordel for de grafiske forbundene. Resultatet av tariffforhandlingene mellom LO og NAF skulle sendes til uravstemning når alle forbundsvisse forhandlinger var kommet i mål, og ingen forbundsvisse avtaler ville gjelde før hele oppgjøret var vedtatt. Norsk Arbeidsgiverforening var godt fornøyd med både oppgjørsformen og med resultatene fra de sentrale forhandlingene.⁴⁶ Det er derfor lite trolig at NAF var innstilt på å velte hele tariffoppgjøret på grunn av uenighet om betjeningsretten til et teknisk utstyr som de færreste grafiske bedriftene hadde tatt i bruk. Typografforbundet hadde i forkant av oppgjøret sikret seg full støt-

te fra LO-leder Parelus Mentsen, mens de grafiske arbeidsgiverne hadde en hovedorganisasjon i ryggen som først og fremst ønsket å avslutte et godt tariffoppgjør uten konflikt.

Reaksjoner i etterkant tyder på at NAF hadde satt de grafiske arbeidsgiverorganisasjonene under press for å få oppgjøret i havn: I en oppsummering på lederplass i

Norsk Grafisk Tidsskrift våren 1966 ble tariffoppgjøret betegnet som dårlig, og det framgikk også at arbeidsgiverne mente det fortsatt var «en dyptgående prinsipiell uenighet» mellom partene i betjeningsspørsmålet. Det ble uttrykt forhåpninger om at de nye betjeningsreglene – eller betjeningsrestriksjonene som arbeidsgiverne kalte det – kunne bli myket opp på et senere tidspunkt.⁴⁷

Gjennombruddet for fotosats i avisene

Aviser som gikk over til offsettrykk i løpet av 1960-årene, benyttet både tradisjonelle sette-maskiner, Justowritere og små fototittelsettere til framstilling av sats. Noen kjøpte også et IBM-produsert system kalt IBM MT Composer.⁴⁸ Dette besto av en elektrisk kulehodemaskin som i tillegg til å skrive teksten ut på papir, også lagret den på et magnetbånd. Båndet ble satt inn i en utskriftsenhet, som skrev ut avisspalter med rett høyremarg på papir klare for sidemontasje og reprofotografering. Ettersom all tekst som skulle overføres til offsetplater, måtte gå veien om film, ville offsetavisene aller helst kjøpe fotosettere. De fleste nølte likevel – først og fremst fordi store fotosatsanlegg var svært dyre. Da prisene begynte å falle, var Gudbrandsdølen/Lillehammer Tilskuer og Harstad Tidende raskt ute. Begge anskaffet i 1968 amerikanske fotosettere av typen Photon 713-5. Ifølge Harstad Ti-

44 Johansen 1997, s. 188.

45 Protokoll fra forhandlingsmøte 29. april 1966, NAFs arkiv, NHOs dokumentasjonssenter.

46 Arbeidsgiveren nr. 8, 1966 s. 113.

47 Norsk Grafisk Tidsskrift nr. 6, 1966 s. 125.

48 MT = Magnetic tape.

dende var dette de to første fotosatsanleggene av denne typen som ble solgt i Europa.⁴⁹ Startvanskene var betydelige, og de to avisene klarte på langt nær å produsere all sats ved hjelp av Photon-setterne. Disponent Johan Woll i avisen *Fremover* i Narvik hadde dermed sine ord i behold da han sommeren 1970 triumferende slo fast at hans avis var «den første norske dagsavis som blir produsert i ren offset» – i betydningen utelukkende ved hjelp av fotosats.⁵⁰ Avisen hadde gått til anskaffelse av en Justotext 70 fotosetter for å sette «glatt sats» og annonser, mens titler ble satt ved hjelp av en Morisawa fotosetter.

Inngangen til 1970-årene ble en gjennombruddsfase for fotosats i norske aviser. Det var imidlertid verken Photon 713-5, Morisawa eller Justotext 70 som kom til å dominere avissetteriene. Mot slutten av 1960-årene utviklet det amerikanske selskapet Compugraphic Corporation en serie fotosettere som riktignok hadde færre variasjonsmuligheter enn andre store fotosatsanlegg, men som var raske og – ikke minst – relativt rimelige. Sommeren 1968 besøkte Johan Ona selskapets fabrikk utenfor Boston for å få en presentasjon av Compugraphics fotosettere og for å diskutere eventuelle leveranser til arbeiderpressens aviser i Norge. Han måtte imidlertid reise med uforrettet sak; den hjemlige etterspørselen var så stor at selskapet ennå ikke hadde kapasitet til å engasjere seg på det europeiske markedet.⁵¹ Men Compugraphic var i ferd med

å bygge et nytt produksjonsanlegg i USA, og selskapet var også i gang med å etablere et forhandlernet i Europa. Flere norske forhandlere av grafisk utstyr var blitt kontaktet i den anledning, og på direkte anbefaling fra Ona valgte Compugraphic å gi det norske agenturet for sine fotosettere til det relativt nyetablerte firmaet Grafisk Maskinservice AS.⁵² Det er nærliggende å tenke seg at Ona anbefalte dette selskapet i håp om at en ny aktør på markedet kunne bidra til at prisene på fotosettere ble presset nedover. Compugraphics ledelse så for øvrig ut til å verdsette Johan Onas engasjement, og de var åpenbart fornøyd med at det åpnet seg muligheter for å etablere en solid posisjon på det norske avismarkedet via Norsk Arbeiderpresse AS: Allerede før fotosetterne var kommet i salg i Europa, fikk Norsk Arbeiderpresse AS løfte om en 500-dollars rabatt på alle maskiner.⁵³

Etter at Ona hadde informert arbeideravisenes redaktører og disponenter om at det endelig var mulig å kjøpe velfungerende fotosatsanlegg til en overkommelig pris, søkte en rekke aviser Norsk Arbeiderpresse AS om lån eller lånegarantier. Fra høsten 1970 til våren 1971 gikk 16 av arbeideravisene til anskaffelse av i alt 31 fotosettere. Fotosetteren til Nordlys var av merket Photon 713-5, mens Arbeidets Rett overtok en avlagt Justotext 70 fra *Fremover*. Alle de øvrige kjøpte fotosettere fra Compugraphic.⁵⁴ Selskapet produserte flere modeller, men de norske avisene satset til å begynne med på to: Compugraphic 4961TL og Compugraphic 7200. Den førstnevnte var beregnet på setting av glatt sats og noe

49 RA. PA 603-2 Høyres Pressebyrå. Dab 13, mappe: *Harstad Tidende 1965–1975; En fylldig presentasjon av fotosatsanlegget ble trykt i Harstad Tidende 13.7.1968. Se også Reppen, Gunnar: Trykkerier og aviser i Harstad i medierevolusjonens tidsalder, Harstad 2007, s. 75.*

50 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 31, mappe: *Fremover. Korr. saker 1970–72. Brev fra Johan Woll, datert 7.7.1970.*

51 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 21, mappe: C-div. 1969–70. Brev til Johan Ona fra Compugraphic corp. datert 14.8.1969.

52 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 21, mappe: C-div. 1969–70. Brev fra Johan Ona til Jan van der Ploeg, Compugraphic corp. datert 8.1.1969.

53 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 21, mappe: C-div. 1969–70. Brev til Johan Ona fra Compugraphic corp. datert 31.12.1969.

54 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 39, mappe: 5.48 Offset 1973–74. Diverse oversikter over arbeiderpressens kjøp av fotosettere fra 1970 til 1973.

blandet tekstmateriale. Den var utstyrt med en matrisefilm som inneholdt fire ulike skrifttyper og med to linser som gjorde det mulig å operere med fire ulike skriftstørrelser. Den hadde flere automatiserte funksjoner – blant annet orddeling – og den var i stand til å sette 25 linjer per minutt som ble eksponert på fotopapir eller på film. Innmatingen av tekst foregikk via hullbånd fra en perforator. Det var mulig å benytte ulike typer perforator, men leverandøren anbefalte merket Datek, og de fleste avisene kjøpte to til tre perforatorer til hver fotosetter. Den andre fotosetteren – Compugraphic 7200 – var en tittelsetter, der settingen foregikk direkte med maskinens eget tastatur. Også denne fotosetteren hadde en matrisefilm med fire skrifttyper som kunne eksponeres både på film og på fotopapir. Med standardmodellen kunne det settes tekst opptil 72 punkts størrelse, men det fantes også en modell som satte enda større typer.

Norsk Grafisk Forbund og Arbeiderpressens Tarifforening førte forhandlinger om betjeningsretten til de ulike delene av fotosatsanleggene. Det ble inngått egne avtaler for hver enkelt avis, og med utgangspunkt i filmsatsparagrafen fra 1966 ble det i all hovedsak oppnådd enighet om at Datek-perforatorene, eller andre perforatorer som ble benyttet til innskriving av tekst, skulle betjenes av avisenes perforatører, mens fotosetterne skulle betjenes av faglærte typografer. I enkelte aviser oppsto det likevel strid om betjeningen av det nye utstyret.

Gjennom 1950- og 1960-årene hadde avistrykkeriene hatt vanskeligheter med å skaffe faglært arbeidskraft, og typografene hadde hatt nok å gjøre uten å ta del i innskrivingen på perforatorer. Mangel på maskinsettere var for eksempel en viktig begrunnelse da Tønsbergs Blad i 1972

vedtok å gå over fra blysats til fotosats.⁵⁵ Ved inngangen til 1970-årene var imidlertid denne situasjonen i ferd med å endres. Blysatsen var på vei ut for godt. Automatisk styrt settemaskiner ble erstattet at atskillig raskere fotosettere, og typografenes jobber framsto ikke lenger som like sikre. Både Norsk Grafisk Forbund og en del av forbundets lokale fagforeninger hadde i lengre tid oppfordret typografer, og særlig maskinsettere, til å lære seg maskinskriving og til å søke jobb som perforatører. Flere fagforeninger bidro også direkte til kvalifisering av medlemmene sine ved å arrangere skrivemaskinkurs for typografer. En av disse var den typografiske foreningen i Stavanger.

Rogalands Avis var gått over til offsettrykk i januar 1968, og i den forbindelse averterte avisen etter maskinskrivere til sine Justowriter-perforatorer. På samme tid var det fem arbeidsledige typografer blant Stavanger Typografiske Forenings medlemmer, og alle disse hadde nylig gjennomført et skrivemaskinkurs. Foreningen oppfordret avisen til å ansette alle fem, og da dette ikke førte fram, ble den samme oppfordringen framsatt som et ubetinget krav. Avisen ble først og fremst «konfrontert med moralske argumenter».⁵⁶ Problemet for fagforeningen var nemlig at Rogalands Avis tariffmessig hadde sitt på det tørre. Ifølge overenskomsten mellom Arbeiderpressen og Norsk Grafisk Forbund kunne Justowriter betjenes av ufaglærte, og en langvarig og opprivende strid endte med at avisen trosset Typografforeningens krav. Denne saken førte imidlertid til at Norsk Grafisk Forbund ved

*«vanskeligheter med å skaffe
faglært arbeidskraft»*

55 RA. PA 834. Norske Avisers Landsforbund. Fac 47, mappe: Nordisk avisteknisk konferanse i Trondheim 1974. Manus til foredrag av trykkeribestyrer Jan Erik Omjord 14.2.1974.

56 Kvaal, Øyvind (red.): Stavanger Typografiske Forening 1882–1982, Stavanger 1982, s. 204.

neste tariffoppgjør fremmet krav om – og fikk gjennomslag for – at kvalifisert faglært arbeidskraft skulle ha fortrinnsrett til perforatørjobber.⁵⁷

Da Rogalands Avis gikk over til fotosats i 1971, oppsto det nok en gang uenighet om betjeningen av avisens tekniske utstyr. Rogalands Avis hadde på dette tidspunktet fire perforatører; to av disse var faglærte typografer, og to var ufaglærte. Som så mange andre arbeideraviser hadde Rogalands Avis bestilt en fotosetter av merket Compugraphic 4961TL til setting av glatt og variert sats, og avisens ledelse så for seg at de fire perforatørene skulle ta seg av all innskriving på de nye Datek-perforatørene, som var anskaffet sammen med fotosetteren. Avisens typografklubb ønsket imidlertid å fordele arbeidsoppgavene slik at de ufaglærte satte glatt avissats, mens de faglærte tok seg av rubrikkannonser og annet stoff som krevde bruk av varierte skriftstørrelser. Da klubben ikke fikk gehør for dette, reagerte de ansatte på setteriet med overtidsnekt og med «sit-down»-aksjoner i flere omganger.

Saken ble brakt helt til topps, og på et møte der forbundsformann Arne Li i Norsk Grafisk Forbund representerte avisens ansatte og LO-formann Tor Aspengren og Johan Ona representerte Arbeiderpressens Tarifforening, fikk klubben gjennomslag. I protokollen ble det slått fast at setting av rubrikkannonser med variert skriftstørrelse skulle forbeholdes faglærte perforatører. Dersom de av en eller annen grunn var forhindret fra å utføre oppgavene sine, kunne imidlertid de ufaglærte overta. Fra Tarifforeningens side ble det understreket at ingen av partene kunne legge denne avtalen til grunn ved forhandlinger om tilsvarende betjeningspørsmål i andre aviser, og i mange andre aviser fore-

gikk da også overgangen til fotosats uten konflikter av den typen som Rogalands Avis opplevde.⁵⁸ Avisen Vestfold, tidligere Vestfold Arbeiderblad, kan være et eksempel: Vestfold gikk over til offsettrykk og fotosats på samme tid som Rogalands Avis. Fra våren 1971 ble avisen trykt på en Goss Community offsetrotasjon med sju trykkverk. Settingen ble utført ved hjelp av to Compugraphic 4961TL fotosettere med fem tilhørende Datek-perforatører og en Compugraphic 7200 tittelsetter. Maskinsetterne fikk opplæring i maskinskriving, og i Vestfold arbeidet faglærte og ufaglærte perforatører med de samme oppgavene.⁵⁹

Mange aviser hadde hatt offsetpresser i flere år før de fikk fotosettere, men i en del av de store avisene foregikk den tekniske omleggingen i motsatt rekkefølge. I 1970 kjøpte Aftenposten en fotosetter av typen Photon 532. Dette var en atskillig mer avansert fotosetter enn arbeideravisenes Compugraphic-maskiner; det var blant annet mulig å variere mellom 32 ulike skrifter i størrelser fra 6 opp til 72 punkter. Fotosetteren ble i første omgang brukt til å sette annonser til Aftenposten og til å sette all tekst til A-magasinet. A-magasinet var blitt trykt i offset siden 1966, mens Aftenposten ble trykt på en høytrykksrotasjon fram til 1977. Følgelig ble fotosatsen som skulle brukes i avisen, reproduisert som høytrykksklisjeer. De ble montert inn i trykkformer sammen med blysats og andre klisjeer før matrisepreging og støping av stereotypiplater til trykkpressen.⁶⁰ Bergens Tidende investerte ca. 500 000 kroner i en Linofilm Super Quick fotosetter i 1970. Dette anlegget håndterte åtte forskjellige skrifter i tre ulike størrelser og kunne

58 Arbark. Arbeiderpressens Tarifforening. A3. Protokoll fra forhandlingsmøte 9.3.1971.

59 Arbark. Arbeiderpressens Tarifforening. A3. Protokoll fra forhandlingsmøte 1.2.1971.

60 Norsk Grafia nr. 10/1970, s. 106; Norsk Grafisk Årbok 1973–74, s. 52.

57 Norsk Grafisk Forbund. Beretning og regnskap 1968, s. 44.

Norsk Grafisk Forbund ble etablert på et sammenslutningslandsmøte i desember 1966. Etableringen av forbundet hadde nær sammenheng med den tekniske utviklingen i de grafiske fagene. Arne Li og Roald Halvorsen i midten. (Foto: Arbark)

kjøre ut 40 linjer per minutt. Noe tidligere hadde avisen også kjøpt en tittelsetter av merket Hadego, som senere ble supplert med en tyskprodusert Staromat tittelsetter.⁶¹ I 1974 forsvant blysatsen for godt, og Bergens Tidende gikk helt over til fotosats. Som vi så i forrige kapittel, beholdt avisen likevel høytrykkspresen, men bygde den om for trykking med fotopolymerplater.

Som den første avisen i landet hadde Christianssands Tidende i 1965 kastet ut alt utstyr for set-

ting med bly og gått over til en kombinasjon av fotosats og spaltesats skrevet ut på papir. I 1970 ble avisen Fremover i Narvik – som landets første – produsert utelukkende ved hjelp av fotosats. I løpet av det følgende tiåret fulgte resten av avisene etter. Norsk Grafia skrev i 1976 at overgangen til fotosats i Oslo-området hadde gått så fort at det i praksis var blitt vanskelig å oppdrive blysats overhodet.⁶² Parallelt med det økende salget av fotosettere foregikk det for øvrig en kontinuerlig teknisk utvikling i retning av mer effektive og ikke minst betydelig raskere fotosatsanlegg.

61 RA. PA 929 Norsk Pressemuseum F 25, mappe: Teknikk. Diverse notater om teknisk utstyr i Bergens Tidende. Se også Grung, Ruth: Grafisk klubb på Bergens Tidende gjennom 75 år, Bergen 1986, s. 48–49.

62 Norsk Grafia nr. 16/1976, s. 193.

OCR – optisk lesing

Ved innføringen av teletype og senere også andre perforatorer hadde settingen av journalistenes manuskripter – eller i hvert fall selve innskrivingsdelen av arbeidet – blitt overført fra faglærte typografer til ufaglærte perforatorer. Unge kvinner med maskinskrivingserfaring kom inn i avisenes setterier, og de fleste aviser over en viss størrelse opprettet egne teletypeavdelinger i tilknytning til setteriene. Ved inngangen til 1970-årene var perforatørene blitt en mer sammensatt yrkesgruppe. Det var fortsatt overvekt av kvinner, men deltidsarbeidende studenter – ofte menn – var også blitt rekruttert, og etter hvert som den ene avisen etter den andre kastet ut blysatsen og gikk over til fotosats, begynte også faglærte maskinsettere å jobbe som perforatorer. Lønnsmessig hadde det foregått en tilnærming mellom perforatorer og faglærte typografer, og for avisene var det ikke lenger så mye å spare på å ansette ufaglærte framfor faglærte.

Ved tariffoppgjøret i 1972 hadde Norsk Grafisk Forbund stilt krav om at perforatorer med fem års yrkeserfaring skulle få fagopplæring som typografer – med full lønn i opplæringstiden.⁶³ Kravet var ikke uttrykk for et ønske om at all innskriving av tekst skulle tilbakeføres til faglærte typografer. Bakgrunnen var snarere en frykt for at nytt teknisk utstyr ville overflødiggjøre perforatørene. For at disse medlemmene ikke skulle bli kastet ut i arbeidsledighet, mente NGF at de måtte settes i stand til å utføre annet

arbeid på setteriene. I 1970-årene begynte da også avisene å anskaffe tekniske hjelpemidler som skulle eliminere innskrivingen på perforatorer. Det første av dem var den optiske leseren – OCR.⁶⁴

En optisk leser var en skanner som leste av ferdigskrevne manuskripter og kjørte dem ut igjen på hullbånd, som kunne kjøres inn i en datamaskin eller eventuelt mates rett inn i en fotosetter. Teknologien bød på en rekke utfordringer; for å minimere antallet feil måtte manuskriptene skrives på en spesiell type papir og ved hjelp av skrivemaskiner som var utstyrt med såkalte OCR karakterfonter. Rasjonaliseringsgevinsten lå i muligheten for å hoppe over et innskrivingsledd i produksjonsprosessen. For-

utsetningen var imidlertid at journalistene leverte manuskripter skrevet med større grad av nøyaktighet enn de var vant til. Mens introduksjonen av nytt setteriutstyr tidligere hadde ført til strid om oppgavefordelingen mellom ufaglærte perforatorer og faglærte typografer, så var innføringen av optisk lesing den første teknologiske endringen som førte til en forskyvning av arbeidsoppgaver fra typografer og perforatorer til journalister.

Da VG sommeren 1972 installerte Norges første optiske leser – en amerikanskprodusert maskin av merket Compuscan 172 – var det imidlertid ikke motsetningsforholdet mellom typografer og journalister som kom i forgrunnen, men den tradisjonelle konflikten mellom avisutgivere som ønsket å bemanne utstyret sitt med ufaglært arbeidskraft, og de grafiske fagorganisasjonene som mente at alt setteriutstyr som ikke uttrykkelig var unntatt i avtaleverket, skulle betjenes

*«Unge kvinner med
maskinskrivingserfaring kom
inn i avisenes setterier»*

63 Jensen, Siri: «Kvinner og kvinnekamp i arbeid og i fagforening», i Johansen, Tor Are (red.): Fra bly til bytes. Oslo Grafiske Fagforening 1972–1997, s. 116–117. De fikk ikke gjennomslag for kravet, men fra siste halvdel av 1970-årene fikk perforatørene anledning til å ta fagutdannelse som typografer.

64 OCR = Optical character recognition

av faglærte.⁶⁵ Avisen klarte ikke å bli enig med den lokale grafiske klubben om en betjeningsavtale, og etter resultatløse forhandlinger hvor både Norsk Grafisk Forbund og Norsk Arbeidsgiverforening var blitt trukket inn, endte saken i Arbeidsretten. Spørsmålet retten skulle ta stilling til, var om VGs optiske leser var omfattet av filmsatsparagrafen slik Norsk Grafisk Forbund hevdet, eller av en egen paragraf i overenskomsten om innføring av nye maskiner eller metoder slik avisen hevdet. Arbeidsretten ga VG medhold begrunnet med at en optisk leser var en helt ny maskintype, og at betjeningsspørsmålet derfor skulle løses ved forhandlinger eller eventuelt ved voldgift. Det var umulig å komme fram til noen forhandlingsløsning, og det endte med at en voldgiftsrett avga følgende kjennelse: «Til betjening av den optiske leser (OCR) i 'Verdens Gang' kan nyttes personell som bedriften finner egnet.»⁶⁶ Til tross for denne kjennelsen skulle det i praksis vise seg at aviser som tok i bruk optiske lesere, fant det mest hensiktsmessig å plassere dem i tilknytning til setteriene og bemanne dem med faglærte typografer. Da Fædrelandsvennen kjøpte optisk leser høsten 1974, ble det inngått en lokal teknikkavtale som slo fast at maskinen skulle betjenes av typografer. Lignende avtaler ble også undertegnet i Sunnmøre Arbeideravis, Arbeiderbladet/Aktietrykkeriet og Nationen.⁶⁷

«Til betjening av den optiske leser (OCR) i Verdens Gang kan nyttes personell som bedriften finner egnet.»

Med unntak av arbeidsrettssaken om den optiske leseren i VG kom ikke stridighetene rundt innføringen av OCR til å stå om hvem som skulle betjene maskinene, men om hvem som skulle skrive inn manuskriptene. Sett fra avisutgiverens synspunkt var hele poenget med å anskaffe en optisk leser at journalistene skulle levere fra seg manuskripter som var klare for optisk lesing, og både arbeidsgiverne og Norsk Journalistlag mente i tillegg at journalistene skulle utstyre manuskriptene med koder for styring av fotosettere i prosessens neste ledd.⁶⁸ Norsk Grafisk Forbund (NGF) kunne godta at «journalisten på sin naturlige måte framstiller et manus

som er fullt brukbart for optisk leser», og formuleringer av denne typen kom til å gå igjen i en rekke lokale avtaler om innføring av OCR.⁶⁹ Forbundet ville imidlertid ikke akseptere at journalistene skulle påføre arkene koder, og dersom manuskriptene måtte renskrives, skulle dette arbeidet utføres av Norsk Grafisk Forbunds medlemmer. NGF så for seg at fagorganiserte perforatører skulle ta seg av renskrivingen, men en del av avisene hadde andre planer: Da VGs optiske leser ikke ga den forventede rasjonaliseringseffekten, ble det ansatt seks kvinner i avisens administrasjon, og de fikk i oppgave å renskrive journalistenes manuskripter på skrive-maskin.⁷⁰

Kritikere av VGs OCR-investering hadde vanskelig for å se poenget med å kjøpe en maskin til 250 000 kroner og i tillegg ansette nye personer

65 Brev fra VGs trykkeriklubbss styre til Oslo Typografiske Forening, 22.06.1972. OTFs arkiv.

66 Voldgiftsrettens kjennelse, sitert etter NGFs beretning 1973 s. 73. For en grundig gjennomgang av denne saken, se Johansen 1997 s. 190 f.

67 Arbark. Oslo typografiske forenings arkiv. Dd 9, mappe: OCR, optisk lesing; Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 43, mappe: Skjermterminaler, optiske lesere 1975–76. Begge mappene inneholder lokale avtaler om optiske lesere.

68 Norsk Grafisk Forbund. Protokoll fra 3. ordinære landsmøte 1975, s. 90.

69 Norsk Grafisk Forbund. Protokoll fra 3. ordinære landsmøte 1975, s. 91.

70 Arbark. Oslo typografiske forenings arkiv. Dc 12, mappe: Verdens Gang (II) 1950–1980.

til å ta seg av innskrivingen når både setting og renskrivning kunne ha vært utført i én operasjon på en ordinær perforator.⁷¹ Synspunktet ble delt av journalist Gunnar J. Borrevik i Fædrelandsvennen. Borrevik hadde personlige erfaringer med optisk lesing, og i boka *Journalist i ny teknikk* fra 1975 skrev han følgende: «Ren omigjen-skriving av manuskripter i redaksjonen utelukkende for å gjøre dem lesbare må jo sies å være temmelig bortkastet. Da kunne man like godt foreta omigjen-skrivinger i en perforatoravdeling.»⁷² Borrevik var i utgangspunktet positivt innstilt til OCR, men han ga også uttrykk for motforestillinger. Ettersom det var atskillig mer arbeidskrevende å rette og tilføye i OCR-manuskripter enn i manuskripter som skulle overlates til perforatører, var det en reell fare for at journalistene ville la «halvgode formuleringer passere fordi det er for mye bry å rette på dem [...]».⁷³ Strengt krav til manuskriptenes tekniske utforming kunne med andre ord svekke avisenes redaksjonelle kvalitet. Noen år senere kommenterte reportasjesjef Sven Egil Omdal i Vårt Land det samme temaet på følgende vis: «Den tiden vi brukte optisk lesing snakker vi ikke om en gang, den var en katastrofe for språkrøkten.»⁷⁴

Einar Olsen, som våren 1975 overtok stillingen som arbeiderpressens toppsjef, hadde lite til overs for det han betegnet som fagbevegelsens negative holdning til å innføre arbeidskraftbe-

sparende utstyr i avisene.⁷⁵ Han betraktet Norsk Grafisk Forbund og de grafiske klubbene som bremseklosser i en helt nødvendig rasjonaliseringsprosess, og sommeren 1976 skrev han følgende i et rundskriv til arbeideravisenes disponenter: «[...] allerede nå er det tindrende klart at ingen av våre aviser vil kunne overleve i fremtiden med mindre redaksjonen og annonseavdelingen gradvis overtar satsproduksjonen.»⁷⁶ Han var fornøyd med den avtalen som var inngått om optisk lesing i Sunnmøre Arbeideravis, men han så det samtidig som «nærmest tragikomisk at vi her i landet

skal bli nødt til å kjempe for å oppnå avtaler med et så selvsagt innhold som denne».⁷⁷ Olsen hadde håpet at Avisenes Arbeidsgiverforening skulle ha styrke nok til å sikre et gjennomslag for å bruke optiske lesere i de borgerlige avisene. Etter at den grafiske klubben i Aftenposten våren 1975 hadde aksjonert for å forhindre at avisens journalister skrev manuskripter til optisk lesing, konkluderte han imidlertid med at «Apressen likevel må gå foran også på dette området».⁷⁸

Flere arbeideraviser kjøpte optiske lesere mot slutten av 1970-årene, og for noen av dem førte disse investeringene til en betydelig kapasitets-

71 Norsk Grafia nr. 23/1973, s. 270.

72 Borrevik, Gunnar J.: *Journalist i ny teknikk*, Institutt for Journalistikk, Oslo 1975, s. 30.

73 Borrevik, Gunnar J.: *Redaksjon i ny teknikk*, Institutt for Journalistikk, Oslo – Fredrikstad 1979, s. 7.

74 Omdal, Sven Egil: «Tilfredse journalister og en bedre journalistikk», i *Pressens årbog* 1984-2, s. 21.

75 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 43, mappe: *Skjermterminaler – optiske lesere 1975-1976*. Notat til LOs presseutvalg fra Einar Olsen, datert 7.9.1976.

76 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 43, mappe: *Skjermterminaler – optiske lesere 1975-1976*. Rundskriv nr. 35/1976.

77 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 43, mappe: *Skjermterminaler – optiske lesere 1975-1976*. Rundskriv nr. 35/1976.

78 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 43, mappe: *Skjermterminaler – optiske lesere 1975-1976*. Rundskriv nr. 35/1976; se også Andersen, Rune: *Skulder ved skulder i hundre år*. Aftenpostens Grafiske Klubb 1902-2002, Oslo 2002, s. 237.

vekst når det gjaldt satsproduksjonen.⁷⁹ Andre opplevde imidlertid at avtalemessige forhold satte grenser for en rasjonell utnyttelse av utstyret. Sandefjordavisen Vestfold Fremtid ble satt og trykt i Vestfold Arbeiderblad i Tønsberg, og ifølge en lokal avtale som ble inngått da Vestfold Arbeiderblad kjøpte optisk leser, kunne journalistene levere egne artikler klargjorte for optisk lesing, mens alt annet stoff skulle leveres som manuskripter og settes på Datek-perforatorer i Vestfold Arbeiderblads setteri. Problemet var at Vestfold Arbeiderblads setteri hadde for liten kapasitet til å ta unna alt stoffet fra Sandefjord. Dermed ble leserinnlegg, sportsreferater og annet stoff som var levert inn til avisen i manuskriptform, liggende i dagevis, mens journalistenes egne artikler kom på trykk. Både redaksjonsklubben og redaktør Ivar Tollnes i Vestfold Fremtid mente at avisens journalister måtte få renskribe det innkomne stoffet og klargjøre det for optisk lesing, og fra Vestfold Arbeiderblads side ble den lokale trykkeriklubben oppfordret til å akseptere en oppmykning av avtalen om innskriving til den optiske leseren. Dette førte imidlertid ikke fram.⁸⁰ Trykkeriklubben i Vestfold Arbeiderblad mente det måtte være bedre å øke setterikapasiteten ved å ansette en ekstra perforator enn at journalister eller andre ansatte skulle bruke tid på å renskribe manuskripter. Vestfold Fremtids opplag gikk stadig nedover, og i 1982 ble avisen nedlagt. Opprettholdelsen av et avtaleverk som hadde ført til at avisen virket lite oppdatert og dermed sakket akterut i forhold til hovedkonkurrenten Sandefjords Blad,

ble i den forbindelse tillagt noe av skylden for avviklingen.⁸¹

Selv om mange aviser brukte dem aktivt i en tiårsperiode, har de optiske leserne i ettertid gjerne blitt betegnet som en blindvei eller som et sidespor i utviklingen av teknologiske løsninger som skulle eliminere innskrivingen på perforatorer. Underveis ble de erstattet av en annen type utstyr som ikke bare tilfredsstilte aviseiernes ønsker om mer rasjonell satsproduksjon, men som også framsto som redskaper for bedre journalistikk.⁸² Skjermterminaler knyttet opp mot sentrale dataanlegg ble løsningen på flere problemer – men utgjorde også kimen til en rekke konflikter. Vi skal gå grundig inn på innføringen av dette utstyret, men først må vi gå litt tilbake i tid og se på introduksjonen av datastyrt satsbehandling i avisene.

Datastyrt satsproduksjon – de første forsøkene

I månedsskiftet august–september 1965 skulle Johan Ona i Norsk Arbeiderpresse dra på en av sine mange turer til USA for å treffe ulike produsenter av teknisk utstyr til aviser og trykkerier. Et par uker før avreise ringte han til Gjestvang Grafiske Fagforretning og ba firmaet skaffe opplysninger om datamaskiner beregnet for grafiske bedrifter, og om hvilke aviser som hadde tatt slike maskiner i bruk. Gjestvang responderte raskt og sendte en femsiders oversikt over 14 ulike EDB-systemer som var blitt solgt til i alt 117 aviser og trykkerier – de aller fleste i USA og noen få i Canada, Australia og Europa.⁸³ Ona var spesielt interessert i datamaskiner som kunne

79 Sletbakk, Knut: Fremover i 100 år. Fremover 1903–2003. Og litt om arbeiderbevegelsen hjemme og ute, Narvik 2003, s. 209.

80 Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 143, mappe: Vestfold Arbeiderblad I 1980. Se diverse notater og korrespondanse om optisk lesing og produksjonsproblemer i Vestfold Arbeiderblad.

81 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 143, mappe: Vestfold Fremtid 1980. Diverse notater og brev om optisk lesing og produksjonsproblemer i Vestfold Arbeiderblad.

82 Omdal, Sven Egil: «Tilfredse journalister og en bedre journalistikk», i Pressen årbog 1984:2, s. 21–22.

83 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 8, Mappe: Gjestvang Grafiske 1965–67, brev fra Gjestvang Grafiske Fagforretning til Johan Ona, datert 13.8.1965.

Optisk lesere (OCR) var i noen få år et viktig innslag på flere avissetterier. Her ser vi Kjell Austad ved OCR-maskinen i Arbeiderbladet i 1982. (Foto: Arbark)

brukes i tilknytning til fotosettere, og han ba også om å få et pristilbud på fotosatssystemene Photon 713-5 og Linofilm Quick. Som vi har sett ovenfor, ventet imidlertid Norsk Arbeiderpresse med å kjøpe større fotosettere til inngangen til 1970-årene, og selskapet gikk heller ikke i front når det gjaldt datastyrt satsproduksjon. Arbeideravisene hadde mer enn nok med å finansiere overgangen til offsettrykk, og det var da heller ingen andre offsetaviser blant de første norske avisene som gikk over til datastyrt setting. Mens de første offsetrotasjonene ble kjøpt av små og mellomstore aviser, så var det i hovedsak større aviser med settemaskiner, blysats og høytrykkspresser som gikk i

spissen når det gjaldt datastyrt satsframstilling. De første datamaskinene som ble tatt i bruk i avissetteriene, skulle rasjonalisere teletypesettingen; de ble installert som effektiviserende mellomledd mellom teletypeperforatorene og avisenes båndstyrte settemaskiner.

Mens Ona dro til USA for å skaffe seg kunnskap om datastyrt setting, var det andre som henvendte seg til norske forskningsmiljøer i samme hensikt. I 1964 hadde Selskapet for industriell og teknisk forskning ved Norges Tekniske Høyskole (SINTEF) innledet et samarbeid med flere bedrifter i trondheimsområdet for å yte bistand når virksomhetene sto overfor tekniske utfordringer. Aktietrykkeriet i Trondheim var en av disse bedriftene, og i 1965 påtok SINTEF seg å utvikle programmer slik at en datamaskin kunne tas i bruk for å rasjonalisere settingen av bøker både ved dette trykkeriet og ved Centraltrykkeriet i Oslo. SINTEF framstilte et anlegg som i tillegg til en ordinær teletypesetter besto av en hullbånd-/strimmelleser, en datamaskin, en magnetbåndstasjon til lagring av tekst, en skriver til korrekturutskrifter og en perforator til utkjøring av hullbånd til styring av settemaskiner. Bokmanuskriptene ble satt på teletypesetteren, skrevet ut på hullbånd som såkalt råtape uten markeringer

«Ona var spesielt interessert i datamaskiner som kunne brukes i tilknytning til fotosettere»

for linjeskift eller orddelinger, og deretter matet inn i datamaskinen ved hjelp av strimmelleseren. Datamaskinen utførte så linjustering og orddeling før teksten ble sendt videre til korrekturutskrift på papir

og til mellomlagring på magnetbånd. Feil ble rettet med teletypesetteren og matet inn i datamaskinen ved hjelp av et nytt hullbånd. Opprettet tekst ble deretter sendt til magnetbåndstasjonen, før datamaskinen til slutt foretok sideinndeling og paginering. Sluttproduktet var – i prinsippet feilfrie – perforerte styrestrimler til

Aktietrykkeriets og Centraltrykkeriets sette-maskiner.⁸⁴

Med utgangspunkt i miljøet ved SINTEF ble firmaet Comtec etablert i 1967. Selskapet påtok seg en rekke oppdrag knyttet til automatisering og prosessstyring innen ulike industrigrener, men i løpet av kort tid skulle systemer for datastyrt satsproduksjon komme til å bli det aller viktigste produktet. Allerede våren 1967 inngikk Comtec sine første avtaler på dette området. Selskapet skulle levere anlegg for framstilling av avissats til Adresseavisen i Trondheim og til Drammens Tidende & Buskeruds Blad. Anleggene fikk navnet Comtype og besto av en PDP-8 datamaskin produsert av det amerikanske selskapet Digital Equipment Corporation (DEC), samt strimmellesere, perforatorer og nødvendige programmer. Prisen på et datastyrt satsanlegg av denne typen lå rundt 300 000 kroner ferdig installert, og i årene som fulgte etablerte Comtec seg som en ledende aktør på dette markedet – ikke bare i Norge, men også i Sverige og Danmark. Det store gjennombruddet kom allerede i 1968, da Comtec gikk seirende ut av konkurransen med flere av verdens ledende selskaper på feltet om å levere et datastyrt satsanlegg til storavisen Dagens Nyheter i Stockholm.⁸⁵

Sett i forhold til den uroen som skulle oppstå noen år senere, gikk den første introduksjonen av datamaskiner i de norske avisenes setterier relativt upåaktet hen. Da Aftenposten som en

av pioneravisene i Europa gikk til anskaffelse av et EDB-anlegg av merket IBM 1130 i 1967, var reaksjonene først og fremst preget av avventende usikkerhet. De ansatte på teletypeavdelingen antok at arbeidet deres kom til å bli mer ensformig, mens maskinsetterne inntok en litt annen holdning: «Som kjent er Aftenposten i gang med installering av EDB-anlegg for framstilling av maskinsats, hva dette innebærer for oss kan ingen si noe om i dag, men det skulle vel gi håp om en bedre avvikling av feriene, om ikke annet», het det i en beretning fra Aftenpostens trykkeriklubb våren 1967.⁸⁶ Maskinsetternes avslappede innstilling til nyvinningen hadde nok sammenheng med at datamaskinen skulle installeres i teletypeavdelingen, og at det derfor var perforatørenes arbeidsoppgaver som i første omgang ville bli berørt. Maskinsetterne skulle motta hullbånd til styring av settemaskinene som før – men forhåpentlig med færre feil enn tidligere. At heller ikke Norsk Grafisk Forbund reagerte, skyldtes antakelig at de første datamaskinene ble benyttet til framstilling av blysats i en periode da fagorganisasjonene var opptatt av å få kontroll over innføringen av fotosats.

IBM 1130 kom i salg på det amerikanske markedet i 1965, og systemets viktigste funksjoner var linjustering og orddeling. Mens teletypeperforatørene tidligere måtte ta hensyn til hvor mange ord det var plass til på hver linje, og hvordan ord mot slutten av linjen skulle deles, kunne de nå skrive inn all tekst fortløpende. Hullbåndet fra perforatoren ble så kjørt gjennom datamaskinen, som justerte linjene og foretok orddelinger før den skrev ut et nytt hullbånd som var klart til å mates inn i en settemaskin. «Man oppnår her fordelene ved øket produksjon ved manuskriptbehandling, samtidig som det kan stilles mindre krav til fagutdanning hos det personalet

84 *Typografiske Meddelelser* nr. 13/1965, s. 118 f. og nr. 22/1965, s. 209; Østby, Per: Tilfellet Comtec, *STS-rapport* nr. 8/1989, s. 87–88.

85 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 4, mappe: C-div. Norsk Arbeiderpresse fikk 7.7.1967 tilbud om å kjøpe et Comtype-anlegg bestående av en PDP-8 datamaskin med tilhørende skrivemaskin, to strimmellesere og to strimmelperforatorer pluss et program for orddeling og justering. Prisen var 285 000 kroner. Se mer om Comtecs rolle i Østby, Per: Tilfellet Comtec, *STS-rapport* nr. 8/1989, s. 207 f.

86 Arbark. Oslo typografiske forening. Dc 1, mappe: Aftenposten 1967–1976. Beretning for Aftenpostens Trykkeriklubb 1966–1967.

som skal overføre manuskriptteksten», het det i et brev som Norsk Arbeiderpresse mottok fra IBM Norge i januar 1966.⁸⁷ Fra produsenten ble det framholdt at perforatørene ville produsere inntil 40 prosent mer når de slapp å foreta linjejusteringer og orddelinger.⁸⁸ For aviser med behov for økt satskapasitet var det med andre ord store rasjonaliseringsgevinster å hente. I tillegg til å sørge for at alle linjene ble like lange (rett høyremarg), kunne IBM-maskinen også brukes til korrekturoppretting. Sammen med råtapen fra perforatoren skrev maskinen ut et ark med tekst til korrekturlesing. Korrigeringer ble så foretatt på et eget hullbånd som ble kjørt gjennom datamaskinen forut for råtapen. Basert på informasjon fra de to båndene rettet datamaskinen eventuelle feil og kjørte til slutt ut den perforerte strimmelen som skulle styre settemaskinen.

«Som kjent er Aftenposten i gang med installering av EDB-anlegg for fremstilling av maskinsats, hva dette innebærer for oss kan ingen si noe om i dag, men det skulle vel gi håp om en bedre avvikling av feriene, om ikke annet»

1970-årene, satset imidlertid på Comtecs PDP-8-baserte Comtype-anlegg. Det var ellers to framtrepende fellestrekk ved alle de tidlige datamaskinene som ble benyttet til å styre avisenes satsproduksjon: De var kostbare, og de hadde et begrenset bruksområde. De fleste EDB-systemene som ble benyttet til satsproduksjon på denne tiden, ble stort sett bare brukt til orddeling og linjejustering av tekst satt med teletypesettere – og sett med ettertidens øyne var prisen astronomisk. Vi har allerede nevnt at et Comtype-anlegg kostet ca. 300 000 kroner. Et

anlegg av typen IBM 1130 var enda dyrere og kostet ca. 550 000 kroner i 1967.⁹⁰ Til sammenligning kunne høyreavisen Sarpn ta spranget over til offset for en tilsvarende pris; i 1966 betalte avisen ca. 550 000 kroner for en Goss Community offsetrotasjon og tre sett med Justowriter.⁹¹

I USA var Mergenthaler Linasec den datamaskinen som hadde størst utbredelse i avisbransjen, og i 1967 kjøpte Bergens Tidende en maskin av denne typen. Tønsbergs Blad anskaffet våren 1968 en datamaskin produsert av det britiske selskapet Muirhead & Co. Ltd., og det gjorde også Sandefjords Blad på et noe senere tidspunkt.⁸⁹ De fleste norske avisene som gikk over til datastyrt setting ved overgangen fra 1960- til

Johan Ona så med en viss bekymring på at borgerlige aviser anskaffet utstyr til datastyrt satsproduksjon. Han trodde ikke det var lønnsomt, og han var overbevist om at de aller fleste arbeideravisene var for små til å dra nytte av datamaskiner på setteriene – dessuten hadde de ikke råd! Problemet var imidlertid at de avisene som begynte med datastyrt satsframstilling, skaffet seg viktige erfaringer med et teknisk utstyr som ville by på helt nye muligheter for avisene i årene framover. Ona etterlyste et større engasjement

87 Arbark. Arbeiderpressens Samvirkens arkiv. De 11, mappe: IBM 1961–70. Brev til Johan Ona fra Bjørn Hagen/IBM, datert 18.1.1966.

88 Tidningsteknikk nr. 3/1968, s. 11.

89 Norsk Grafia nr. 7/1968, s. 75. Se også NATS: Register över den tekniska utrustningen hos flertalet dagstidningsofficiner i Danmark, Finland, Norge och Sverige 1971.

90 Arbark. Norsk Arbeiderpressens arkiv. Da 21, mappe: 3.12. Notat til møte i forretningsutvalget 11.8.1967.

91 Se diverse korrespondanse om AS Dagbladet Sarpens kjøp av offsetpresse i RA. PA 603-2 Høyres pressebyrå, Dab 20, mappe: Sarpn 1965–67.

fra de største arbeideravisene, og særlig fra Arbeiderbladet og Aktietrykkeriet som «kunne ha vært mer fremmadrettet og våken for det nye enn hva de kanskje er».⁹²

Dataskjermer – kun til korrektur?

I Norsk Grafisk Årbok for 1971 reklamerte den grafiske leverandøren Oscar Skotvedt for det elektroniske korrektursystemet Harris 1100. Det sentrale elementet i dette amerikanskproduserte systemet var en såkalt billed-skjermterminal – en data-skjerm tilknyttet et tastatur – hvor det var mulig å hente opp tekst og på en enkel måte rette feil, redigere tekst, justere linjer osv. Innmatingen foregikk ved hjelp av hullbånd fra teletypesettere, og etter opprettingen ble det skrevet ut et nytt og korrigert hullbånd som kunne styre ordinære settemaskiner eller fotosettere. Det var også mulig å koble apparatet direkte til en datamaskin.⁹³ Harris 1100 var ett av flere systemer med skjermterminaler som mot slutten av 1960-årene var blitt utviklet med tanke på å redusere den tiden som gikk med til feilretting i avissetteriene. Overgangen fra blysats til fotosats hadde bidratt til en betydelig rasjonalisering av selve settingen, men retting av feil tok fortsatt lang tid – ja, enkelte hevdet til og med at det gikk raskere å skifte ut hele linjer med blysats enn å korrigere i fotosats. Ifølge en undersøkelse utført av forskningsinstituttet til The American Newspaper Publisher's Association brukte typografene på denne tiden hele 40 prosent av arbeidstiden sin på å rette feil.⁹⁴

92 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 21, mappe: 3.12. Notat til møte i forretningsutvalget 11.8.1967.

93 Norsk Grafisk Årbok 1971. Reklamebilag. Se også Norsk Grafia nr. 16/1972, teknisk bilag s. VI.

94 Laakaniemi, Ray: «The Development of the Video Display Terminal: A Two-Part Effort», paper presentert for AEJMC Southern Regional, Stone Mountain, Ga, Mars 1992, s. 6.

Det store fortrinnet med en skjermterminal var at all korrekturoppretting kunne foretas før utkjøringen av fotosats eller blysats ble satt i gang. Florida-avisen Daytona Beach News Journal, som ved inngangen til 1970-årene deltok i utviklingen og utprøvingen av skjermterminaler for aviser, slo fast at antallet feil var gått ned fra elleve til én per 300 linjer etter at skjermterminalene var blitt installert. Avisen vurderte for øvrig å la perforatorer og journalister skrive inn tekst direkte ved hjelp av terminalenes tastaturer. I 1973 ble det imidlertid konkludert med at prisen på skjermterminaler var altfor høy til at en slik løsning ville være rasjonell.⁹⁵

En lignende konklusjon finner vi også i en norsk utredning som ble framlagt to år senere. Avisenes Arbeidsgiverforening hadde ved inngangen til 1970-årene tatt initiativ til et forskningsprosjekt som skulle gi svar på enkelte spørsmål om den framtidige avisproduksjonen her i landet, og dessuten si noe om hvilke retninger den tekniske utviklingen ville komme til å ta. Oppdraget ble gitt til Chr. Michelsens Institutt i Bergen, arbeidet ble innledet høsten 1973, og det ble avsluttet med utgivelsen av en rapport i 1974.⁹⁶ Avisenes framtidige nytte av optiske lesere og skjermterminaler var to av de forholdene som instituttet vurderte, og i rapporten ble det advart mot å betrakte disse teknologiene som konkurrerende eller gjensidig utelukkende metoder for innmating av tekst i bedriftenes dataanlegg. Kostnadene ved å anskaffe skjermterminaler var fortsatt så høye at det i de aller fleste tilfeller ville være utelukket å installere mange skjermer i én avis. I et ideelt system for en integrert avis-

95 Laakaniemi 1992, s. 8.

96 Knoph, Harald: Strukturendring i norske aviser. Del I, Moderne satsproduksjon, Bergen 1974. Deler av rapporten er gjengitt i ulike nummer av Norsk Grafia for 1975.

produksjon skulle derfor journalister skrive manuskripter som var klare for optisk lesing. Etter OCR-innlesing skulle manuskriptene sendes til redaksjonen for påføring av typografiske koder og deretter til korrektur. Før teksten ble kjørt ut på en fotosetter, skulle alle nødvendige rettelser og korrigeringer utføres ved en skjermterminal.⁹⁷

Selv om enkelte aviser valgte andre leverandører, opprettholdt trondheimsfirmaet Comtec sin dominans på markedet for datastyrt satsproduksjon også etter at skjermterminaler var i ferd med å bli en obligatorisk del av avisetterienes utrustning. Tidlig i 1970-årene lanserte selskapet systemene CRT 1, CRT 2 og CRT 3.⁹⁸ Alle tre var basert på en PDP-8/E datamaskin fra DEC. De var utstyrt med henholdsvis én, to eller tre data-skjermer av merket Delta Data 5200, hullbåndlesere, hullbåndstanser/perforatorer og en printer. CRT 3 hadde i tillegg et skivelager for lagring av tekst. Fra 1973 solgte Comtec også et satsanlegg med betegnelsen CRT 13, som i hovedsak skilte seg ut fra de tre andre ved at det var basert på en kraftigere datamaskin. Ferdig sats kunne sendes direkte fra datamaskinen til en fotosetter, men anlegget var også utstyrt med en perforator som kunne kjøre ut hullbånd til styring av fotosettere eller tradisjonelle settemaskiner som støpte blysats.⁹⁹ Fædrelandsvennen hadde allerede to Comtype-anlegg og kjøpte et CRT 13-anlegg med to dataskjermer i 1973. Samme år supplerte Adresseavisen sitt datastyrte satsanlegg med to CRT 13-anlegg og i alt fire skjermer av typen Delta Data 5200. Stavanger Aften-

blad og Romsdals Budstikke kjøpte tilsvarende utstyr – om enn med litt færre skjermterminaler. Tønsbergs Blad, som ble utgitt av Tønsbergs Aktietrykkeri, kjøpte i alt tre CRT 2-anlegg i løpet av 1974 og 1975, og et anlegg av denne typen ble også kjøpt av Nationen i 1975.¹⁰⁰

I forrige kapittel så vi at Dagbladets og Arbeiderbladets planer om å etablere et felles offsettrykkeri strandet, og at de to avisene endte opp med hvert sitt trykkeri og med hver sin trykkteknologi. De videreførte imidlertid samarbeidet på satsområdet i den forstand at de satset på samme type utstyr, utarbeidet felles krav til leverandørene og forholdt seg til dem som én stor kunde. Både Comtecs CRT 13-anlegg og andre systemer ble vurdert. De to avisene endte imidlertid opp med å velge det nyutviklede systemet GMS-12. Som navnet antyder, spilte leverandørfirmaet Grafisk Maskinservice AS en sentral rolle i utviklingen av GMS-12. Dette samme gjorde programvarebedriften Data Logic og Norsk Data.

GMS-12 var bygd opp rundt en NORD Computer fra Norsk Data, og både Dagbladet og Arbeiderbladet kjøpte to slike maskiner hver for å sikre seg mot eventuelle driftsforstyrrelser. Datamaskinene var koblet opp mot et større antall skjermterminaler, et såkalt skivelager for lagring av tekst og printere som blant annet skulle benyttes til korrekturutskrifter. I tillegg kjøpte avisene også to store fotosettere hver av merket Harris 4000. Innmatingen av tekst i anleggene kunne foregå på forskjellige måter – blant annet direkte over linje. Til å begynne med foregikk imidlertid arbeidet på velkjent vis. I en liten historikk fra Dagbladets trykkeriklubb blir produksjonsgangen ved overgangen til ny teknikk beskrevet på følgende måte: «Teksten skal som nå skrives fra journalistens manus over på papir»

97 Knoph 1974, s. 90.

98 CRT er en forkortelse for Cathode Ray Tube (katodestrålerør), og indikerer i denne sammenheng at disse Comtec-anleggene var utstyrt med dataskjermer. Ved inngangen til 1970-årene ble både CRT og VDT (Video Display Terminal) brukt som betegnelser på slike skjermer.

99 Se beskrivelse av Comtec CRT 13 i Norsk Grafia nr. 5/1973, s. 56.

100 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 28, mappe: Comtec 1975–76. Comtec referanseliste, antakelig fra 1975.

strimler (tape) i perforatoravdelingen. Tapen fra perforatorene mates inn i datamaskinen. Data-maskinen sørger selv for justering til riktig linjelengde og for deling av ord i slutten av linja. Dette er samme funksjon som hittil er blitt utført av den datamaskin vi har i huset i forbindelse med blysetting fra tape.»¹⁰¹ Fra datamaskinen ble teksten skrevet ut på papir og sendt til korrekturlesing. Deretter gikk den videre til en typograf som foretok opprettinger ved en skjermterminal og klargjorde teksten slik at den kunne sendes videre til en fotosetter.

*«inngangskostnadene var
lave «siden kundene gladelig
betalte for utviklingen
av produktene»»*

På denne måten foregikk produksjonen ved det som Norsk Grafia i 1976 betegnet som «et av Europas mest avanserte sats-systemer».¹⁰² Hva var årsaken til at bladet tok i bruk slike superlativer? Fra siste halvdel av 1960-årene hadde stadig flere norske aviser tatt i bruk datamaskiner i satsproduksjonen. Oppgavene maskinene ble brukt til å løse i setteriene, hadde imidlertid ikke endret seg nevneverdig underveis. Da programmene til GMS-12 var under utvikling, var linjejustering og orddeling fortsatt de viktigste enkeltoppgavene for avisenes datamaskiner.¹⁰³ Selv om flere av leddene i Arbeiderbladets og Dagbladets satsproduksjon foregikk omtrent på samme måte som før, er det viktig å legge merke til at produsenten markedsførte GMS-12 som et tekstbehandlingssystem, og at anlegget var utstyrt med programvare som muliggjorde en rekke ulike arbeidsbesparende operasjoner som ikke kunne utføres ved eldre og enklere anlegg for datastyrt satsbehandling.¹⁰⁴

I boka «Fenomenet Norsk Data» skriver Tor Olav Steine, som selv var ansatt i selskapet, at utviklingen av GMS-12 ble gjennomført på rekordtid. Prosjektet gjorde det mulig for Norsk Data å komme tidlig i gang på et område som var i sterk vekst, og inngangskostnadene var lave «siden kundene gladelig betalte for utviklingen av produktene».¹⁰⁵ Arbeiderbladet, Dagbladet og Østlendingen var de første avisene som tok GMS-12 i bruk – og de fikk også merke følgene av å investere i et av Norsk Datas pilotprosjekter. Østlendingens utstyr ble levert sterkt forsinket i 1977, og hele det første året på-

gikk det arbeid med å få programmene til å fungere. Ifølge daværende styreformann Einar Olsen var også Arbeiderbladet en «prøveklut» som fikk lide; først etter tre år virket det nye anlegget som det skulle.¹⁰⁶

I 1978 overtok Norsk Data ansvaret for salget av GMS-12 fra Grafisk Maskinservice AS, og samtidig ble systemet omdøpt til Nortext. I januar 1981 overtok dessuten Norsk Data den eneste store norske konkurrenten på dette markedet – Comtec – fra eieren Nobø Fabrikker. I tiden som fulgte, ble så Nortext-systemet videreutviklet og solgt under produsentnavnet ND-Comtec, og det med betydelig grad av suksess. I løpet av 1980-årene gikk rundt 70 norske aviser til anskaffelse av anlegg for tekstbehandling og datastyrt satsproduksjon fra ND-Comtec, og selskapet var i samme periode også en dominerende leverandør av utstyr til danske og svenske aviser.¹⁰⁷

101 Nordahl, Tore: Dagbladets Trykkeriklubb 1901–1976, [1977], s. 11.

102 Norsk Grafia nr. 16/1976, s. 193.

103 Knoph 1974, s. 60.

104 For en nærmere beskrivelse av funksjonene se Norsk Grafia nr. 16/1976, s. 187–188.

105 Steine, Tor Olav: Fenomenet Norsk Data, Universitetsforlaget Oslo 1992, s. 91.

106 Overrein, Per: «Hvor ånden bærer bud» – Østlendingen fra Arbeiderdemokratene til Orkla, Elverum 2001, s. 267; NTBtekst 5.2.1991.

107 Dette kommer blant annet tydelig til syne i NATS tidningstekniska register for årene 1983–1991.

Striden om skjermterminalene

Fram mot midten av 1970-årene var det langt fra selvsagt at dataskjermer skulle bli et redskap for journalister, og at slike skjermer skulle plasseres i avisenes redaksjoner. Da Arbeiderbladet i 1976 installerte sitt GMS-12 satsframstillingsutstyr og samtidig gikk over fra blysats til fotosats, ble det anskaffet tolv skjermterminaler. Direktøren ved Arbeiderbladet og Aktietrykkeriet A/S slo imidlertid fast at det ikke forelå «noen planer om å benytte journalister til å betjene skjermterminaler i redaksjonen til satsproduksjon».¹⁰⁸ I Comtecs reklamebrosjyrer for selskapets ulike CRT-anlegg ble det heller ikke lagt særlig vekt på mulighetene for å bruke skjermterminaler til å skrive tekst rett inn i dataanlegget. Skjermene ble først og fremst markedsført som ideelle redskap for å effektivisere korrekturarbeidet. Direkte innskriving ville bare være aktuelt dersom noe spesielt skjedde rett før avisen skulle i trykken, eller dersom billedtekster eller småannonser måtte på plass i siste liten.¹⁰⁹ Temaet ble også drøftet i forbindelse med det utredningsarbeidet som Chr. Michelsens Institutt fullførte i 1974. Konklusjonen her var som følger: På grunn av prisen på skjermterminalene og dataanleggenes begrensede kapasitet «vil det ikke være aktuelt at hver mann har sin skjerm».¹¹⁰

Blant journalistene var det imidlertid enkelte som hadde begynt å tenke i andre baner. I boken «Fra fjærpenn til internett» forteller medieforsker Rune Ottosen at den tekniske utviklingen

«på skjermterminalene og dataanleggenes begrensede kapasitet «vil det ikke være aktuelt at hver mann har sin skjerm».»

i avisene ble drøftet på Norsk Journalistlags landsstyremøte høsten 1972, og at journalist Gunnar J. Borrevik i Fædrelandsvennen allerede den gang hadde slått fast at skjermterminalene kunne brukes til å skrive stoff rett inn i avisenes dataanlegg. Borrevik påpekte at den revolusjonen som nå pågikk i avisene, først og fremst rammet det tekniske personalet, og etter hans oppfatning var det ikke journalistenes oppgave å bidra til å holde denne utviklingen tilbake.¹¹¹

I tiden som fulgte, møttes Norsk Grafisk Forbund (NGF) og Norsk Journalistlag (NJ) til en rekke forhandlingsmøter hvor grensedragninger mellom journalistenes og typografenes arbeidsområder ble drøftet. I januar 1975 ble de to fagorganisasjonene enige om å opprette et såkalt oppklaringsutvalg som blant annet skulle forsøke å etablere noen felles retningslinjer når det gjaldt innføringen av nytt teknisk

utstyr i avisene, og i juni samme år skrev de under på en samarbeidsavtale om ny teknikk. Avtalen slo fast at begge organisasjonene var positivt innstilt til å ta i bruk nye tekniske hjelpemidler på rasjonelle måter som kunne bidra til å styrke avisenes økonomi. Ved felles anstrengelser skulle de dessuten arbeide for å unngå oppsigelser som følge av introduksjon av nytt teknisk utstyr. Samarbeidsavtalen slo imidlertid også fast at NGF og NJ hadde ulike synspunkter når det gjaldt betjeningsspørsmål knyttet til optiske lesere og skjermterminaler.¹¹²

Samarbeidsklimaet mellom de to arbeidstakerorganisasjonene kjølnet betraktelig da det kom

108 Brev til Aktietrykkeriets Trykkeriklubb 21.10.1975. Oslo Typografiske Forenings arkiv.

109 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ec 28, mappe: Comtec A/S 1975–1976, reklamebrosjyre ant. fra 1971/72.

110 Knoph 1974, s. 89.

111 Ottosen, Rune: Fra fjærpenn til internett, Oslo 1996, s. 391–392.

112 Norsk Grafia nr. 13/1975, s. 142.

Dataskjermene ble til å begynne med bare brukt til korrektur, men snart ble de også brukt til ordinær innskriving. Her skriver en perforatør inn tekst ved Arbeiderbladets nye satsanlegg i 1977. (Foto: Arbark)

for dagen at NJ, rett forut for inngåelsen av samarbeidsavtalen med NGF, hadde forhandlet fram egne avtaler om levering av manuskripter til optiske lesere og om betjening av skjermterminaler med både Avisenes Arbeidsgiverforening og Arbeiderpressens Tarifforening. Ifølge disse avtalene kunne journalister skrive manuskripter som var klargjort for optisk lesing. De kunne skrive artiklene sine rett inn i avisenes dataanlegg ved hjelp av skjermterminaler. De kunne foreta redigering ved skjermterminaler, og de kunne dessuten påføre koder til styring av fotosettere. Journalistene skulle gis den nødvendige opplæringen på det nye utstyret, men det skulle ikke være noen tvang. I henhold til avtalene

«skjermterminalene kunne brukes til å skrive stoff rett inn i avisenes dataanlegg»

skulle journalister som oppfattet det nye tekniske utstyret som et hinder for deres journalistiske virksomhet, kunne vegre seg uten at dette skulle føre til noen form for diskriminering.¹¹³

Arbeidsgiverorganisasjonene var strålende fornøyd med det som hadde skjedd. «Utviklingen på satssektoren er nå kommet så langt at typografer ikke lenger er nødvendig i satsproduksjonen», skrev Einar Olsen til styret i Norsk Arbeiderpresse AS sommeren 1975. Og han fortsatte:

113 Arbark. Arbeiderpressens Tarifforenings arkiv. Db 8, mappe: Norsk Journalistlag II, 1972–76. Avtaler mellom NJ og Avisenes Arbeidsgiverforening og mellom NJ og Arbeiderpressens Tarifforening.

«Gjennom drøftinger med Norsk Journalistlag har det lyktes for Arbeiderpressens Tarifforening å komme fram til en fullt ut tilfredsstillende avtale om betjening av den slags satsutstyr i fremtiden.» Olsen understreket for øvrig at saken hadde «beskjeden aktualitet», ettersom Arbeiderbladet var den eneste av arbeideravisene som var i nærheten av å ta i bruk den slags utstyr som avtalen omfattet.¹¹⁴ Norsk Grafisk Forbund delte ikke begeistringen over det som hadde skjedd; forbundets synspunkt var at journalister og arbeidsgivere nå hadde inngått avtaler om arbeidsoppgaver som hørte innunder NGFs fagområder, og som allerede var regulert i forbundets overenskomst med avisene.¹¹⁵ NGF protesterte mot den inngåtte avtalen, og dette førte til at Norsk Arbeidsgiverforening i januar 1976 brakte spørsmålet om betjening av skjermterminaler inn for Arbeidsretten.

I retten hevdet arbeidsgiverne at dataskjermer var å betrakte som nytt teknisk utstyr, og at den gjeldende overenskomsten derfor ikke omfattet betjeningen av disse. Spørsmålet om hvem som skulle betjene slike skjermer, skulle derfor avgjøres ved forhandlinger mellom partene eller ved voldgift dersom det ikke kom til enighet. NGF mente derimot at skjermterminalene var omfattet av filmsatsparagrafen fra 1966, og at de derfor skulle betjenes av faglært grafisk arbeidskraft. Forbundet avviste dessuten at skjermterminaler var å betrakte som nytt utstyr. Flere aviser hadde installert skjermer i den foregående tariffperioden, og i mange av dem var det allerede inngått lokale avtaler om faglært betjening av skjermterminaler, uten at avisene hadde fremmet krav om at også journalister skulle ha betjeningsrett til dette utstyret. Arbeidsgiverne

måtte gi seg på dette punktet, og i januar 1977 ble det inngått et forlik der partene ble enige om at skjermterminaler skulle betjenes av faglærte typografer, så fremt de ikke ble brukt til å produsere glatt sats. I slike tilfeller kunne de også betjenes av ufaglærte.¹¹⁶

Det var imidlertid en avgjørende hake ved dette forliket: NGF mente nemlig at disse betjeningsreglene omfattet alle avdelinger i avisene, mens arbeidsgiverne hevdet at de bare kom til anvendelse i de tekniske avdelingene, og at spørsmålet om betjening av skjermterminaler i andre avdelinger ennå ikke var avklart. Dermed var det bare den tradisjonelle striden om faglært eller ufaglært betjening av setterienes utstyr som var avgjort. Hovedproblemet – spørsmålet om journalister skulle ha anledning til å skrive artiklene sine ved dataskjermer plassert i avisredaksjonene – gjensto fortsatt. Følgelig var det bare et tidsspørsmål før partene igjen måtte møtes i Arbeidsretten.

I februar 1978 kom saken om betjening av skjermterminalene opp til endelig behandling i Arbeidsretten, og her fikk Norsk Grafisk Forbund medhold. Etter å ha vært på befaring i Aftenpostens setteri og etter å ha hørt både partene og en intervenient i saken – NJ – slo retten fast følgende om filmsatsparagrafen: «Det må [...] antas at årsaken til at paragrafene kom inn i overenskomsten var at den grafiske faglærte arbeidskraft i form av ene- eller fortrinnsrett skulle sikres betjeningen av nærmere bestemte maskiner overfor arbeidstakere uten denne faglæring, og uten hensyn til i hvilke avdelinger disse andre arbeidstakere er ansatt.» I domsslutningen ble det fastslått at grafisk faglært arbeidskraft hadde enerett til å betjene skjermterminaler som ble benyttet til framstilling av «fotosats, satsmedia og for viderebehandling av disse». Og siste set-

114 Arbark. Arbeiderpressens Tarifforenings arkiv. Db 8, mappe: Norsk Journalistlag II, 1972–76. Sakspapir fra Einar Olsen til styremøte i Norsk Arbeiderpresse AS 17.6.1975, datert 4.6.1975.

115 Johansen 1997, s. 197.

116 Norsk Grafia nr. 3/1977, s. 29–30.

ning lød: «Dette gjelder uansett hvor skjermterminalene er plassert.»¹¹⁷ Arbeidsrettens dom ble møtt med skarpe reaksjoner både fra arbeidsgivernes og journalistenes organisasjoner. «Om denne dommen blir stående, vil den sette et punktum for all videre teknisk utvikling i avisene, en teknikk som aviser i alle andre land har innført», sa direktør Knut M. Aaser i Avisenes Arbeidsgiverforening. Formannen i Norsk Journalistlag, Trygve Moe, var også bekymret og uttalte at dommen ville «forsinke og vanskeliggjøre en gradvis overgang til mer rasjonell og økonomisk produksjon av norske aviser».¹¹⁸

Samarbeidsbestrebelse og Modell Østlendingen

Få uker etter at dommen i Arbeidsretten var avsagt, innledet NGF og NJ forhandlinger med tanke på å komme fram til en ny samarbeidsavtale. Intensjonen var å etablere en felles forståelse av de problemene som innføringen av nytt teknisk utstyr ville medføre, og i tillegg lansere forslag til løsninger, slik at organisasjonene kunne gå samlet inn i forhandlinger med arbeidsgiverne. Arbeidet gikk raskt, og rett før jul kunne Trygve Moe og Arild Kalvik – formenn i henholdsvis NJ og NGF – presentere et utkast til avtale. Utkastet fikk tilslutning i både NJs og NGFs landsstyre, og i januar 1979 ble avtalen undertegnet.¹¹⁹ Gunnar J. Borrevik hadde vært en av NJs forhandlere, og da han et par måneder senere ga ut boken «Redaksjon i ny teknikk», skrev han i forordet at den nye samarbeidsavta-

len kunne bli en «milepæl i den tekniske utviklingen i norske avisredaksjoner».¹²⁰

Samarbeidsavtalen mellom NJ og NGF inneholdt en gjennomgang og en grenseoppgang når det gjaldt arbeidsområder og arbeidsoppgaver, men den konstaterte samtidig at det nå var introdusert nytt tekniske utstyr som «i noen tilfelle kan anvendes av begge parter». For å bidra til en oppmykning av skillelinjene mellom tekniske og redaksjonelle

avdelinger hadde organisasjonenes forhandlere utformet en rammeavtale for prøveordninger i avisene. I henhold til denne skulle journalister gis anledning til å benytte skjermterminaler til å skrive sine egne artikler direkte inn i avisenes dataanlegg og til å foreta redigeringsarbeid i redaksjonene. Sideuttegning og utføring av layout på skjerm, samt all teknisk bearbeiding av artiklene etter redigering, skulle utføres av grafisk faglærte. Når det gjaldt layout, skulle de redaksjonelle medarbeidernes oppgaver begrenses til å gi typografene «anvisning ved enkel skisse, påskrivning på manus, prioriteringsliste eller ved muntlig beskjed».¹²¹

Avtalen møtte kraftig motbør i begge organisasjonene. Oslo Typografiske Forening, landets desidert største grafiske fagforening, truet med å melde seg ut av Norsk Grafisk Forbund dersom avtalen ble opprettholdt.¹²² Det var særlig punktet om at journalister skulle få anledning til å betjene skjermterminaler som vakte misnøye. Foreningens medlemmer kunne ikke se behovet for en oppmykning av en arbeidsdeling som kort

117 Dom av 16. februar 1978, sitert fra NGFs beretning 1978, s. 70.

118 Begge sitatene er fra Aftenposten 17.02.1978.

119 Arbark. Norsk Grafisk Forbunds arkiv. Da 30, mappe: Norsk Journalistlag 1976–1981. Avtale mellom NJ og NGF undertegnet av Trygve Moe og Arild Kalvik i januar 1979.

120 Borrevik 1979, s. 3.

121 Norsk Grafisk Forbund/Norsk Journalistlag. Avtale vedrørende betjening og plassering av nytt teknisk utstyr i avisene, Oslo januar 1979.

122 Johansen 1997, s. 199.

tid i forveien var blitt styrket gjennom en dom i Arbeidsretten. Den foreliggende avtalen ble betraktet som en trussel mot de grafiske arbeidsplassene, og som et brudd med forbundets landsmøtevedtak fra 1975, der det var slått fast at «grafiske produkter skal framstilles av grafiske arbeidstakere, også der hvor tradisjonelle fremstillingsmetoder avløses av ny teknikk»¹²³. Men avtalen ble møtt med like skarp kritikk blant Journalistlagets medlemmer, og her bunnet misnøyen i at layout/sideuttegning ble beskrevet som en del av det grafiske personalets arbeidsområde. På NJs landsmøte i april 1979 gikk landsstyret på et nederlag; flertallet nektet nemlig å akseptere det punktet i avtalen som definerte sideuttegning som grafisk arbeid. Landsmøtet vedtok tvert imot en uttalelse der det het: «Sideuttegning er etter landsmøtets mening et redaksjonelt ansvar og bør utføres av redaksjonelle medarbeidere.»¹²⁴ Dermed var avtalen i realiteten underkjent. Da Norsk Grafisk Forbund avholdt sitt landsmøte i mai samme år, la forbundsstyret fram en innstilling som fastslo at det ikke kom til å bli opprettet prøveavtaler om plassering av skjermterminaler i avisenes redaksjoner. Begrunnelsen var den nye situasjonen som hadde oppstått etter at NJs landsmøte med sitt vedtak om sideuttegning hadde fjernet en av hovedpilarene som avtalen var bygd på.¹²⁵

I tilknytning til domsslutningen om skjermterminalene i 1978 hadde Arbeidsretten påpekt at selv om de tariffrettslige forholdene tilsa at typografene hadde enerett til å betjene skjermterminaler, så var ikke dette nødvendigvis den mest rasjonelle løsningen. Partene ble derfor oppfordret til å sette seg til forhandlingsbordet

for å komme hverandre i møte på dette punktet. Denne oppfordringen var blitt fulgt av ledelsen i NGF og i NJ, men det viste seg altså at det resultatet de hadde forhandlet seg fram til, vakte så sterk motstand at avtalen ble satt til side. NGF var innforstått med at grafiske arbeidsplasser ville forsvinne dersom journalister begynte å skrive artiklene sine rett inn i avisenes dataanlegg. For å redusere faren for at medlemmene ble skjøvet ut i arbeidsledighet, ønsket derfor forbundsledelsen å feste et grep om layout- eller sideuttegningsarbeidet. Dette framsto som en uregulert gråsone mellom de to yrkesgruppene, og det ble i praksis utført på ulike måter fra avis til avis. Flertallet på NJs landsmøte i 1979 ville imidlertid både ha tilgang til skjermterminaler og foreta sideuttegning, og dermed torpederte landsmøtet en avtale som kunne ha gitt journalistene anledning til å ta i bruk skjermterminaler et knapt år etter at Arbeidsretten hadde fastslått at dette utstyret skulle betjenes av grafisk faglært arbeidskraft – og det på et tidspunkt hvor mange aviser ikke engang hadde vurdert om de skulle utstyre redaksjonene sine med slike terminaler. Samtidig fikk forbundsledelsen i NGF anledning til å legge den omstridte avtalen til side – og dermed komme sine mest kritiske interne motstandere i møte – med en begrunnelse som ga NJ ansvaret for at samarbeidsbestrebelsene mellom de to organisasjonene hadde strandet.

«Om forholdet mellom Norsk Grafisk Forbund og Norsk Journalistlag hadde vært kjølig tidligere, ble det iskaldt etter de to landsmøtene», skriver Rune Andersen i NGFs historie.¹²⁶ Likevel var det én avis som dristet seg til å gjennomføre en ny arbeidsdeling mellom journalister og typografer – en arbeidsdeling som i hovedtrekk var bygd på den avtalen om prøveordninger i avisene som både NJs og NGFs landsmøter had-

¹²³ NGFs landsmøteprotokoll 1979, s. 61.

¹²⁴ Sitert etter Rune Ottosen: Fra fjærpenn til internett, Oslo 1996 s. 395.

¹²⁵ Se mer om denne saken i Andersen, Rune: Nye tider. Glimt fra Norsk Grafisk Forbunds historie, Bind II 1967–2000, Oslo 2001, s. 59 f.

¹²⁶ Andersen 2001, s. 62.

Grafisk fikk enerett på ny avis-teknikk

Arbeidsretten har gitt Landsorganisasjonen og Norsk Grafisk Forbund medhold i at grafisk lagret arbeidskraft skal ha enerett eller fortrinnsrett til å betjene såkalte skjermterminaler for fremstilling av filmskrift og selvsensitiv i produksjonen i aviser og trykkerier.

Dommen ble avsagt under dissen. Tre av rettens medlemmer stemte for i tillegg å se på saken, Norsk Arbeidsveiforretning og Avisenes Arbeidsveiforretning.

Flertallet i Arbeidsretten har lagt avgjørende vekt på at fordelingen for grafisk personell helt siden 1956 har inneholdt bestemmelser som gir grafisk arbeidskraft enerett eller fortrinnsrett til å betjene slike skjermer.

I 1975 opprettet Norsk Journalistlag og Avisenes Arbeidsveiforretning en enkle som levet edgeng for journalistar til å skrive sine manuskriptar direkte inn på slike skjermterminalar. Denne avisen mente Norsk Grafisk Forbund var i strid med fordelingen som arbeidsveiforretningen har innført med typografene.

Mindretallet i Arbeidsretten mener at journalisters skiving av egen tekst på skjermterminaler ikke omfatter arbeid som er forbeholdt grafikere. Mindretallet finner også at visse steller for sitt standpunkt til å skrive sine manuskriptar i de andre nordiske land gjennom aviser har gitt journalistar adgang til å fortsette og redigere på skjermterminaler.

Dommen setter norsk presse i særstilling

Inger-Anne Ribu

Formannen i Norsk Journalistlag, Trygve Moe, sier på Arbeidsrettens høringsmøte at Norsk Journalistlag er skuffet over dommen, som kan forsinke og vanskeliggjøre en gradvis overgang til mer rasjonelle rasjoner og økonomisk produksjon av norske aviser. Vi håper at alle parter som har vært engasjert i saken vil ta til etterretning den oppfordring som Arbeidsrettens dom stiller fram til praktiske løsninger for de grensedringsproblemer som har vært gjenstand for forhandlinger.

— Vi har jo allerede før selve rettssaken hatt møter med Norsk Grafisk Forbund og er enige om å fortsette med rettsaken og avslutte. Jeg regner jo med at det skal bli noe gjort i fremtidige løsninger for norsk dagpresse ved at alle parter er enige for å finne fram til praktiske løsninger.

— Ellers svarer jeg en helt betvulvning fra Arbeidsrettens. Bortsett. Jeg synes dommen har lagt en overvekt til grunn for sin avgjørelse, selv om jeg kan forstå at man har vegrer seg for å gi utveier en ren løsning av larffavlaens rettssaker. Jeg synes jo det vil være riktig å undersøke og sørgelig om man ikke kan finne fram til praktiske løsninger. Det ville stille norsk presse i en annen situasjon enn pressen i alle våre naboland. Jeg håper at vi i drøftingene med Norsk Grafisk Forbund finner fram til løsninger som pressen ikke i en helt spesiell situasjon.

— Det er gjennom rettshandlingene klart at skiving av manuskript for optisk leser er akseptert i det grafisk gjennom sakforhandlingene fra sin opprinnelige påstand. Det er derfor opprettet en litt merkelig situasjon. Man skal for ved optisk leser et ledd ved å sende til skrive manuskriptet to ganger, men i andre ordninger igjen ved bruk av skjermterminaler, som

Trygve Moe.

— Dommen i Arbeidsretten har trykket av veien spørsmål som alltid lenge har vært aktuelle.

— Vi har ikke tatt stilling av oss til å stanse den tekniske utviklingen i avisen. Sammen med journalistlaget ønsker vi å kunne fram til enighet om bruk av det nye tekniske utstyret. Jeg regner med at de to organisasjonene gjennom forhandlinger senere må trekke opp hovedlinjene for hvordan dette skal gjøres, mens man på den enkelte arbeidsplass på dette grunnlag finner fram til løsninger som er tilpasset forholdene og det tekniske utstyret man har, sier Kolvik.

— Om denne dommen blir stående, vil den sette punktet for all videre teknisk utvikling i avisen, en teknisk som aviser i alle andre land i Europa og Nord-Amerika har innført, sier direktør Knut M. Aaser i Avisenes Arbeidsveiforretning i en kommentar til dommen i Arbeidsretten.

Trygve Moe — skuffet, men opptatt

I 1978 ble typografenes enerett til å betjene skjermterminaler slått fast av Arbeidsretten.

de avvist. Som vi har sett ovenfor, hadde Østlendingen på Elverum i 1977 investert i et nytt og kostbart satsframstillingsanlegg av typen GMS-12. Året etter ble avisen definert som nummer 1-avis på utgiverstedet, og dermed forsvant det meste av pressestøtten. Følgelig havnet Østlendingen i en svært anstrengt økonomisk situasjon. Løsningen på problemene ble søkt gjennom en omfattende rasjonalisering og ved å etablere nye arbeidsrutiner i avisen. Målet var å øke produksjonen med 20–30 prosent samtidig som antallet ansatte skulle reduseres med ti prosent ved naturlig avgang.¹²⁷

Ifølge Per Overreins bok om Østlendingen skulle rasjonaliseringen først og fremst foregå ved

at journalistene fikk benytte skjermterminaler, slik at det redaksjonelle stoffet kunne skrives direkte inn i avisens dataanlegg, og ved at noen av typografene som dermed ble overflødige, ble overført til desken – eller produksjonsseksjonen som var Østlendingens nye betegnelse – og til annonseavdelingen.¹²⁸ NGF ga avisen dispensasjon fra den grafiske overenskomstens krav om at skjermterminaler skulle betjenes av grafisk faglærte, og i 1979 ble det som avisen selv omtalte som «Modell Østlendingen», satt ut i livet. I løpet av det første året ble ti stillinger borte, hvorav seks ble tatt fra den tekniske avdelingen.¹²⁹ Til tross for dette var Norsk Grafisk Forbund positiv til den virksomheten som foregikk

¹²⁸ Overrein 2001, s. 267 f.

¹²⁹ Norsk Grafia nr. 6/1980, s. 68.

¹²⁷ Overrein 2001, s. 268.

i Østlendingen og i avisens tre lokalutgaver: Hamar Dagblad, Ringsaker Blad/Brumunddølen og Østlendingen Solør-Odal. Årsaken var at bortfallet av typografenes arbeidsoppgaver ble håndtert ved å overføre grafisk faglærte til andre avdelinger – inkludert redaksjonen. Og det var nettopp på denne måten NGF ønsket å løse problemene i alle aviser etter hvert som introduksjonen av nytt teknisk utstyr uvegerlig førte til overtallighet blant typografene. Med retten til å betjene skjermterminalene som brekkstang skulle NGF-medlemmer sikres opplæring og videre sysselsetting i andre avdelinger i avisene. NJ var ikke på langt nær så fornøyd med forholdene på Elverum. Ett ankepunkt var at redaksjonsklubben hadde inngått en avtale om innskriving på skjerm uten å innhente tillatelse fra NJs ledelse. Et annet var at to typografer var blitt ansatt som redaksjonssekretærer med ansvar for redigering på skjerm – og at avisen dermed hadde foretatt et «inngrep i organisasjonens tariffområde».¹³⁰

Til tross for gjentatte forsøk ble det ikke inngått noen nye samarbeidsavtaler mellom NJ og NGF på dette feltet. Og når det i årene framover skulle innføres nytt teknisk utstyr i avisene, forhandlet derfor de to organisasjonene med arbeidsgiverne hver for seg. Norsk Grafisk Forbund inngikk en sentral teknikkavtale med Arbeiderpressens Tarifforening høsten 1982, og det samme gjorde Norsk Journalistlag våren 1983. Det skulle vise seg å være vanskeligere å komme til enighet med Avisenes Arbeidsgiverforening – blant annet fordi foreningen lenge insisterte på at avisredaktørene fritt måtte få bestemme om redaksjonelle eller grafiske medarbeidere skulle utføre sideuttegning.¹³¹ Sommeren 1985 skrev imidlertid Avisenes Arbeidsgiverforening under

på en avtale med NGF som langt på vei var identisk med den som Arbeiderpressens Tarifforening hadde inngått tre år tidligere, og senere på året inngikk arbeidsgiverforeningen også en sentral teknikkavtale med NJ.¹³²

De sentrale avtalene forutsatte at det ble oppnådd lokal enighet i avisene før nytt teknisk utstyr og nye arbeidsmetoder ble tatt i bruk, og de lokale avtalene skulle godkjennes av hovedorganisasjonene. Ved utgangen av 1983 hadde tjue A-presseaviser og fire andre aviser inngått lokale teknikkavtaler.¹³³ At antallet ikke var høyere, hadde antakelig sammenheng med at datastyrt satsbehandlingsanlegg med tekstbehandlingsprogrammer og skjermterminaler fortsatt var kostbare, og at det for mange aviser fremdeles var uaktuelt å installere skjermer i redaksjonene. Dessuten var nok en del aviser skeptiske til å inngå avtaler der en av forutsetningene var at ingen skulle sies opp som følge av overgangen til nytt utstyr og nye arbeidsformer. Inspirert av gode konjunkturer og økende annonsesalg fram mot 1987 gikk imidlertid stadig flere aviser til anskaffelse av nytt teknisk utstyr – inkludert dataskjermer. I løpet av tiårets siste halvdel investerte bortimot hundre norske aviser i nye satssystemer, og i omtrent like mange aviser foregikk det direkte redaksjonell innskriving ved dataskjermer. Ved utløpet av 1980-årene hadde Norsk Grafisk Forbund godkjent lokale teknikkavtaler i 107 aviser.¹³⁴

Vi så ovenfor at Gunnar J. Borrevik hadde hatt forhåpninger om av samarbeidsavtalen mellom NJ og NGF fra 1979 skulle bli en milepæl i den tekniske utviklingen i de norske avisene. Selv om avtalen ikke overlevde behandlingen på NJs og

¹³² *Journalisten* nr. 17/1985, s. 3.

¹³³ NGFs beretning 1984, s. 45; 1985, s. 48.

¹³⁴ NATS tidningstekniske register for årene 1985–1990; Norsk Grafisk Forbund, beretning og regnskap 1989, s. 56.

¹³⁰ Sitert etter Rune Ottosen: *Fra fjærpenn til internett*, Oslo 1996 s. 421.

¹³¹ Norsk Grafisk Forbund. *Beretning og regnskap 1982*, s. 58.

NGFs landsmøter noen måneder etter at den var undertegnet, skulle Borrevik likevel langt på vei få rett. Både de sentrale teknikkavtalene som Arbeiderpressens Tarifforening og Avisenes Arbeidsgiverforening etter hvert inngikk med henholdsvis NGF og NJ, og de mange lokale teknikkavtalene som ble undertegnet i løpet av 1980-årene, var i grunntrekkene basert på den enigheten som ledelsen i de to arbeidstakerorganisasjonene var kommet fram til i 1979. Selv om det gjensto mange stridsspørsmål mellom NJ og NGF og mellom disse organisasjonene og arbeidsgivernes organisasjoner, var det i praksis etablert en enighet eller en slags balanse som innebar at NGF måtte gi dispensasjoner fra sin eksklusive betjeningsrett til skjermterminalene i avisene, men at forbundets medlemmer til gjengjeld skulle sikres videre sysselsetting ved å få oppgaver innenfor andre områder i avisene.¹³⁵

Norsk presse: teknisk tilbakeliggende?

I Pressens Årbog for 1984 skrev Vårt Lands journalist Sven Egil Omdal følgende: «Journalistorganisasjonene har brukt mye energi på å få teknikk-avtaler som bygger grensevern mot typografene, som sikrer gratis briller og kontaktlinser for de som trenger det, som sikrer vegringsrett for de med datafobi og gravide. Alt dette er utmerket. Men nå er det på tide at vi bruker tilsvarende ressurser på å få journalistene til å innse at computerne er noe mer enn avan-

serte skrivemaskiner.»¹³⁶ Omdal fortalte videre at han halvannet år tidligere hadde byttet ut sine tre skrivemaskiner med datamaskiner – en i avisen, en hjemme og en liten bærbar. Siden den gang hadde han kommet til at debatten om de bedriftsøkonomiske fordelene som avisene kunne oppnå ved å ta i bruk nytt teknisk utstyr, fullstendig overskygget et enda viktigere argument: at datamaskiner skapte bedre journalistikk.

Omdals poeng var at en journalist som skrev artiklene sine ved en data-skjerm, på enkelt vis kunne finpusse på setninger, flytte eller slette avsnitt, forbedre ingressen eller gjøre andre endringer. En journalist som skrev på skrivemaskin, ville derimot være mer tilbøyelig til å si seg fornøyd med halvgode ingresser eller levere

fra seg mindre gode formuleringer, fordi det var grenser for hvor mange ganger han orket å rive arket ut av maskinen og begynne på nytt. «Og dess lenger ned i artikkelen han er kommet, dess mindre er sjansen for at han begår fysisk vold mot manusarket», skrev Omdal.¹³⁷ Med artikkelen foran seg på en skjerm ville også en redigerer lettere gi seg i kast med nødvendige forbedringer, og erfaringer fra Vårt Land viste at både journalister og redigerere som hadde tatt i bruk skjermterminaler, foretok opprettinger i langt større grad enn tidligere. Et annet kvalitetsfremmende trekk ved journalistenes bruk av datamaskiner var mulighetene til å hente fram artikler fra elektroniske klipparkiver og til å knytte seg opp mot ulike eksterne databaser. På dette feltet var riktignok utviklingen så vidt kommet i gang, men Omdal hadde store forventninger til

¹³⁵ Tydelige uttrykk for at det særlig innen NJ fortsatt var misnøye, og at mange mente at arbeidsgiverne både i sentrale avtaler med NGF og i lokale avtaler ga det grafiske personalet rettigheter som gikk utover resultatet av arbeidsrettsdommen fra 1978, finner vi i en rekke artikler i Journalisten fra 1985. Se bl.a. nr. 7, 10, 11 og 12/1985.

¹³⁶ Pressens Årbog 1984/2, s. 23.

¹³⁷ Pressens Årbog 1984/2, s. 21.

Dagbladet og Arbeiderbladet samarbeidet i 1975 om innkjøp av nytt setteriutstyr. Her kontrollerer Rolf Ødegård fra Grafisk Maskinservice og Tom Knudsen fra Norsk Data at dataanlegg og fotosetter kommuniserer med hverandre. (Foto: Arbark)

framtiden. Han var imidlertid ikke uten motforestillinger. «En feil opplysning vil kunne smitte som meslinger i en barnehage, når alle journalister driver research på det samme materialet. Journalistikken kan bli mer ensrettet og språket mer ensformig», mente Om-dal.¹³⁸

Selv om en del journalister var skeptiske til å skifte ut skrivemaskin og papir med tastatur og data-skjerm, og selv om enkelte fryktet strålingsskader og synsproblemer, ble det etter hvert åpenbart for de fleste at skjermterminaler knyttet

*«En feil opplysning vil
kunne smitte som meslinger
i en barnehage»*

opp mot avisenes dataanlegg representerte et framskritt og en forbedring av journalistenes arbeidsbetingelser. For det grafiske personalet – og i første rekke for perforatørene som hadde hatt jobben med å sette glatt sats på teletypemaskiner og andre slags perforatorer – medførte direkte innskriving for journalistene at jobben deres forsvant. De lokale teknikkavtalene garanterte riktignok at ingen skulle sies opp som følge av innføring av nytt teknisk utstyr. Det skulle likevel vise seg at antall årsverk i avisenes tekniske avdelinger ubønnhørlig gikk nedover i løpet av 1980-årene.

¹³⁸ Pressens Årbog 1984/2, s. 23.

Bortfall av arbeidsplasser som følge av introduksjon av nytt teknisk utstyr var på den tiden et velkjent problem for Norsk Grafisk Forbund og dets medlemmer. Gjennom storparten av 1970-årene hadde det årlig forsvunnet omtrent hundre grafiske arbeidsplasser i de norske avisene.¹³⁹ Hovedårsaken til dette har vi vært innom tidligere i kapittelet. Med overgangen fra høytrykk til offsettrykk ble det introdusert nye og mindre arbeidskrevende metoder for satsproduksjon, billedreproduksjon og ombrekking. Framstilling av sats på papir eller film, reprofotografering av illustrasjoner og montasje av avissider som ble avfotografert og kopiert over på offsetplater, krevde færre ansatte enn tradisjonell sats-, klisjé- og stereotypiplateframstilling. Introduksjonen av fotosats og utviklingen av stadig raskere og mer anvendelige fotosettere virket i samme retning.¹⁴⁰ Det er i lys av en slik utvikling vi må forstå Norsk Grafisk Forbunds strategivalg i tiden etter at Arbeidsretten hadde slått fast at bruken av skjermterminaler var en del av det grafiske personalets arbeidsområde i avisene; for forbundet representerte den mye omtalte filmsatsparagrafen fra 1966 og arbeidsrettsdommen tolv år senere viktige redskap i forbundets arbeid for å begrense de negative effektene av teknologiskifter i avisbransjen.

Hvilken innvirkning fikk så filmsatsparagrafen, arbeidsrettsdommen og de ulike sentrale og lokale teknikkavtalene for de norske avisenes muligheter til å ta i bruk ny og arbeidsbesparende teknologi? I en undersøkelse fra 1980 som tok for seg introduksjonen av nytt teknisk utstyr i Bergens Tidende, ble den generelle tekniske

¹³⁹ NOU 1982: 44 Pressestøtten, s. 23.

¹⁴⁰ Bruk av CRT og senere også laserteknikk bidro til at fotosetterne ble raskere.

*«Norsk dagspresse er
i dag sett under ett blant
de mest avanserte i den
vestlige verden.»*

situasjonen i avisbransjen beskrevet på denne måten: «Norsk dagspresse er i dag sett under ett blant de mest avanserte i den vestlige verden.»¹⁴¹ Begrunnelsen for denne påstanden var at så å si alle de norske avisene hadde gått over til offsettrykk eller tatt i bruk overgangsteknikker, at Østlendingen på et tidlig tidspunkt var kommet i gang med direkte innskriving for journalistene, og at flere andre aviser lå i startgropa.

I 1989 ble et annet bilde tegnet i rapporten «Den helintegrerte avis», som ble utarbeidet for Norske Avisers Landsforbund (NAL). Her ble

det rettet hardt skyts mot de avtalemessige forholdene i norske aviser generelt, og mot anvendelsen av avtaleverket for å regulere introduksjonen av nytt teknisk utstyr spesielt. Forfatterne av rapporten mente at arbeidsrettsdommen om skjermterminaler fra 1978 hadde hindret en «naturlig og bedriftsmessig begrunnet utnyttelse av datateknologiens muligheter i avisproduksjon». Og ikke nok med det – de skrev også: «Denne situasjonen virket i de første år etter 1978 helt lammende på avisenes initiativ og muligheter til å utnytte redaksjonell innskriving og redaksjonelle redigeringsystemer. Dette satte avisene tilbake ikke bare i produksjonssammenheng, men som mediebedrifter i forhold til den voldsomme teknologiske utviklingen som har funnet sted i kommunikasjonssystemene og informasjonssamfunnet rundt dem.»¹⁴²

Ettersom over hundre norske aviser i løpet av 1980-årene hadde inngått avtaler om direkte

¹⁴¹ Utkilen, Helge: Ny teknikk i Bergens Tidende. En undersøkelse av en moderne avisbedrift og hvordan den planlegger fremtiden, *Hovedoppgave ved Norsk Journalisthøgskole våren 1980*, s. 9.

¹⁴² Siverts, Henrik mfl.: «Den helintegrerte avis». En rapport for Norske Avisers Landsforbund, 1989 s. 10.

innskriving, må det kunne fastslås at slike påstander i det minste er diskutabile.¹⁴³ Noe overraskende uttrykker da også forfatterne av NAL-rapporten fra 1989 sin begeistring over hvor langt avisene tross alt er kommet på det tekniske området. Etter først å ha hevdet at avisene var blitt lammet av NGFs filmsatspragraf og fortalt at de var blitt satt tilbake som mediebedrifter, skriver forfatterne: «På den annen side, når Arbeidsrettens dom først var gitt, er det bemerkelsesverdig hvor langt avisbransjen allikevel er kommet når det gjelder datautstyr i produksjon og redaksjon i ulike konstellasjoner. Overgangen i de tekniske avdelinger fra bly til papir var selvfølgelig en avisteknisk revolusjon. I dag produseres norske aviser som en selvfølgelig via avansert skjermutstyr, databaser og fotosettere.»¹⁴⁴

*«Det å gå i front var ikke
nødvendigvis noen fordel.»*

Gjennom de økonomiske oppgangstidene, som tok slutt ved utgangen av 1987, hadde en rekke aviser kjøpt eller bestilt nytt og moderne teknisk utstyr – også dataskjermer til journalistene med online tilkobling til avisenes sentrale dataanlegg. Ifølge NAL-rapporten var imidlertid problemet at dette utstyret ikke hadde fått en utforming som gjorde det mulig for avisene å ta ut «hele den økonomiske rasjonaliseringsgevinsten på bemanningssiden». Fortsatt foregikk det dobbeltarbeid med unødvendig innskriving av stoff og annonser, og fortsatt sto det strid i mange aviser om hvem som hadde rett til å ta seg av layouten. «Konklusjonen på dette er at 11 år etter arbeidsrettsdommen driver ennå flere store norske aviser uten redaksjonell innskriving på skjerm. De er henvist til dobbel innskriving. Et helt ti-år er gått tapt, et ti-år der avisenes konkurranseposisjon er blitt enormt skjerpet.»¹⁴⁵

¹⁴³ NATS tidningstekniska register for årene 1985–1990;

Norsk Grafisk Forbund, beretning og regnskap 1989, s. 56.

¹⁴⁴ Siverts 1989 s. 10.

¹⁴⁵ Siverts 1989 s. 10 og 13.

At noen aviser ville ha installert dataskjermer og gått i gang med direkte innskriving på et tidligere tidspunkt dersom de ikke måtte inngå teknikkavtaler med Norsk Grafisk Forbund og med Norsk Journalistlag, er nok riktig.¹⁴⁶ Om alle ville ha gjort det, er heller tvilsomt. Det å gå i front var ikke nødvendigvis noen fordel. Østlendingen, som både var investeringsvillig og som på et tidlig tidspunkt hadde fått dispensasjon for å la journalister betjene skjermterminaler, opplevde en rekke problemer som i hvert fall delvis hadde sammenheng med at avisen ønsket å ligge i forkant teknisk sett, og derfor tok i bruk nyutviklet utstyr som leverandøren hadde problemer med å få til å fungere tilfredsstillende. I boka «Redaksjon i ny teknikk» fra 1979 advarte for øvrig Gunnar J. Borrevik de avisene som aktet «å begi seg ut i

det store ukjente som dette markedet utgjør». Dersom de lot seg lokke av introduksjonspriser og fordelaktige kontrakter, kunne de lett ende opp som prøvekaniner som bar alle kostnadene ved systemprodusentenes utviklingsarbeid.¹⁴⁷

Det er likevel ingen tvil om at en del av de største avisene var sent ute, og at uenighetene mellom journalister, typografer og arbeidsgivere var særlig sterk i noen av avisene i Akersgata.¹⁴⁸ I Aftenposten hadde bedriften og Redaksjonsklubben allerede i 1982 inngått en avtale om at journalistene kunne begynne med direkte innskriving ved skjermterminaler og i tillegg utstyre stoffet med koder for fotosetting. Da avtalen ble kjent for den grafiske klubben, ble den møtt med skarpe reaksjoner, og det hele endte

¹⁴⁶ Eriksen, Einar mfl.: År i forandring. En kavalkade over de siste 25 år i Bergens Tidendes historie, *Bergens Tidende* 1992, s. 98.

¹⁴⁷ Borrevik 1979, s. 11.

¹⁴⁸ VG og Dagbladet inngikk avtaler med NGF om direkte innskriving i 1989.

med at avisens ledelse avga en skriftlig erklæring om at avtalen ikke skulle tre i kraft. I 1984 ble det tatt et nytt initiativ til å forhandle om en teknikkavtale, og denne gangen ble også den grafiske klubben tatt med. Arbeidet tok lang tid. Mye tyder på at verken klubber eller bedriftsledelse forhastet seg i en periode hvor annonsetilgangen og følgelig også økonomien var eksepsjonelt god. Sommeren 1988 ble det imidlertid underskrevet en teknikkavtale mellom avisen og den grafiske klubben som åpnet for at journalistene kunne skrive sitt eget stoff rett inn i dataanlegget, og omtrent samtidig ble det også inngått en teknikkavtale med Redaksjonsklubben. Planen var at omleggingen til nytt produksjonsutstyr og nye arbeidsformer skulle gjennomføres i løpet av 1990. I den forbindelse skulle avisen kutte 35 årsverk. Den 21. juni 1990 kunne Aftenpostens journalister for første gang sette seg ved dataskjermer og skrive artiklene sine rett inn i avisens dataanlegg.¹⁴⁹

Inngangen til 1990-årene markerer et skille, eller en avslutning på en lang prosess. De fleste avisene hadde på dette tidspunktet modernisert produksjonsutstyret sitt og var gått over til direkte innskriving. Mange hadde også begynt å erstatte sine ND-Comtec-systemer med pc-er og Macintosh-løsninger. Noe dobbelinnskriving hadde funnet sted i en del av avisene – blant annet annonser og stoff fra frilansere og løsmedarbeidere. Nye avtaler mellom arbeidstaker- og arbeidsgiverorganisasjonene bidro til at dette tok slutt. Flere aviser la dessuten ned setteriene sine og organiserte produksjonen på nye måter. Typografer ble plassert i annonseavdelinger eller på såkalte integrerte desker der journalister og

typografer arbeidet om hverandre – og i en viss grad med de samme arbeidsoppgavene.

Vårt Land gikk enda et skritt videre. Avisen var blitt produsert ved den grafiske bedriften Trollsats AS, men da denne gikk konkurs i januar 1992, satte avisen i verk en planlagt overgang til produksjon uten typografer. Vårt Land hadde ingen grafisk klubb, og Arbeidsretten hadde allerede året i forveien slått fast at avisen dermed heller ikke var bundet av Norsk Grafisk Forbunds avisoverenskomst. Følgelig kunne Vårt Lands journalister foreta ombrekking på skjerm og sende ferdige sider direkte til trykkeriet uten at typografer var involvert, og uten å bryte noen avtale med NGF.¹⁵⁰

Til tross for at de produksjonsmessige forholdene i avisene var blitt dramatisk endret, så sto det nok av utfordringer for døren. 1980-årene hadde ikke bare vært tiåret for inngåelse av lokale teknikkavtaler og overgang til direkte innskriving. Det hadde også vært et tiår preget av en sterk økonomisk vekst som tok brått slutt i 1987. Den påfølgende nedgangen rammet avisenes annonseinntekter hardt og brutalt. I tillegg var avisbransjen i ferd med å gjennomgå en total transformasjon på eiersiden. En rekke investorer hadde begynt å kjøpe avisaksjer tidlig i 1980-årene, og ved utgangen av tiåret hadde tre store mediekonsern sikret seg kontroll over en betydelig del av det norske avismarkedet. Denne eierkonsentrasjonen førte til at mange aviser ble stilt overfor helt andre avkastningskrav enn tidligere, og når lønnsomheten skulle opp, så skulle gjerne bemanningen ned. Om 1970- og 1980-årene hadde framstått som utfordrende for det grafiske personalet i avisene, så skulle de to neste tiårene bli atskillig verre.

¹⁴⁹ Dette avsnittet er i hovedsak basert på Andersen, Rune: *Skulder ved skulder i hundre år. Aftenpostens Grafiske Klubb 1902–2002, Oslo 2002*, s. 241 f. og *Hollund, Asbjørn (red.): AGKs jubileumsberetning 1977–1992, Aftenposten 1992*, s. 64–74.

¹⁵⁰ NTBtekst 21.2.1992.

Konserndanning presset fram samarbeid mellom avisene. Typografer i Duplotrykk lager et oppslag til Klassekampen om konsernstrid i A-pressen. (Foto: Stein Marienborg/Arbark)

Avistrykking i mediekonsernernes tidsalder

«Norsk presse har en helt spesiell eierstruktur. I motsetning til så godt som hele den vestlige verden, er ikke norske aviser dominert av storkapitalen. Eierandelene er spredt på en lang rekke hender.» Slik beskrev Arbeiderbladet eierforholdene i norsk presse vinteren 1984, og avisen mente at dette sammen med pressestøtten var en avgjørende grunn til at Norge hadde «større pressefrihet enn noe annet land i verden».¹ Ett år senere kunne Vårt Land melde at det «bobler og koker under overflaten i norske avisbedrifter». Det fantes næringslivsvennlige monopolaviser med god inntjeningssevne som kjempet med nebb og klør for ikke å bli oppkjøpt av «framstormende mediekapitalister». Samtidig var det aviser på den motsatte politiske fløyen som inviterte inn banker, forsikringsselskaper og andre representanter for storkapitalen, dersom de kunne tilføre virksomheten sårt tiltrengte midler.² Under de økonomiske oppgangstidene rundt midten av 1980-årene kastet en rekke investorer seg inn i konkurransen om å overta større eller mindre aksjeposter i norske aviser. Mot slutten av tiåret hadde et nytt eierskapsmønster begynt å avtegne seg; tre store mediekonsern var i ferd med å sikre seg kontroll over en stadig større del av det norske avismarkedet. I løpet av 1990-årene etablerte Schibsted, Orkla Media og A-pressen seg som landets klart største aviseiere.

*«det bobler og koker
under overflaten
i norske avisbedrifter»*

Vårt Land var innforstått med at mange aviser hadde behov for mer ressurser, men med nye eiere fulgte det også nye krav. Tradisjonelt hadde avisaksjonærer vist «en grunnleggende respekt for norske avisers sterke ideologiske orientering», og avkastning på investert kapital hadde som oftest vært av mindre betydning.³ Mange av de nye eierne var også opptatt av avisenes uavhengige rolle og av dagspressens samfunnsmessige betydning. Men deres primære siktemål med investeringene var å tjene penger, og avisenes eksistensberettigelse ble dermed uavvendelig knyttet til deres evne til å generere økonomiske resultater. Følgelig skulle konserndannelser og eierkonsentrasjon i dagspressen komme til å få store konsekvenser for avisenes utvikling på en rekke ulike områder – og kanskje særlig når det gjaldt den tekniske produksjonen.

Ved inngangen til 1980-årene hadde de fleste norske

avisene sitt eget trykkeri. Av drøyt 170 norske aviser som i 1984 var registrert hos Nordisk Aviseteknisk Samarbetsnämnd, hadde 105 sine egne trykkerier utstyrt med offsetrotasjoner, og i tillegg var det fortsatt en håndfull som benyttet høytrykksrotasjoner.⁴ Men trykkerpresser var plass- og kapitalkrevende utstyr, og mange lokalaviser hadde så små opplag at avispressen deres bare var i bruk noen få timer i døgnet. For investorer med resultatforbedringer for øyet var det derfor nærliggende å innlede jakten på mulige kostnadskutt i avisenes trykkerier. Det star-

1 Arbeiderbladet 18.2.1984.

2 Vårt Land 15.6.1985.

3 Vårt Land 15.6.1985.

4 NATS' tidningstekniska register 1984, s. 84.

tet med avgrensede samarbeidsprosjekter mellom to eller tre aviser, slik en mindre del av den norske avistrykkingen allerede hadde foregått gjennom flere tiår, og det endte med en sterkt sentralisert avisproduksjon og etableringen av et fåtall store «avisfabrikker». Ved utgangen av 1990-årene var mer enn halvparten av avistrykkeriene blitt nedlagt, og hovedtyngden av landets avisproduksjon foregikk i avistrykkerier som med døgnkontinuerlig drift og flere presser til rådighet trykte en lang rekke aviser. I dette kapittelet skal vi se at de store mediekonsernene gradvis løste opp båndene mellom avisredaksjonene og avisenes trykkerier. Først ble avistrykkeriene skilt ut som egne selskaper. Deretter ble de fleste av dem nedlagt og trykkingen ble «outsourcet» som alle andre tjenester som ikke ble definert som en del av avisselskapenes kjernevirksomhet.⁵

Eiermønstre i endring

Aftenpostens eiere hadde overtatt Verdens Gang i 1966, men utover dette var eierkonsentrasjon lenge et så å si ukjent fenomen i det norske avismarkedet.⁶ Arbeiderpressen framsto

*«Ved inngangen til 1980-årene
hadde de fleste norske
avisene sitt eget trykkeri.»*

riktignok som en etablert enhet. Samarbeidet mellom arbeideravisene var tett på flere områder, og i løpet av 1950- og 1960-årene ble en del

naboaviser lagt inn under felles bladselskaper som Akershus Arbeiderpresse AS, Vestfold Arbeiderpresse AS, Trønderpresse AS, Rogaland Arbeiderpresse A/L og Vest-Agder Arbeiderpresse

A/L.⁷ Flertallet av avisene var likevel organisert som andelslag eid av arbeiderpartilag, samorganisasjoner og/eller andre lokale organisasjoner med tilknytning til arbeiderbevegelsen.⁸ Høyre- og venstreavisene hadde vært løserne organisert enn arbeiderpressen; disse partiavisene var ofte eid av enkeltpersoner eller av familier. Men uansett om avisene var eid av lokale organisasjoner, av én stor aksjonær eller av mange småaksjonærer eller andelseiere, så ga de fleste norske avisselskapene bare ut én avis.

I løpet av 1970-årene var dette mønsteret gradvis i ferd med å endres. Større aviser kjøpte opp små lokalaviser, og i noen tilfeller etablerte de egne utgaver for geografisk avgrensede områder.⁹ Utviklingen i Buskerud og i to av nabofylkene egner seg som eksempel: Arbeideravisen Fremtiden i Drammen kjøpte de to lokalavisene Bygdeposten og Eikerposten i 1979. To år etter overtok den også Svelviks Tidende og Sandebladet. Drammens Tidende og Buskeruds Blad hadde overtatt Laagendalsposten på Kongsberg i 1972. Avisen kjøpte Telen på Notodden i 1980

5 Den første delen av dette kapittelet hviler tungt på forfatterens egen utgivelse Johansen, Tor Are: Orkla Media 1983–2006. Et medieselskap i konserndanningens og eierkonsentrasjonens epoke, Oslo 2011. Denne boken ble også utgitt som Pressehistorisk Tidsskrift nr. 16/2011.

6 Etter at Verdens Gang gjennom flere år hadde slitt med svak økonomi og nedadgående opplagstall, ble avisen i 1966 overtatt av Aftenpostens eiere. Saken førte med seg en opphetet avisdebatt våren og sommeren 1966. Arbeiderpressen var skeptisk til overtakelsen og mente at VG ville miste sin partipolitiske uavhengighet og bli en høyreavis. Fra høyreavisene ble Aftenpostens eiere framstilt som redningsmenn som tok over en avis i krise, og som et eksempel til etterfølgelse for andre aviseiere i en tid hvor en rekke norske aviser var i vanskeligheter. (Se diverse artikler fra en rekke aviser i Arbark. Arbeiderbladets klipparkiv. Konvolutter: Pressen. Verdens Gang nr. 3 og 4.)

7 Arbark. Norsk Arbeiderpresse AS. Ab 2. Årsmelding for Norsk Arbeiderpresse A/S for 1954.

8 I løpet av etterkrigstiden overtok Norsk Arbeiderpresse stadig større eierandeler i arbeideravisene. Ifølge NOU 1982: 44 Pressestøtten – mål og midler, s. 19, eide selskapet over halvparten av andelskapitalen i 26 av 41 aviser i 1980. I 1989 ble Norsk Arbeiderpresse AS omdannet til morselskap i et konsern som omfattet de aller fleste arbeideravisene i landet.

9 NOU 1982: 44 Pressestøtten – mål og midler, s. 19.

Einar Olsen var sjef for Norsk Arbeiderpresse AS fra 1975 til 1986, og han engasjerte seg blant annet sterkt i arbeideravisenes tekniske utvikling. (Foto: Arbark)

og Hurum Avis året etter. Da Holmestrandsavisen Jarlsberg ble slått konkurs i 1981, fikk Drammens største avis også hånd om denne. Jarlsberg ble kjøpt i konkurranse med Kapital-redaktør Trygve Hegnar og Fremtiden.¹⁰

I 1980-årene skulle eierskapsendringer komme til å bli et av de mest framtrepende trekkene ved det norske avislandskapetets utvikling – etter tiår med «usedvanlig stabil» eierstruktur i norsk dagspresse.¹¹ Årsakene til dette må søkes i flere

forhold. En del aviser hadde fått store økonomiske vanskeligheter mot slutten av 1970-årene. Generelle innstramningstiltak kombinert med redusert pressestøtte skapte problemer for aviser som allerede i utgangspunktet hadde en anstrengt økonomi.¹² Noen av dem ble nedlagt, men som vi har sett, førte dette også til eierskifter hvor lokalaviser ble overtatt av større aviselskaper.

En hyppig anvendt forklaring på de endrede eierstrukturene i norsk presse er at det var behov for å modernisere og investere i nytt og kapital-

¹⁰ Larsen, Petter: Vi treffes i Fremtiden – gjennom 75 år, Drammen 1980, side 224; Arbeiderbladet 12.2.1981, 28.3.1981, 6.4.1981, 2.6.1981 og 13.6.1981.

¹¹ NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 8.

¹² NOU 1982: 44 Pressestøtten – mål og midler, s. 43.

krevenne teknisk utstyr i avisene. For arbeiderpressens vedkommende skriver Per Overrein at verken avisene selv eller deres lokale eiere hadde ressurser nok til å drive konkurranseutsatte dagsaviser. Norsk Arbeiderpresse AS ga allerede fra 1950-årene bidrag til investeringer og til å dekke underskudd i en del aviser i bytte mot eierandeler. Dette førte til at fagforeninger, partilag og andre organisasjoner som var tilknyttet arbeiderbevegelsen, gradvis mistet kontroll over avisene – noe som for øvrig bidro til å lette etableringen av A-pressekonsernet i 1989.¹³ Fra midten av 1960-årene til utgangen av 1970-årene valgte så å si alle norske aviser å skifte ut trykkpressene sine for å gå over til offsettrykk. I den samme perioden gjorde også datateknologien sitt inn- tog i avisene – først i setteriene, noe senere også i redaksjonene. Disse teknologiskiftene var kostbare, og forfatterne av Norsk mediehistorie skriver at eierskiftene i norsk dagspresse i 1980-årene hadde en klar sammenheng med avisenes behov for kapitaltilførsel for å kunne investere i nytt produksjonsutstyr.¹⁴

Kapitalbehov og teknologisk endring forklarer en del. Dagbladet var for eksempel en avis som rundt midten av 1980-årene hentet inn kapital fra nye eiere for å finansiere et nytt produksjons-

anlegg.¹⁵ Men kanskje skal vi likevel være forsik- tige med å overvurdere denne forklaringens allmenne gyldighet? De fleste norske avisene hadde tross alt gjennomført store utskiftninger av det tekniske utstyret – særlig overgangen til offsettrykk – i årene før eierskifter, og eierkon- sentrasjon ble et dominerende trekk ved den norske pressens utvikling. Dessuten var ikke nye eiere nødvendigvis noen garanti for at avisene skulle bli tilført mer kapital. Målet med å kjøpe avisak- sjer var jo var som regel å tjene penger på investering gjennom bedret resul- tat, stigende aksjekurser,

aksjeutbytte eller konsernbidrag. Den vanligste metoden for å nå slike mål var å rasjonalisere og kutte kostnader. Så var det heller ikke slik at in- vestorene først og fremst jaktet ønsket å in- vestere i de avisene som hadde størst behov for ny kapital. Investeringselskapet Pegasus illustrerer dette poenget godt: Fra 1985 til 1986 kjøpte selskapet seg opp i en rekke aviser uten å legge skjul på sin interesse for «nummer en-aviser med god økonomi».¹⁶

Medieutviklingen utenfor Norges grenser ble fulgt med interesse både av våre hjemlige poli- tikere og av kapitalsterke selskaper, grupperin- ger og enkeltpersoner på jakt etter lovende in- vesteringsobjekter. I USA og i flere europeiske land var mange aviser eid av store medieselska- per, og dette inspirerte til handling også her i landet.¹⁷ Et ideologisk skifte i markedsliberalis- tisk retning bidro samtidig til å legge forholdene til rette for ivrige medieinvestorer. En deregule-

13 Overrein, Per: Avviklingen av partipressen. En studie av avisen Østlendingen og norske partiavis-historier 1970–2004, hovedoppgave ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU 2005, s. 24 og 112.

14 Dahl, Hans Fredrik og Bastiansen, Henrik G.: Norsk mediehistorie, Oslo 2003, s. 466. Medieviteren Johan Roppen slutter delvis opp om dette når han i en av- handling skriver at lokale aviseiere som solgte til Orkla, i enkelte tilfeller var motivert av frykt for ikke å kunne skaffe til veie tilstrekkelig kapital til avistrykkeriene sine. (Roppen, Johann: Orklas lange revolusjon. Konsern, redaktører og journalistikk i Orkla Medias norske aviser 1985–2000, publikasjon nr. 56, Institutt for medievitens- kap, Universitetet i Bergen 2003, s. 92.)

15 Dahl, Hans Fredrik, Forr, Gudleiv, Mjeldheim, Leiv og Solstad, Arve: Utskjelt og utsolgt. Dagbladet gjennom 125 år, Oslo 1993, s. 48.

16 NTBtekst 7.1.1986.

17 I Orkla ble amerikanske undersøkelser om informasjons- sektorens utvikling tillagt stor vekt under arbeidet med å utvikle selskapets investeringsstrategier på medieområdet.

ring av det norske kredittmarkedet gjorde det enklere å foreta lånefinansierte investeringer. I tillegg ble det gjennomført målrettede skattemessige tiltak som skulle stimulere både store og små aktører til å investere i aksjer. Enkelte tiltak ble gjennomført allerede før Høyre overtok regjeringsmakten etter Arbeiderpartiet i 1981, men de ble supplert, videreført og forsterket av Kåre Willochs regjering.

Den omfattende interessen for avisaksjer i første halvdel av 1980-årene må også ses i sammenheng med avisenes annonsesalg og resultatutvikling. En internasjonal høykonjunktur, stigende oljepriser og Willoch-regjeringens bruksfremmende kredittpolitikk førte til at det norske reklamemarkedet var i sterk vekst fra 1983 til 1987. I løpet av disse årene økte det totale reklameforbruket med 40 prosent. Både ukepressen og dagspressen nøt godt av denne veksten, og mange investorer så muligheter til å tjene raske penger i en bransje i framgang. Avisaksjer var sjelden blitt omsatt på det åpne markedet, og verdien av dem var tilsvarende sjelden gjenstand for markedsmessige vurderinger. Fram mot 1980-årene var en rekke aviser fortsatt familieforetak eller eid av et stort antall småaksjonærer som hadde skaffet seg aksjer av andre grunner enn de rent profittmessige. Slike bedrifter tiltrakk seg nå profesjonelle investorer oppmerksomhet. Blant dem var det «en utbredt oppfatning at aksjekursene for mange aviser stod lavt i forhold til de verdier de representerte».¹⁸ Avisaksjer ble ettertraktede investeringsobjekter, og mange avisaksjonærer oppdaget at de satt på aksjer som andre var villige til å betale gode priser for.

18 NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 8; *Aftenposten* 27.11.1985.

Aviser kjøper aviser

I 1986 begynte Dagbladet å kjøpe aksjeposter i aviser som Bergens Tidende, Haugesunds Avis, Romsdals Budstikke, Driva, Åndalsnes Avis, Nordmørsposten, Andøyposten, Ullern Avis/Akersposten, Trønderavisa og Sør-Trøndelag. Medieforsker Sverre Vennik Høyer skriver at redaktør Arve Solstad var initiativtakeren til dette. Han ønsket å bygge opp en kjede av liberale aviser – tidligere venstreaviser som Dagbladet tradisjonelt hadde gitt støtte – med Dagbladet som det sentrale ledd.¹⁹ Høyer skriver også at disse oppkjøpene bidro til at Schibsted-gruppen begynte å investere i andre mediebedrifter.²⁰ Ifølge Dagbladets administrerende direktør fra 1986 til 1991, Arne Jørgensen, gikk imidlertid påvirkningen motsatt vei; Dagbladet begynte å kjøpe aksjeposter i andre aviser av frykt for at Schibsted, Orkla og arbeiderpressen skulle bli enerådende på det norske avismarkedet. «Vi ønsker en utvikling hvor det kan bli flere avishus enn disse tre, og ser A/S Dagbladet som en naturlig motor i en av disse fremtidige enhetene», sa Jørgensen til Journalisten i 1988.²¹ Dermed

*«Vi ønsker en utvikling
hvor det kan bli flere
avishus enn disse tre»*

kan det se ut til at Dagbladets aksjekjøp i andre aviser i hvert fall delvis var motivert av et ønske om å opprettholde et differensiert pressemonopol, i en situasjon hvor store mediekonsern

var i ferd med å skaffe seg dominerende posisjoner på avismarkedet.²²

19 Høyer, Sverre Vennik: «Kriser, kupp og kamp – Dagbladets eiere og marked», i Dahl, Hans Fredrik, Forr, Gudleiv, Mjeldheim, Leiv og Solstad, Arve: Utskjelt og utsolgt. Dagbladet gjennom 125 år, Oslo 1993, s. 49.

20 Høyer 1993, s. 49.

21 Sitert etter NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 10.

22 NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 28.

Dagbladets oppkjøp foregikk i aviser som var spredt over store deler av landet, og det var følgelig begrensede muligheter til å rasjonalisere ved å etablere felles trykkeriløsninger eller lignende. Flere av oppkjøpsobjektene var dessuten nr. 2-aviser med anstrengt økonomi. Avisen var ikke på jakt etter kontrollerende eierandeler. Ifølge Arne Jørgensen var den enkelte avis best tjent med at aksjemajoriteten forble på lokale hender. Likevel valgte Dagbladet å kjøpe mer enn 90 prosent av aksjene i både Ullern Avis/Akersposten og Nordmørsposten. I et «Investorblikk på Dagbladet-aksjen» i 1989 skrev Dagens Næringsliv at Dagbladet gikk med solid overskudd, og at høye opplagstall kombinert med gode muligheter til å øke utsalgsprisen fikk framtiden til å fortone seg som lys. Usikkerhetsmomentet var selskapets investeringsvirksomhet og særlig Ullern Avis/Akersposten og Nordmørsposten, som Dagens Næringsliv betegnet som «de reneste pengesluk». Til tross for opplagsrekord i 1988 hadde disse to avisene et samlet underskudd på elleve millioner kroner. I Dagbladet gikk pengestrømmen nedover i systemet. Totalt betalte Dagbladet 19 millioner kroner i konsernbidrag til sine datterselskaper i 1988.²³

Dagbladets oppkjøpseventyr kom til å koste avisen dyrt. Tapene er blitt anslått til 70 millioner kroner. Den mislykkede satsingen er blitt forklart med høye aksjepriser og manglende muligheter til å rasjonalisere den journalistiske innsatsen.²⁴ Det har imidlertid også blitt hevdet at Dagbladet ikke hadde de riktige forutsetningene til å drive avisene skikkelig, og at det skortet på både tålmodighet og anledning til å «vente på bedre tider».²⁵ Ifølge medieforsker Johann Roppen

*«Dagbladets oppkjøpseventyr
kom til å koste avisen dyrt.»*

oppfattet flere redaktører i Dagblad-eide aviser Dagbladet som en passiv aksjonær med uklare målsettinger knyttet til sitt aviseierskap. Forsøket på å etablere «en uavhengig norsk pressegruppe som en motvekt til eksempelvis Schibsted og A-pressen» falt i grus.²⁶ Nordmørsposten ble nedlagt etter en intens aviskrig med A-presseavisen Tidens Krav.²⁷ Andøyposten og Ullern Avis/Akersposten ble solgt til de ansatte. Sør-Trøndelag ble solgt til Adresseavisen, og Romsdals Budstikke, Driva, Åndalsnes Avis og Hauge-sunds Avis ble solgt til Orkla Media.

Schibsted-gruppen la i 1985 planer om å utvide virksomheten sin gjennom oppkjøp av både aviser, forlag og andre mediebedrifter. Styreformann Jørgen Huitfeldt meddelte pressen at Schibsted-gruppen satt inne med kompetanse,

kapital og ressurser som med fordel kunne benyttes til et engasjement i flere aviser enn Aftenposten og Verdens Gang. Huitfeldt var åpen med hensyn til hva

slags aviser Schibsted skulle engasjere seg i, og det var ingenting i veien for å kjøpe arbeideraviser, ettersom «utviklingen i norsk presse går mot avideologisering».²⁸ Norges Handels- og Sjøfartstidende ga uttrykk for en viss skepsis og skrev at Schibsted ønsket å skape et nytt Medie-Norge ved å kjøpe opp lokalaviser som skulle føres med stoff som var produsert i Oslo. Administrerende direktør Gunnar Wille regnet imidlertid med at Schibsted – som et solid avishus med lange tradisjoner – ville bli godt mottatt som eier og samarbeidspartner. Han trodde i

26 NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 28.

27 Innvik, Petter E.: Et fyrtårn i havgapet. Tidens Krav gjennom 100 år 1906–2006, Kristiansund 2006, s. 176 f. Se mer om konkurransen mellom kristiansundsaviserne Tidens Krav og Nordmørsposten i Dagspressen nr. 6/1988, s. 10 f.

28 NTBtekst 1.11.1985.

23 Dagens Næringsliv 15.4.1989.

24 Høyer 1993, s. 50.

25 Roppen 2003, s. 222–223.

hvert fall at selskapet ville bli bedre mottatt enn en del investorer som med mye kapital, men begrenset innsikt i redaksjonell drift var begynt å kjøpe seg opp i norske medier.²⁹

Stortingsrepresentant Reiulf Steen var en av flere som så med skepsis på Schibsteds planer. Han fryktet en privat monopolisering av mediene, og han var bekymret for at det med utgangspunkt i enkelte dominerende aviser ville bli etablert et begrenset antall mediemonopoler med kontroll over både aviser, lokalradio og fjernsyn.³⁰ Gunnar Nordby, som var leder av Aftenpostens grafiske klubb, var heller ikke begeistret. Han hadde forståelse for at Schibsted-ledelsen ville skaffe selskapet flere bein å stå på, men han ønsket ikke at Aftenposten skulle «ta opp konkurransen med Orkla, Media Vision, Trygve Hegnar og andre når det gjelder spekulasjon og oppkjøp av andre aviser».³¹ Norsk Grafisk Forbunds fagblad tok saken opp på lederplass og la vekt på den betydningen en differensiert presse hadde for demokratiet. «Det mangfold som har preget norsk presse, er for verdifullt til å ofres på grunn av Schibsted-konsernets ønske om å ekspandere på de små uavhengige lokalavisenes bekostning», het det i forbundsbladet.³²

Disponent Einar Olsen i Norsk Arbeiderpresse AS hadde også innvendinger å komme med. Han advarte Schibsted og Aftenposten og sa at det norske samfunnet kom til å iverksette mottiltak i form av regelverk og kontrollinstanser dersom det differensierte pressemønsteret ble erstattet av multimediemonopoler og kjeder.³³ Selv bla-

det Høyrepressen så med uro på utviklingen: «Blir norsk presse variert og preget av mangfold, når de store avishusene eier distrikts- og lokalavisene?», spurte bladet sommeren 1986.³⁴

*«Blir norsk presse variert
og preget av mangfold, når
de store avishusene eier
distrikts- og lokalavisene?»*

Aftenposten kjøpte seg opp i Fædrelandsvennen og i Stavanger Aftenblad i 1986, mens Verdens Gang begynte å kjøpe aksjer i Bladet Tromsø. Året etter hadde VG sikret seg over 90 prosent av aksjene i denne avisen. Ikke lenge etter overtok Verdens Gang også en mindre aksjepost i Adresseavisen i Trondheim. Dette aksjekjøpet var et ledd i en avtale om at Adresseavisen skulle overta trykkingen av en del av VGs opplag.³⁵ I en offentlig utredning om eierforhold i dagspressen har det blitt

kommentert at Verdens Gang og Aftenposten fulgte ulike oppkjøpsstrategier, og tidligere VG-redaktør Andreas Nordland har beskrevet Schibsted-gruppens oppkjøp som lite planmessige og preget av tilfeldigheter i denne perioden.³⁶ Ifølge Nordland jaktet VG først og fremst på nr. 2-aviser, og ett av målene var å kombinere drift av lokalaviser med drift av avdelingskontorer for Verdens Gang. VGs eierandeler i andre aviser skulle helst være 51 prosent; de øvrige aksjene skulle være på lokale hender. Begrunnelsen for dette var «nødvendigheten av å samarbeide intimt med det lokale miljø for å lage den riktige avis for det lokalsamfunn det dreiet seg om, dels å dele den økonomiske risiko og dels å motvirke inntrykket av at man ønsket dominans».³⁷ Engasjementet i andre aviser og mediebedrifter ble

29 Norges Handels- og Sjøfartstidende 4.11.1985.

30 NTBtekst 15.1.1986.

31 Innlegg av Gunnar Nordby i Arbeiderbladet 14.11.1985.

32 Norsk Grafia nr. 19/1985, s. 291.

33 Innlegg av Einar Olsen i Arbeiderbladet 9.11.1985.

34 Høyrepressen nr. 2/1986, s. 4.

35 NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 11.

36 NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 11; Andreas Nordland. Foredrag på seminar om konserndanning i norsk presse 10.10.2005.

37 Referat fra høringsrunde om eierforhold i dagspressen. NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 30.

mer samkjørt og målrettet etter at Schibsted i 1989 ble etablert som et konsern med Aftenposten, Verdens Gang og Schibsted Forlag som datterselskaper. Andreas Nordland mente for øvrig at VG representerte noe kvalitativt annet enn mange av de andre kjøperne av avisaksjer; til Journalisten uttalte han at Media Visjon og Orkla var mediespekulanter som visste lite om avisdrift, og som først og fremst var ute etter raske gevinster. «Vi i VG vet mye om avisdrift, og vi har økonomi til å vente», sa Nordland.³⁸

Det var også en del regionaviser som kastet seg på oppkjøpsbølgen i mediebransjen på denne tiden. Adresseavisen kjøpte 66 prosent av aksjene i Fosna-Folket i 1986, mens Stavanger Aftenblad gikk tungt inn i etableringen av Sandnesposten i 1987. Bergens Tidende kjøpte seg på samme tid inn i Åsaneposten, Bygdenytt, Fanaposten og Askøyværingen.³⁹ Bergens Tidende var imidlertid også selv et interessant investeringsobjekt. En Bergens-advokat gjorde et mislykket forsøk på å kjøpe opp avisen i 1985, mens det omstridte medieselskapet VIP Scandinavia klarte å få hånd om 13 prosent av aksjene samme år. Aksjeposten ble ti måneder senere solgt til Dagbladet – med en fortjeneste på 8,5 millioner kroner.⁴⁰ Disse hendelsene førte til at styret i Bergens Tidende vedtok stemmerettsbegrensninger for å gjøre det mindre attraktivt for investorer å skaffe seg store aksjeposter i avisen.

Et industriselskap i mediebransjen

Orkla Industrier AS begynte ved inngangen til 1980-årene å se seg om etter nye investeringsområder, og ett av de feltene som ble viet aller

størst interesse, var den såkalte informasjonssektoren.⁴¹ Denne omfattet blant annet aviser, og i en intern utredning ble dagspressens situasjon presenterte på følgende måte: Norge hadde 210 aviser i 1984. Mange av dem hadde lave opplagstall, dårlig økonomi og høy statsstøtte. Noen av dem hadde imidlertid lyse framtidsutsikter, og disse ville «ha en sentral rolle også i det fremtidige mediebildet».⁴² Tydelig inspirert av en nylig publisert innstilling fra det offentlig oppnevnte Medieutvalget gjorde forfatterne av Orkla-utredningen rede for hva som ville være avisenes suksesskriterier, og hva slags aviser det ville være lønnsomt å satse på.⁴³ I motsetning til i en del andre land var antallet avislesere i Norge fortsatt stigende ved inngangen til 1980-årene, og det ble antatt at avisenes samlede opplagstall kom til å holde seg noenlunde konstant i de nærmeste årene. Det kunne imidlertid oppstå store forskyvninger mellom de ulike avisene. Annonsemarkedet var gjennom flere år blitt stadig viktigere for avisene, og en eventuell innføring av TV-reklame ville derfor få avgjørende betydning for dagspressens framtid. Riksaviser – som VG og Dagbladet – ville bli hardest rammet av konkurranse fra nye reklamebaserte medier. Mer typiske annonseaviser – som Aftenposten og en del regionaviser – ville klare å holde stillingen. Lokalaviser kunne derimot komme til å øke annonseinntektene sine, fordi de var spe-

41 En del av avsnittene i den følgende beskrivelsen av Orkla Medias utvikling er hentet fra forfatterens tidligere utgivelse Johansen, Tor Are: Orkla Media 1983–2006. Et medieselskap i konserndanningens og eierkonsentrasjonens epoke, Oslo 2011. Denne boken ble også utgitt som Pressehistorisk Tidsskrift nr. 16/2011.

42 Edda Media. Orkla Medias arkiv. Gammelt arkiv, boks N 1. Konsept for Orkla Industriers engasjement innenfor informasjonssektoren, Jan Lindh, Lars P. Fasting og Bjørn M. Wiggen, våren 1984, side 29.

43 NOU 1983: 3 Massemedier og mediepolitikk, side 50–61. Medieutvalget ble oppnevnt i desember 1977 og avgav sin innstilling i november 1982. Utvalget ble ledet av Hallvard Bakke.

38 Journalisten nr. 1/1986, s. 7.

39 NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 11–12; Arbeiderbladet 8.1.1985; Journalisten nr. 13/1986, s. 6.

40 Stavrum, Gunnar og Øvre-Helland, Kjell: Kaldt begjær. VIP Scandinavias korte liv og brå død, Bergen 1988, s. 54.

sielt velegnet som oppfølgingsmedium til kringkastingsreklame.⁴⁴

Lokalaviser var imidlertid ikke garantert en positiv utvikling på annonsemarkedet. Med henvisning til den svenske presseforskeren Stig Hadenius antok Orkla Industrier planleggere at det særlig var aviser med høy dekningsgrad i sitt distrikt som ville oppnå vekst i annonsesalget. Høy dekningsgrad ble ansett for å være en viktigere suksessfaktor enn høye opplagstall. Dette ble underbygd av tall som viste at annonser utgjorde en større andel av inntektene til nr. 1-aviser enn til nr. 2-aviser, og at nr. 1-aviser som regel kunne vise til best resultat.⁴⁵ Følgelig ville det – uavhengig av opplag – være større sannsynlighet for å oppnå lønnsom produksjon i en nr. 1-avis enn i en nr. 2-avis, og her finner vi hovedbegrunnelsen for at Orkla Industrier AS valgte å satse på lokale nr. 1-aviser da selskapet begynte å kjøpe seg opp i avisbransjen.

I 1984 opprettet Orkla Industrier AS medieselskapet Orkla Communication – senere omdøpt til Orkla Media. Året etter kjøpte selskapet sin første avis ved å overta alle aksjene i Moss Avis, og investeringen ble raskt fulgt opp ved kjøp av aksjer i en rekke nr. 1-aviser. Med tanke på rasjonaliseringsgevinster og trykkerisamarbeid ble det lagt vekt på at oppkjøpene skulle foregå innenfor geografisk avgrensede områder. Til å begynne med ble det utelukkende satset på byer langs Oslofjorden; innen utgangen av 1986 hadde Orkla Communication sikret seg aksjeposter i Fredriksstad Blad, Østlandets Blad, Tønsbergs Blad, Gjengangeren og Sandefjords Blad. Selskapet kjøpte aksjer i borgerlige aviser, men det var avisenes inntjeningspotensial – ikke de-

res politiske tilhørighet – som styrte investeringsvalgene.⁴⁶ Til forskjell fra både Dagbladet og VG ønsket Orkla Communication i utgangspunktet å oppnå høyest mulig eierandel i de ulike avisene. Aller helst burde den overstige 90 prosent, som var den grensen aksjeloven satte både for overføring av konsernbidrag fra datterselskap til morselskap og for rett til å løse ut de øvrige aksjonærene. Med en slik eierandel var det «mulig for morselskapet å få disposisjonsrett over kontantstrømmen i datterselskapet», som det het i et strateginotat fra 1983.⁴⁷

Tre store mediekonsern igjen på valen

1987 markerte slutten på de økonomiske oppgangstidene. Oljeprisene hadde falt dramatisk i løpet av 1986, og året etter gjorde dette merkbare utslag i norsk økonomi. Arbeiderpartiet overtok regjeringsmakten i 1986. Med Gro Harlem Brundtland som statsminister ble den opphetede økonomien brakt under kontroll ved hjelp av innstrammingsiltak som rammet både offentlig og privat forbruk hardt. Mot slutten av 1987 begynte annonsesalget å gå nedover, og i 1988 opplevde Norge – for første gang siden den andre verdenskrigen – en reell nedgang i reklameomsetningen regnet både i volum og i kroner.⁴⁸ Fra 1987 til 1991 ble dagspressens samlede annonsevolum redusert med 25 prosent. Mange aviser slet dessuten med en betydelig kostnadsvekst parallelt med det nedadgående annonsesalget, og dette fikk store konsekvenser for dagspressens resultater. Stadig flere aviser gikk med underskudd. Veien ut av vanskelighetene gikk via harde kostnadskutt og redusert bemanning. Den totale sysselsettingen i dagspressen gikk ned med 450 årsverk i disse årene, og hardest

44 Edda Media. Orkla Medias arkiv. Gammelt arkiv, boks N 1. Orkla Industrier A.s og informasjonssektoren. Notat utarbeidet av Lars P. Fasting og Bjørn M. Wiggen, datert 25. november 1983, vedlegg 6.3, punkt 11.

45 NOU 1983: 3 Massemedier og mediepolitikk, side 52–54.

46 Se blant annet Roppen 2003, s. 233.

47 Edda Media/Orkla Medias arkiv. Gammelt arkiv, boks N 1. Orkla Industrier A.s og informasjonssektoren. Notat utarbeidet av Lars P. Fasting og Bjørn M. Wiggen, datert 25. november 1983, vedlegg 6.6.

48 NOU 1992: 14 Mål og midler i pressepolitikken, s. 55.

gikk det utover de ansatte i avisenes tekniske avdelinger.⁴⁹

Nedgangstidene var med på å legge grunnlaget for nye oppkjøp, for ytterligere eierkonsentrasjon i avisbransjen, og – som vi senere skal se – for nye rasjonaliseringstiltak i avisstrykkeriene. Flere små og mellomstore aktører trakk seg ut – eller ble kjøpt opp – ved overgangen til 1990-årene. Investorer som først og fremst hadde jaktet på kursgevinster, solgte seg ut, mens de som i tillegg var interessert i å tjene penger på langsiktig avisdrift, benyttet anledningen til å kjøpe seg opp. Tendensene hadde vært synlige mot slutten av 1980-årene, og de ble enda tydeligere ved inngangen til det neste tiåret: Orkla Media, A-pressen og Schibsted etablerte seg – ikke bare som de største eierne innen avisbransjen – men også som de tre dominerende mediekonsernene her i landet med interesser innenfor radio, tv, reklame, dagspresse, ukepresse og så videre. I 1989 var Norsk Arbeiderpresse AS blitt omdannet til et konsern som med betydelig økonomisk støtte fra LO overtok eierskapet til de aller fleste arbeideravisene her i landet. Til å begynne med var det nye konsernet mer opptatt av å oppnå lønnsom produksjon i egne aviser enn av å kjøpe seg inn i andre, men dette skulle endre seg. Det gikk ikke lang tid før også A-pressen kastet sine øyne på nye aviser – også på borgerlige nr. 1-aviser.

Schibsteds aviser hadde det høyeste opplaget, A-pressen var det konsernet som eide flest aviser, mens Orkla Media var den aviseieren som vokste raskest ved inngangen til 1990-årene. I

«Stadig flere aviser gikk med underskudd.»

løpet av 1991 overtok Orkla Media hovedtyngden av Dagbladets eierandeler i andre aviser i tillegg til aksjemajoriteten i Sunnmørsposten og en større aksjepost i Asker og Bærums Budstikke. Ved utgangen av året hadde de tre mediekonsernene eierinteresser i 58 aviser som samlet hadde et daglig opplag på bortimot to millioner eksemplarer. Dette utgjorde 67 prosent av landets samlede avisopplag. I løpet av de to neste årene skulle denne andelen komme til å øke til hele 83 prosent.⁵⁰

Rasjonalisering og felles trykkeriløsninger

De store mediekonsernene var opptatt av å kutte kostnader ved å samle trykkingen av flest mulig aviser i færrest mulig avisstrykkerier. Samarbeidstiltak og trykkerirasjonalisering var imidlertid ikke nye tanker som kom med konsernene. Det nye var evnen og viljen til å gjennomføre ideene – og det i en langt større utstrekning enn noen tidligere hadde forestilt seg. Allerede høsten 1902 trykte fagbladet Typografiske Meddelelser en artikkel med tittelen «Samarbejde i pressen». Foranledningen var nyheten om at Tønsberg-avisen Tunsbergeren hadde påtatt seg å trykke Hortens Blad. Redaktøren i Tunsbergeren vurderte dette som et interessant og framtidsrettet samarbeidsprosjekt. Og han så for seg muligheten for utvidelser. Et felles avisstrykkeri i Horten burde uten større problemer kunne trykke aviser for distribusjon i Tønsberg, Horten og Moss. Ettersom en rekke aviser produserte tilnærmet identisk stoff i form av nyhetsmeldinger, stortingsreferater og i en viss

«Samarbejde i pressen»

50 NOU 1995: 3 Mangfold i media, s. 29. Tallene gjelder aviser der de tre konsernene hadde ti prosent eller mer av aksjene. I 1991 eide de mer enn 50 prosent av aksjene i aviser som til sammen sto for 51 prosent av landets totale avisopplag.

49 NOU 1992: 14 Mål og midler i pressepolitikken, s. 56.

Jens P. Heyerdahl d.y. var styreformann i Dagbladet og konsernsjef i Orkla Industrier AS. Med Heyerdahl i spissen gikk Orkla tungt inn i mediebransjen. Fra en sped start i 1983 kjøpte datterselskapet Orkla Media seg opp til å bli et av Nordens fem største mediekonsern. (Foto: Mimsy Møller/Arbark)

grad også politiske lederartikler, var det ikke bare trykkekostnadene som kunne reduseres. Ifølge redaktøren kunne også settingen utføres mer rasjonelt dersom avisene på begge sider av Oslofjorden begynte å samarbeide. Forslagene falt ikke i god jord blant typografene. De fryktet en utvikling som ville ramme de lokale trykkerienes næringsgrunnlag og sende typografene ut i arbeidsledighet.⁵¹

Den tekniske rasjonaliseringskomiteen i Norske avisutgiveres landsforbund presenterte i 1949 ulike ideer til samarbeid i dagspressen. Bortimot

to hundre aviser ble trykt på hver sin trykkpresse, og en del av disse pressene var ikke i drift i mer enn én time i døgnet. Det var åpenbart rom for bedre kapasitetsutnyttelse, og ett av komiteens forslag gikk ut på at aviser i samme by eller i byer som lå nær hverandre, skulle opprette felles avistrykkerier som tok seg av all avistrykking innen et gitt geografisk område. Et annet forslag var å gi ut fellesaviser som var identiske med unntak av tittel og lederartikkel, eller aviser med felles riks- og distriktsstoff, men hvor sidene med lokalt stoff varierte. Et tredje forslag var å gi ut flere lokalaviser i ett og samme distriktet, og hvor bare avistittelen varierte. Breviks Blad, Grenmar og Langesunds Blad ble produ-

⁵¹ Typografiske Meddelelser nr. 42/1902, s. 282–283.

sert på denne måten etter den andre verdenskrigen.⁵²

Mot slutten av 1940-årene trakk Johan Ona ofte fram trykkingen av Vestfold Arbeiderblad, Horten Arbeiderblad og Vestfold Fremtid i samme trykkeri som et eksempel flere arbeideraviser burde følge.⁵³ Men rasjonaliseringsgevinster kunne også oppnås ved samarbeid med aviser utenfor arbeiderpressen, og i første halvdel av 1950-årene førte Norsk Arbeiderpresse samtaler med både Norsk Høyrepresse sentralt og med en del lokale høyreaviser med tanke å etablere felles trykkeriløsninger. Sørlandet og Christianssands Tidende, 1ste Mai og Stavangeren, Nordlands Framtid og Nordlandsposten, Oppland Arbeiderblad og Opplands Tidende, Vestfinnmark Arbeiderblad og Finnmarksposten var alle i forhandlinger om samtrykking.⁵⁴ Fra Norsk Arbeiderpresses side var det imidlertid avgjørende å få til ordninger hvor den lokale arbeideravisen var sikret å komme ut med en gevinst. I 1955 ville høyreavisen Opplands Tidende gjerne trykke i Oppland Arbeiderblads nye trykkeri, men Johan Ona advarte mot å inngå et samarbeid med en «hendøende høyreavis».⁵⁵ Han var også skeptisk til et samarbeid i Finnmark, hvor Finnmarksposten ble antatt å ha klart mest å hente på å etablere

«Johan Ona advarte mot å inngå et samarbeid med en «hendøende høyreavis».»

felles trykkeriløsning.⁵⁶ Det ble dermed mer diskusjoner enn realiteter ut av disse initiativene.

I 1964 skrev redaksjonen for De grafiske fags årbog at den teknologiske utviklingen i avisbransjen ville «medføre en helt ny type avistrykkerier».⁵⁷ Med innføringen av offsettrykk ville strukturen i avisbransjen endre seg. De enkelte avisene ville bare ha behov for et setteri og en filmreproduksjonsavdeling; avissidene kunne sendes på film til store, spesialiserte avistrykkerier som kunne påta seg trykkoppdrag for flere aviser. Norske aviser begynte å gå over til offset i 1965, og få år senere var trykkerisamarbeid et høyaktuelt diskusjonstema. Det var imidlertid ikke den teknologiske utviklingen som drev disse diskusjonene framover, men avis døden som hadde rammet en rekke norske og utenlandske aviser i 1950- og 1960-årene, og som så ut til å fortsette med uformin-

sket kraft ved inngangen til 1970-årene. I 1969 var pressestøtten blitt innført for å forhindre ytterligere avisdød og for å opprettholde en differensiert presse her i landet.⁵⁸ Et annet virkemiddel som skulle styrke avisenes økonomi og dermed hindre nedleggelse, var samarbeid aviser i mellom – både på det tekniske og på det redaksjonelle området. I 1974 la Dagspresseutvalget fram en innstilling om økt samarbeid i pressen, og ett av tiltakene som utvalget tok til orde for, var særskilte investeringstilskudd til aviser som inngikk avtaler om teknisk samarbeid.⁵⁹

52 Avisteknikk, NALs tekniske rasjonaliseringskomité 1956, s. 77.

53 Lyshagen, Guttorm: Fra storhusholdning til moderne mediekonsern. Norsk Arbeiderpresses historie, A-pressen 2008, s. 48.

54 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ab 2. Protokoll fra styremøte 11.11.1954.

55 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ea 60, mappe: Oppland Arbeiderblad. Korr. 1955. Notat fra konferanse 14.4.1955.

56 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Ab 2. Protokoll fra styremøte 11.11.1954.

57 De grafiske fags årbog, 1964, s. 10.

58 Høst, Sigurd: «Avisnedleggelse og nyetableringer.» NOU 2000: 15 Pressepolitikk ved et årtusenskifte, vedlegg 5.

59 NOU 1974: 57 Samarbeid i pressen, s. 9.

Utvalget var blitt nedsatt av Forbruker- og administrasjonsdepartementet, og i departementet ble innstillingen positivt mottatt.⁶⁰ I pressens og i de avisansattes organisasjoner fikk imidlertid flere av samarbeidsforslagene en blandet mottakelse. Norsk Grafisk Forbund ga uttrykk for den samme skepsisen som forbundets fagblad hadde gjort i 1902; dersom avisproduksjonen ble samlet i få og store trykkerier, ville forbundets medlemmer bli hardt rammet. En slik utvikling ville dessuten true de lokale grafiske fagmiljøene, som ofte var bygd opp rundt kombinerte avis- og aksidenstrykkerier. Norsk Journalistlag uttrykte på sin side skepsis til redaksjonelle samarbeidsformer som «kunne bidra til en økende uniformering av avisenes innhold» og dermed motvirke ønsket om å opprettholde en differensiert presse.⁶¹ Journalistlaget reagerte særlig på at Dagspresseutvalget i sine konklusjoner hevdet at produksjonstekniske samarbeidsløsninger ville tvinge fram et omfattende redaksjonelt samarbeid. Ifølge Journalistlaget måtte hensikten med et teknisk samarbeid mellom aviser først og fremst være å frigjøre økonomiske ressurser til «redaksjonell differensiering».⁶² Penger spart ved introduksjonen av mer rasjonelle tekniske løsninger skulle med andre ord benyttes til å styrke avisene som redaksjonelle produkter.

Inspirert av Dagspresseutvalgets forslag om økt teknisk samarbeid i pressen inngikk arbeideravisen Sørlandet i Kristiansand i 1975 en trykkeri-avtale med den konservative avisen Sørlandske Tidende i Arendal. Sørlandske Tidende skulle legge ned trykkeriet sitt og overføre trykkingen av både sin egen avis og enkelte andre trykkoppdrag til Sørlandet – som fra før av også tryk-

te arendalsavisen Tiden. Samarbeidsavtalen innebar at Sørlandets trykkeri skulle produsere fire dagsaviser i tillegg til flere fådagereaviser og ukeaviser.⁶³ «Teknikken er politisk nøytral», het det i en kommentartittel i Sørlandet; avisens lesere ble forsikret om at samarbeidet bare ville omfatte den tekniske produksjonen. Det redaksjonelle arbeidet ville ikke bli berørt, og avisens ledelse poengterte at Sørlandske Tidende fortsatt ville bli betraktet som en «politisk erkefiende». Avisen så for øvrig på seg selv som en pioner på samarbeidsområdet: «Det tekniske samarbeidet som er innledet i Kristiansand vil antakelig komme til å danne skole i alle deler av landet», sto det i den nevnte kommentartitkelen.⁶⁴

Nå var ikke alle sider ved det avistekniske samarbeidet i regi av Sørlandet så unikt som avisens ledelse antok, og som vi har sett, ble tilsvarende løsninger diskutert i arbeiderpressen 20 år tidligere. Ved inngangen til 1970-årene ble høyreavisen Stiftstidende trykt på Hamar Arbeiderblads nye offsetpresse. Og i hovedstaden hadde de fleste store avisene vært involvert i en eller annen form for teknisk samarbeid i mange år. Morgenposten og Norges Handels- og Sjøfartstidende innledet i 1958 et trykkerisamarbeid som varte fram til Morgenposten ble nedlagt i 1971.⁶⁵ Morgenbladet og Nationen etablerte felles trykkeri i 1959. I 1978 ble imidlertid trykkingen av Morgenbladet overført til arbeideravisen Fremtiden i Drammen. VG var blitt trykt i Aftenpostens trykkeri siden 1963 – tre år før hele avisen ble solgt til Aftenposten, og i 1972 overtok Dagbladet både settingen og trykkingen av Vårt Land.⁶⁶ Ved inngangen til 1980-årene ble det for øvrig foretatt utredninger med tanke på

60 St. meld. nr. 34 (1975–76) Om vår dagspresse – økonomi og samarbeid, s. 38–39.

61 St. meld. nr. 34 (1975–76) Om vår dagspresse – økonomi og samarbeid, s. 89 og 100.

62 St. meld. nr. 34 (1975–76) Om vår dagspresse – økonomi og samarbeid, s. 101.

63 Sørlandet 27.2.1975; Aftenposten 27.2.1975.

64 Sørlandet 27.2.1975.

65 Holm, Yngvar: Svært. Morgenposten – en gang Norges største avis, Oslo 1999, s. 53; VG 27.11.1971.

66 VG 27.11.1971.

å bygge et felles trykkeri for Arbeiderbladet, Dagbladet, Nationen og Vårt Land, men slike planer ble aldri realisert.⁶⁷ Det som først og fremst skilte det avistekniske samarbeidet i regi av Sørlandet fra samarbeidsprosjektene blant osloavisene – og som samtidig pekte framover mot den utviklingen som skulle komme til å foregå i regi av de store mediekonsernene to tiår senere – var antallet avistitler som ble samlet i ett trykkeri.

Konserndanning presser fram samarbeid

Selv om det foregikk et visst samarbeid mellom enkelte aviser, var det mange som etterlyste mer. I 1982 trykte Norges Handels- og Sjøfartstidende en artikkel kalt «Lite samarbeid i norsk presse». Gjennom intervjuer med sentrale personer i avisbransjen ble det påpekt at viljen til å etablere fellesløsninger i pressen var liten, selv om både de økonomiske forholdene og den teknologiske utviklingen talte for et tettere samarbeid. Sjøfartstidende skrev at 28 norske avistrykkerier produserte mer enn én avis, og at det en rekke steder også foregikk distribusjonssamarbeid.⁶⁸ Men flere av intervjuobjektene oppfattet dette som utilstrekkelig. Redaktør Andreas Hagen i Østlendingen var en av dem som ivret for nyorganisering av avisenes arbeidsformer. Han tok til orde for samarbeidsløsninger når det gjaldt den tekniske produksjonen av avisene, men han så også for seg andre oppgaver som avisene kunne gå sammen om å løse – for eksempel regnskapsførsel. Hagen fryktet imidlertid at de avisene som trengte det mest, allerede var for sent ute med å etablere kostnadsbesparende samarbeidsprosjekter. I Sjøfartstidendes artikkel ble avisenes manglende vilje til å inngå samarbeidsavtaler forklart med tradisjonelle politiske motsetninger, med følelsesmessige forhold og med avisenes frykt for å utviske sin egen identitet.⁶⁹ Året etter slo en offentlig utredning om

pressestøtten fast at utviklingen tross alt gikk i riktig retning, men at den gikk for sakte. Den økonomiske situasjonen i dagspressen tilsa at avisene snarest la til side alle motforestillinger mot samarbeid – både mellom konkurrenter og mellom aviser med ulik politisk tilknytning.⁷⁰

En del av de avisene som ble overtatt av Orkla Media i 1980- og 1990-årene, hadde tidligere diskutert trykkerisamarbeid med andre aviser, og da fortrinnsvis med politisk likesinnede aviser som geografisk lå nær nok til at et samarbeid ville være rasjonelt – men ikke så nær at de konkurrerte. Moss Avis og Fredriksstad Blad hadde ført samtaler om å opprette et felles trykkeri i Råde, men i 1984 ble dette lagt på is fordi Moss Avis regnet med å klare seg med sin gamle presse i ytterligere fem år.⁷¹ Tønsbergs Blad og Sandefjords Blad var kommet atskillig lenger i sine samarbeidsplaner. Da Orkla Communication – via oppkjøpet av investeringsselskapet Pegasus i 1986 – skaffet seg eierandeler i disse avisene, hadde de allerede prosjektert et felles trykkerianlegg som var kostnadsberegnet til 70 millioner kroner.⁷² Fra Orkla Communications side ble dette betraktet som en utvikling i riktig retning; etablering av felles trykkeriløsninger var et nødvendig virkemiddel for å forbedre lønnsomheten i dagspressen, og selskapets administrasjon så på et tidlig tidspunkt for seg et trykkerisamarbeid som omfattet aviser på begge sider av Oslofjorden.⁷³ Selskapets administrerende direktør Jan Lindh ga et tydelig signal om hvilken retning utviklingen ville ta, da han høsten 1986 sa følgende til Aftenposten: «Antallet

70 NOU 1982: 44 Pressestøtten – mål og midler, s. 24.

71 Journalisten nr. 5/1984, s. 29; Edda Media. Orkla Medias arkiv. «Overtagelse av Moss Avis». Notat til styremøte i Orkla Industrier 14.3.1985. Utarbeidet av Bjørn M. Wiggen, datert 6.3.1985, s. 8.

72 Edda Media. Orkla Medias arkiv. Gammelt arkiv, boks P. Sakspapir til styremøte i Orkla Communication 29.8.1986.

73 Samme sted.

67 Arbeiderbladet 12.11.1982.

68 Norges Handels- og Sjøfartstidende 25.11.1982.

69 Norges Handels- og Sjøfartstidende 25.11.1982.

avistrykkerier her i landet kunne kanskje med fordel reduseres til en tredjedel.»⁷⁴

Fredriksstad Blad satset videre på egen hånd da samarbeidsforsøket med Moss Avis brøt sammen, og sommeren 1986 kunne avisen innvie sitt nye avishus. Her var det installert en tolv år gammel trykkpresse som var kjøpt brukt av Fædrelandsvennen i Kristiansand, og på denne ble både Fredriksstad Blad og Sarpen trykt – i tabloidformat. Det gikk imidlertid ikke mer enn et drøyt år før også trykkingen av Moss Avis ble flyttet til Fredrikstad, og ved inngangen til

*«Antallet avistrykkerier
her i landet kunne
kanskje med fordel reduseres
til en tredjedel.»*

1988 ble både bygning og presse overdratt til det nystiftede selskapet ANS Rotasjonstrykk – senere Avisenes rotasjonstrykk. Dette selskapet var eid med femti prosent hver av Fredriksstad Blad og Moss Avis.⁷⁵ «Ved at vi sikret oss både Fredriksstad Blad og Moss Avis, ble det [...] en løsning på den endeløse diskusjonen de to imellom om trykkerisamarbeid. Det sier seg selv at det er helt annerledes regningssvarende å trykke alle de tre avisene i Fredrikstad framfor å sitte med 'død kapital' i to-tre trykkeribedrifter», sa Jan Lindh til Journalisten da ANS Rotasjonstrykk var satt i drift.⁷⁶ Som eneeier ville Orkla Media med andre ord ikke akseptere at Moss Avis fortsatte å trykke i eget hus når det var ledig kapasitet i Fredriksstad Blads nye trykkeri. I boken «Mossavisa» skriver for øvrig Olav Zakariassen at Moss Avis på dette tidspunktet var nødt til å gjøre noe med trykkerisituasjonen på grunn av annonsørenes krav om mer fargetrykk i annonsene.⁷⁷

I Vestfold foregikk det også rasjonalisering på trykkerisiden. Ifølge sjefredaktør Svein Døvel-Larsen i Tønsbergs Blad, hadde de borgerlige avisene «fra Varden i sør til Drammens Tidende i nord» tidligere forsøkt å etablere et felles avistrykkeri – uten å lykkes. Da Orkla Media kom inn som majoritetseier i Gjengangeren, Sandefjords Blad og Tønsbergs Blad, åpnet det seg imidlertid

helt nye samarbeidsmuligheter.⁷⁸ I 1988 tok Tønsbergs Aktietrykkeri i bruk sitt nye trykkerianlegg på Bjelland utenfor Tønsberg, og her ble alle de tre nevnte avisene trykt. Da Orkla Media i 1987 overtok aksjemajorite-

ten i Sandefjords Blad, var mulighetene for leie-trykk ved Tønsbergs Aktietrykkeris nye anlegg blitt trukket fram som et viktig fortrinn. Sandefjords Blad hadde en trykkpresse som var moden for utskiftning, mens Tønsbergs Aktietrykkeri hadde behov for flere trykkoppdrag. Fordi avisen kunne inngå i et trykkerisamarbeid med Tønsbergs Blad/Tønsbergs Aktietrykkeri, var Orkla Media villig til å strekke seg langt for å overta Sandefjords Blad.⁷⁹

1980-årenes eierskifter og den begynnende konserndanningen i mediebransjen førte til mer fokusering på avisenes kostnader. De nye eierne forlangte god avkastning på investert kapital, og da annonsemarkedet sviktet fra 1987 og utover, var kostnadskutt den foretrukne metoden for å opprettholde en høy inntjening. Både lønns- og investeringsbudsjetter ble gått nærmere etter i

⁷⁴ Aftenposten 4.9.1986.

⁷⁵ Dehli, Martin: Fredriksstad Blad gjennom skiftende tider. «Bladet» i det lokale miljø og i den politiske strid, Fredrikstad 1988, s. 270 og 296.

⁷⁶ Journalisten nr. 12/1988, s. 14.

⁷⁷ Zakariassen, Olav: «Mossavisa». Moss Avis 125 år 1876–2001, Moss 2002, s. 171.

⁷⁸ NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 25. Se også Dagens Næringsliv 6.7.2001. Tidligere Kosmossjef Bjørn Bettum forteller at han var med på å diskutere et trykkerisamarbeid mellom disse avisene mot slutten av 1960-årene.

⁷⁹ Journalisten nr. 12/1988, s. 14. Jan Lindh uttalte til Journalisten at Orkla Communication hadde hatt anledning til å betale relativt dyrt for å overta Sandefjords Blad på grunn av det planlagte trykkerisamarbeidet.

sømmene; ved å samle trykkingen av flere aviser under ett tak kunne det kuttes i begge poster. Orkla Media gikk i spissen for denne utviklingen. Selskapets ledelse var orientert om de foregående årenes debatt om samarbeidstiltak i pressen. Den var godt kjent med planene om samarbeid som forelå i flere av de avisene som ble betraktet som interessante oppkjøpsobjekter. Allerede i 1983 – i forbindelse med Orkla Industri's strategiske vurderinger omkring et mulig engasjement i mediebransjen – ble slike rasjonaliseringsmuligheter diskutert. Som eier var da også selskapet raskt ute med å initiere trykkerisamarbeid mellom konsernets aviser. I en høringsuttalelse til en offentlig utredning om eierforholdene i dagspressen påpekte for øvrig Jan Lindh at den formen for trykkerisamarbeid som Orkla Media her hadde satt i gang, var helt i tråd med oppfordringer som ulike presseorganisasjoner hadde kommet med i en årrekke.⁸⁰

*«en fullstendig revolusjon
av alt som hadde med
pressen å gjøre»*

Satellittrykking – teknologien

I kapittel 1 møtte vi Helfred Jansen, som under krigen omsatte beslaglagt trykkeriutstyr fra nedlagte aviser på vegne av NS' rikskøkonomisjef. Jansen drev sin egen grafiske fagforretning i Oslo, og han hadde gjennom en årrekke markert seg som en engasjert deltaker i ulike fagtekniske fora innenfor den grafiske bransjen.⁸¹ I 1942 skrev han en artikkel kalt «Framtidens avis» i fagbladet Grafia. Her tok han utgangspunkt i de tre «største og uten sammenlikning merkeligste oppfinnelsene som i de siste årtier er blitt gjort innenfor de grafiske fag»: offsetpressen, bilde-telegraferingen og fjernskriveren. Ifølge Jansen innvarslet disse oppfinnelsene en fullstendig revolusjon av alt som hadde med pressen å

gjøre. Journalistenes arbeid ville bli endret, og ikke minst ville den tekniske produksjonen av avisene bli «helt himmelvidt forskjellig fra den vi kjenner i dag». Jansen fortalte at det teknisk ikke lenger var noe i veien for at en stor osloavis «samtidig kunne utkomme både i Bergen og Trondheim på akkurat samme klokkeslettet og med presis det samme utstyret som hovedstadsavisen, – takket være billedtelegrafisk overføring av samtlige avissidene til de lokale offsettrykkeriene». Han antok at store utenlandske aviser ville være først ute med å etablere slike ordninger. De norske ville imidlertid komme etter når de innså hvilke fraktomkostninger de kunne spare, og hva slags service dette ville innebære overfor abonnentene.⁸²

Jansen hadde rett i at utviklingen av nytt teknisk utstyr ville gjøre det atskillig enklere å trykke identiske aviser på flere steder samtidig. Men ideen om å produsere aviser på denne måten var ikke entydig knyttet til anvendelse av ny teknologi. I mellomkrigstiden hadde mange av de store britiske avisene begynt å produsere egne utgaver i flere byer, og Manchester utviklet seg til å bli landets viktigste senter for trykking av såkalte satellittutgaver. Daily Mail, Daily Express, Daily News og Daily Herald var blant de store londonavisene som trykte egne utgaver i Manchester. Noen av disse avisene produserte også utgaver i Edinburgh og Glasgow.⁸³ Avisenes satellittutgaver var ikke nødvendigvis identiske med Londonutgaven, men de inneholdt

82 Grafia nr. 11–12/1942, s. 28.

83 Typografiske Meddelelser nr. 36/1946, s. 302; Tunstall, Jeremy: The media in Britain, Constable, London 1983, s. 76; Musson, A.E.: The Typographical Association. Origins and History up to 1949, Oxford University Press, London 1954, s. 92; Andersen, Martin: Avisen i dag, Chr. Erichsens Forlag, København 1947, s. 68 f.

80 NOU 1988: 36 Om eierforholdene i dagspressen, s. 29.

81 Se blant annet Norsk boktrykk kalender 1943, s. 5.

mye av det samme nyhetsstoffet og mange av de samme artiklene. Avisartiklene kunne bli overført via telegraf, og teksten ble som regel satt av typografer både i London og i Manchester, men stoffet kunne også sendes i form av matriser som ble brukt til å støpe stereotypiplater i de lokale trykkeriene. Etter hvert var det mulig å overføre ferdig satt tekst ved hjelp av teletypemaskiner og telegrafnett. Mottakerne fikk da teksten ut som perforerte papirstrimler som ble matet inn i trykkeriets settemaskiner for støping av linjer i bly.

I USA var *The Wall Street Journal* en foregangsavis på dette området. Med britiske aviser som et uttalt forbilde etablerte New Yorks finansavis en vestkystutgave i 1929. Avisen ble trykt i San Francisco, og i egne øyne var *The Wall Street Journal* med dette blitt USAs første og eneste avis med en reell nasjonal dekning – den første avisen med kapasitet til å tilby hele landets avislesere de samme nyhetene på samme tid.⁸⁴ Som i Storbritannia var heller ikke disse avisene identiske. Vestkystutgaven hadde sin egen redaksjon som skrev artikler basert på de samme nyhetstelegrammene som New York-utgaven mottok. I tillegg ble det produsert stoff beregnet spesielt på leserne på USAs vestkyst. Hovedkontoret i New York overførte imidlertid stadig flere artikler til San Francisco via telegraf, og disse ble satt på settemaskiner både i New York og i San Francisco. I 1948 ble det etablert en tredje utgave av *The Wall Street Journal* – med hovedkontor i Dallas – og noen år etter kom det også en utgave i Chicago.

The Wall Street Journal og eierselskapet Dow Jones var direkte involvert i utviklingen av teknisk utstyr for rask overføring av stoff fra hovedkontoret i New York til trykkeriene rundt om i landet. I 1954 tok avisen i bruk sin egenutviklede

Elektro-Typesetter til å sende tekst til alle trykkeriene via perforerte bånd og telefonlinjer. Maskinen er blitt beskrevet som en betydelig forbedring av teletypesetterne – først og fremst ved at settingen kunne utføres atskillig raskere. Trykkeriene mottok fortsatt teksten i form av hullbånd som ble matet inn i settemaskiner som støpte blybly. Ved hjelp av Elektro-Typesetteren kunne likevel *The Wall Street Journal* fra utgangen av 1955 begynne å trykke identiske utgaver på samme tid fra alle sine trykkerier.⁸⁵

I 1962 tok *The Wall Street Journal* i bruk nok en teknisk nyvinning for å gjøre overføringen til avisens ulike trykkerier raskere og billigere – såkalt faksimiletrykk. Når avissidene var brukket om, ble det tatt et spesielt avtrykk av sidene, og dette avtrykket ble avlest på en roterende skanner. Fra skanneren ble sidene sendt elektronisk til trykkeriet ved hjelp av koaksialkabler og et system av mikrobølgesendere, og der ble de kjørt ut på film. Filmene ble kopiert over på trykkplater av sink som så ble etset på samme måte som ved framstillingen av klisjeer. Resultatet var en høytrykksplate som kunne monteres inn i en konvensjonell avispresse.⁸⁶ Mot slutten av 1960-årene begynte avisen gradvis å gå over til offsettrykk, og etter hvert ble også overføringsteknologien endret. Høsten 1974 overførte *The Wall Street Journal* for første gang skannede avissider til et av trykkeriene ved hjelp av satellitt.

Akkurat som etableringen av lokale trykkerier i Manchester, Edinburgh og Glasgow hadde bidratt til å styrke Londonavisenes posisjon på

85 Rosenberg, Jerry M.: *Inside the Wall Street Journal. The History and the Power of Dow Jones & Company and America's Most Influential Newspaper*, Macmillan Company, New York 1982, s. 214. For en nærmere beskrivelse av Elektro-Typesetteren, se *Typografiske Meddelelser* nr. 2/1955, s. 34.

86 Rosenberg (1982), s. 216.

84 Wendt (1982), s. 209–210.

mellomkrigstidens nasjonale avismarked i Storbritannia, så bidro The Wall Street Journals anvendelse av ny teknologi til at avisen i etterkrigstiden kunne feste grep om en stadig større del av det amerikanske avismarkedet. Opplaget hadde vokst i løpet av krigen – fra 32 000 i 1941 til 64 000 i 1946 – og i 1950-årene fortsatte opplaget å vokse eksepsjonelt. I 1955 var det kommet opp i 365 000, i løpet av 1960-årene ble én million passert, og i 1981 solgte The Wall Street Journal to millioner aviser per dag.⁸⁷ Det er i denne sammenhengen viktig å være klar over at avisenes suksess ikke kan forklares bare ved at det er anvendt ny teknologi. Både londonavisene og The Wall Street Journal gjennomførte journalistiske omlegginger – henholdsvis før og etter den andre verdenskrig – som styrket deres markedsposisjon.⁸⁸ Endrede produksjonsprosesser ved at de tok i bruk satellittrykking og tekniske nyvinninger gjorde det så mulig for disse avisene å utnytte et stort salgspotensial på det nasjonale avismarkedet.

I Sverige kunngjorde Expressen høsten 1962 at den fra 1964 skulle «filialtryckas» i Jönköping. Dette innebar en utfordring for konkurrenten Aftonbladet. Avisen gikk straks i gang med å planlegge fjerntrykking i Göteborg og Malmö.

87 Wendt (1982), s. 278, 350, 368.

88 Den britiske medieforskeren Jeremy Tunstall skriver følgende: «[...] the 'Northcliffe Revolution' of halfpenny morning papers was being consolidated by the printing of satellite editions in Manchester. Between 1920 and 1938 sales of Fleet Street national morning dailies increased from 5 to 10 million [...]» (Tunstall (1983), s. 76.); Under og rett etter den andre verdenskrig foretok The Wall Street Journal betydelige journalistiske endringer. Avisen fokuserte sterkere på nyheter, og både språkbruk og temavalg ble endret med tanke på å gjøre økonomistoffet relevant for en større leserkrets. (Se blant annet Wendt (1982), s. 277 f.)

Teknisk ble dette gjennomført omtrent som The Wall Street Journal gjorde det på samme tid. Settingen foregikk i Stockholm. Avtrykk av hele avissider ble fakset til de to andre trykkeriene. Her ble det så kjørt ut filmer som ble kopiert over på sinkplater og etset. Av disse platene ble det laget matriser som ble brukt til å støpe stereotypiplater til rotasjonspressene.⁸⁹ Aftonbladet skulle trykkes i Ny Tid i Göteborg og i Arbetet i Malmö. Innen prosjektet var kommet ordentlig i gang, ble imidlertid Ny Tid nedlagt.

Satellittrykking i Norge

Også i norske avistrykkerier finner vi eksempler på mer eller mindre avanserte former for overføring av avissider når setteri og trykkeri befant seg på forskjellige steder. Under krigen ble Arbeidernes Aktietrykkeri overtatt av Nasjonal Samling og omdøpt til Nasjonal Samlings Rikstrykkeri. Fra Berlin mottok trykkeriet matriser til den tyske avisen Das Reich. Ved hjelp

av dem ble det støpt stereotypiplater og ukentlig trykt hele 500 000 eksemplarer av avisen.⁹⁰ Da Arbeiderbladet i 1963 tok i bruk sin nye rotasjonspresse – for øvrig bygd ved Kongsberg Våpenfabrikk på lisens fra en sveitsisk maskinprodusent – ble produksjonen organisert på omtrent samme måte. Matrisene ble preget i setteriet på Youngstorget. Deretter ble de fraktet med bil til Aktietrykkeriets lokaler på Løren, hvor stereotypiplatene til rotasjonspressen ble støpt.⁹¹ Ved overgangen til offsettrykk i 1976 ble all teknisk produksjon samlet på Løren. Journalistenes artikler ble til å begynne med sendt med

89 Aftonbladet, særtrykk 3.6.1963.

90 Arbark. Arbeiderbladets arkiv. Fortegnelse over aviser og journalister i Norge. (Oversikt utarbeidet under krigen, antakelig av Johan Ona), s. 29.

91 Se blant annet Arbeiderbladet 19.1.1963.

bil og etter hvert med faksmaskin fra redaksjonen i sentrum til setteriet og trykkeriet på Løren.

På samme tid som Arbeiderbladet erstattet sin Kongsberg-produserte høytrykkspresse med en amerikansk Goss Super Suburban offsetpresse, var Aftenposten i ferd med å bygge nye trykkerilokaler på Linderud i Groruddalen. Her skulle Aftenpostens morgen- og ettermiddagsutgave trykkes i offset, og her skulle også VG produseres. Setteriet ble værende igjen i Akersgata, og under planleggingsprosessen ble både drosjetransport og elektronisk overføring via kabel vurdert som metode for å sende avissidene fra setteriet til trykkeriet. Det endte imidlertid med en metode som hadde mye til felles med de løsningene som var blitt tatt i bruk i The Wall Street Journal. Aftenpostens og VGs ferdige sidemontasjer ble avfotografert på reproavdelingen i Akersgata og skannet i en såkalt flat-bed-skanner. Fra skanneren ble sidene overført trådløst til trykkeriet på Linderud – via Tryvannstårnet – ved hjelp av en radiolinje. Trykkeriet på Linderud hadde en «faximilemottagning» der sidene ble kjørt ut på filmer.⁹² Disse filmene ble så kopiert over på offsetplater som ble montert inn i den nye pressen. Dette var en teknologi som tillot overføring til flere trykkerier på en gang. Det skulle imidlertid gå nok et tiår før slike produksjonsmetoder ble aktuelle i Norge.

VG var den første norske avisen som gikk i gang med satellittrykking – iblant også kalt distribuert trykking. Vi har tidligere sett at Verdens Gang kjøpte en mindre aksjepost i Adresseavisen i Trondheim mot slutten av 1980-årene, og at dette aksjekjøpet var et ledd i en avtale om at Adresseavisen skulle overta trykkingen av en del

Alf Hildrum var en pådriver for å samle arbeideravisene i et konsern. (Foto: Mimsy Møller/Arbark)

av VGs opplag.⁹³ Fra VGs side var hensikten å nå leserne – også i de nordvestlige og nordlige delene av landet – tidlig på dagen, men uten å måtte endre avisens praksis med å starte trykkingen så langt ut på morgenkvisten som mulig. Den 3. mai 1988 sendte VG sine første avissider via satellitt til Trondheim. Parallelt med at Schibsteds trykkeri på Linderud trykte hovedtyngden av opplaget på tre trykkpresser, trykte Adresseavisens trykkeri ca. 80 000 eksemplarer for distribusjon i Trøndelag, Møre og Romsdal og Nordland. I årene som fulgte ble VG trykt ved

⁹² Se en beskrivelse av denne overføringsprosessen i Aftenposten 28.11.1977. Se også Eide, Martin: Verdens Gang 1945–95. Blod, svarte og gledestårer, Chr. Schibsteds Forlag A/S, Oslo 1995, s. 422.

⁹³ NOU 1988: 36 Om eierforhold i dagspressen, s. 11.

stadig flere trykkerier. Høsten 1990 begynte Stavanger Aftenblads trykkeri å trykke ca. 75 000 eksemplarer av VG, og i løpet av 1990-årene utvidet VG satellittproduksjonen sin til også å omfatte trykking i Bergen, Harstad og Kristiansand. I 2003 tok avisen denne produksjonsmodellen enda et skritt videre ved å starte trykking av VG på et avistrykkeri utenfor Valencia med tanke på salg til norske turister og nordmenn boende i Spania. Fire år senere ble VG også trykt på Kanariøyene.⁹⁴

VGs satellitttrykking la et press på den andre store løssalgsavisen – Dagbladet. Lavere distribusjonskostnader og senere deadline representerte viktige konkurransefortrinn for VG. I Verdens Gang kunne journalistene levere stoff helt fram til klokka fire om natta. Likevel var avisen på plass i avisiosker over så å si hele landet klokka halv åtte om morgenen.⁹⁵ For å henge med i konkurransen ønsket også Dagbladet å desentralisere trykkingen, men før dette lot seg gjøre, måtte avisen løse et problem: I 1989 hadde Dagbladet tatt i bruk et nytt trykkeri på Lørenskog – Dagblad-Trykk. Dette trykkeriet var ikke heleid av Dagbladet, men var organisert som et kommandittselskap der Dagbladet var én av flere eiere.⁹⁶ En forutsetning fra flere av kommandittistenes side hadde vært at det nye trykkeriet måtte sikres oppdraget med å trykke Dagbladet. Det var derfor inngått en avtale med trykkeriselskapet som bandt avisen til å trykke hele opplaget sitt på Lørenskog fram til 2004. I Dagbladet ble denne avtalen etter hvert betraktet som en alvorlig hemske – særlig etter at VG i 1996 begynte å trykke deler av opplaget sitt ved Harstad Tidendes trykkeri og på den måten fikk et bety-

delig forsprang på det nordnorske markedet. Ifølge administrerende direktør Cato Hellesjø var Dagbladets strategi i denne situasjonen å skaffe seg eiermessig kontroll over Dagblad-Trykk, avvikle trykkingsavtalen med sitt eget selskap og innlede forhandlinger med andre avistrykkerier om satellitttrykking flere steder i landet.⁹⁷

I løpet av 1996 økte Dagbladet eierandelen i Dagblad-Trykk fra 50 til 95 prosent, og parallelt med dette gikk avisen inn i forhandlinger med tanke på å sette trykkingen av ca. 40 prosent av opplaget på drøyt 200 000 ut til andre avistrykkerier.⁹⁸ Både Stavanger Aftenblad og Bergens

Tidende var i ferd med å bygge nye avistrykkerier, og de skulle etter planen stå ferdig ved inngangen til 1999. Rett før jul i 1996 signerte Dagbladet en femårskontrakt med Stavanger

Aftenblad og en tiårskontrakt med Bergens Tidende om trykking av henholdsvis 30 000 og 20 000 daglige eksemplarer av Dagbladet. På samme tid sa for øvrig VG opp sin trykkingsavtale med Aftenbladet og inngikk isteden en femtenårskontrakt med Bergens Tidende om trykking av avisens vestlandsopplag.⁹⁹ Dagbladet fulgte ellers stort sett i VGs fotspor og inngikk mot slutten av 1990-årene trykkingsavtaler med både Harstad Tidende og Adressa-Trykk i Trondheim. En periode trykte også Dagbladet et mindre antall aviser i Spania.¹⁰⁰

«Fire år senere ble VG også trykt på Kanariøyene.»

97 Dagens Næringsliv 16.10.1996.

98 Dagens Næringsliv 16.10.1996.

99 Dagens Næringsliv 20.12.1996; Bergens Tidende 24.12.1996.

100 Stavanger Aftenblad, Bergens Tidende, Aftenposten og Fædrelandsvennen begynte sommeren 2003 å trykke begrensede utgaver i Spania, beregnet på norske ferierende. Stavanger Aftenblad skal visstnok også ha blitt trykt i Hellas. På verdensbasis er satellitttrykking et utbredt fenomen. Flere amerikanske og europeiske aviser trykkes parallelt i både søramerikanske og asiatiske land.

94 Eide 1995, s. 421; Kampanje (nettutgaven) 6.12.2007.

95 NTBtekst 16.8.1996.

96 Dagens Næringsliv 15.4.1989.

VG var årets store opplagsvinner i 1997. I løpet av dette året økte avisens salg med 15 000 eksemplarer per dag – til 372 000. Administrerende direktør Aslak Ona i VG trakk fram stor driftssikkerhet og tidlig trykkstart som to forklaringer på veksten, men han la også vekt på at VG-trykkingen i Harstad hadde hatt positive følger for avis-salget i Nord-Norge.¹⁰¹ Cato Hellesjø i Dagbladet var fornøyd med at avisen han representerte, så ut til å ha stanset en nedadgående trend, og at Dagbladet hadde hatt en liten oppgang på 2000 eksemplarer. Han antok dessuten at Dagbladet i tiden framover ville få et ekstra løft i Nord-Norge. Når både VG og Dagbladet ble trykt i Harstad, ville ikke VG lenger være den eneste riksdekkende løssalgsavisen som var å finne i de nordnorske butikkene tidlig om morgenen.¹⁰²

Utviklingen fra slutten av 1980-årene og utover ga langt på vei Helfred Jansen rett i hans beskrivelser av framtidens avis fra 1942. Riktignok var anvendelsen av teknologi en litt annen enn han hadde forestilt seg, og det tok et par tiår mer enn han hadde regnet med før osloavisene begynte å interessere seg for å trykke identiske utgaver i flere byer på samme tidspunkt. Han hadde imidlertid rett i at store utenlandske aviser kom til å gå i front, og at de norske ville følge etter når de innså alle fordelene – blant annet i form av reduserte distribusjonskostnader og en raskere og bedre nyhetsservice overfor leserne.

Situasjonen i britiske riksaviser ved inngangen til 1990-årene er blitt beskrevet på følgende vis: Mange avisutgivere hadde på dette tidspunktet delt opp virksomheten sin og skilt administrasjon, annonseavdeling, redaksjon og førtrykksavdeling fra selve trykkeriet. De fleste store avisene samlet de førstnevnte avdelingene på ett sted. Deretter opprettet de så mange satellit-

trykkerier som nødvendig for å få opplaget raskt utover hele landet. Flere av avisene avvirket dessuten trykkeriene sine og satte trykkingen ut på anbud til andre. Utviklingen førte blant annet til at Manchester ikke lenger opprettholdt rollen som landets ledende «subsenter» for avisproduksjon. Her hadde flere Londonaviser hatt egne redaksjoner og setterier, men disse funksjonene ble nå samlet i London.¹⁰³

I Norge var det først og fremst et begrenset antall hovedstadsaviser som satset på satellittrykking. VG hadde vært først ute med å fordele trykkingen på flere steder, og konkurransen mellom de to løssalgsavisene VG og Dagbladet var det dynamiske elementet i utviklingen av slike produksjonsløsninger her i landet. Blant andre aviser som drev med såkalt distribuert trykking, kan vi nevne Dagens Næringsliv. Avisen avvirket sitt eget trykkeri i 1990-årene og inngikk en trykkingskontrakt med Dagblad-Trykk.¹⁰⁴ Deler av opplaget ble etter hvert trykt i Bergens Tidendes trykkeri, ved Adressa-Trykk i Trondheim og senere også hos Polaris Trykk Harstad. A-pressens trykkeriselskap – Nr1 Trykk – forlenget i 2007 sine trykkingskontrakter med Finansavisen, Klassekampen og Vårt Land. Avisene skulle fortsatt trykkes på Lillestrøm, men fra 2009 ble opplaget for Midt-Norge trykt på Orkanger, der Nr1 Trykk og Adressa-Trykk i fellesskap hadde bygd opp et nytt avistrykkeri. I tillegg til delopplag av de tre nevnte oslobaserte avisene skulle Nr 1 Adressa-Trykk Orkanger trykke i alt 25 regionale aviser.¹⁰⁵

¹⁰³ Littleton, Suellen M. (1992) The Wapping Dispute. Avebury: The Avebury Business School Library, s. 169 – 170.

¹⁰⁴ Dagens Næringslivs trykkingskontrakt med Dagblad-Trykk ble sagt opp i 2010. Fra sommeren 2011 ble hoveddelen av opplaget trykt hos Schibsted Trykk. (Se bl.a. Dagens Næringsliv 10.7.2010)

¹⁰⁵ Fra høsten 2008 har Adresseavisen og Adressa-Trykk vært en del av mediekonsernet Polaris Media. Avistrykkeriet Nr1 Adressa-Trykk Orkanger er (per januar 2013) en felleskontrollert virksomhet under Nr1 Trykk (Amedia) og Polaris Trykk (Polaris Media).

¹⁰¹ Dagens Næringsliv 2.12.1997.

¹⁰² Dagens Næringsliv 2.12.1997.

Avistrykking ble etter hvert en tjeneste som avisene kjøpte fra konserneide eller andre trykkerier. Stadig færre aviser hadde eget trykkeri. I 1990 overtok Aftenposten trykkingen av konkurrenten Arbeiderbladet. (Foto: Arbark)

De sistnevnte avtalene tyder på at selv relativt små aviser med nasjonal dekning begynte å betrakte det som lønnsomt å dele opp trykkingen av opplaget sitt. Dette kan ha hatt sammenheng med at graden av automatisering av arbeidsprosessene på nye trykkpresser har gjort det mulig å kutte ned på tidsbruken – og dermed kostnadene – ved å trykke små opplag på store avispresser. Men en vel så viktig forklaring er nok økningen i avisenes distribusjonskostnader. I årene fra 2003 til 2006 steg avisportoen kraftig etter at Posten – som en tilpasning til EØS-reglene – var blitt pålagt å gå over fra innholdsbaserte til kostnadsbaserte portopriser.¹⁰⁶ Selv om noe av portoøkningen ble kompensert i form av

økt pressestøtte, så bidro utgiftsveksten til en intensivert jakt på alternativer til distribusjon via Posten. Trykking i flere byer på en gang framsto nå som en realistisk mulighet for flere enn de aller største.

Arbeiderpressen i endring

Mot slutten av 1980-årene hadde avisene som var tilknyttet Norsk Arbeiderpresse AS, et samlet opplag på ca. 550 000. Opplagstallene gikk imidlertid nedover, og i likhet med norske mediebedrifter for øvrig slet arbeideravisene med annonsesvikt fra 1987 og utover. En del av dem hadde dessuten svært høy gjeld som følge av investeringer foretatt under bedre konjunkturer i første halvdel av 1980-årene. For å få avisene ut av dette uføret planla Norsk Arbeiderpresse AS i 1988 en drastisk omorganisering av virksom-

¹⁰⁶Pressemelding nr. 200/05 (22.12.2005) fra Kultur- og kirkedepartementet. Se også Fædrelandsvennen 13.10.2005; Dagsavisen 16.11.2005; Nationen 22.11.2006.

heten sin. Selskapet skulle ikke lenger være et serviceorgan som fordelte de pengene – ca. 25 millioner kroner per år – som LO bevilget til pressen.¹⁰⁷ Gjennom en kapitalutvidelse skulle Norsk Arbeiderpresse AS omdannes til et konsern som skulle overta eierskapet til alle arbeideravisene her i landet. Ønsket om en slik selskapsform var inspirert av konkurrentene Orkla Media, Schibsted og Dagbladet. Ifølge Norsk Arbeiderpresses administrasjon ville en konsernorganisering gi helt andre finansielle og beslutningsmessige muligheter.¹⁰⁸

Arbeiderpressens framtid var en av hovedsakene på LO-kongressen høsten 1989. Etter en lengre debatt vedtok kongressen at LO kunne skyte 160 millioner kroner inn i Norsk Arbeiderpresse AS. Intensjonen var at disse pengene skulle utgjøre det finansielle grunnlaget for konsernet A-pressen, og kongressvedtaket markerte samtidig slutten på de årlige overføringene av såkalt pressekontingent fra LO til arbeiderpressen.¹⁰⁹ For LO var det en forutsetning at alle arbeideravisene gikk inn i konsernet, og da nr. 1-avisene Hamar Arbeiderblad, Halden Arbeiderblad og Nordlys valgte å bli stående utenfor, så det en stund ut til at planene ikke ville la seg gjennomføre. Etter visse utsettelse gikk likevel finansieringen i orden, slik at det nye konsernet kunne etableres.¹¹⁰

107 Jacobsen, Arvid mfl. (red.): *Mennesker og meninger. A-pressen ASA 50 år 1948–1998*. Oslo (A-pressen) 1998, s. 4; Lyshagen 2008, s. 139–140.

108 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 68. *Utfordringer i 90-årene. Krav til organisasjon og kapital. Notat fra administrasjonen i Norsk Arbeiderpresse AS, datert juni 1989.*

109 Siden LO-kongressen i 1949 hadde LO årlig overført pressekontingent til Norsk Arbeiderpresse AS.

110 Nordlys ble senere innlemmet i konsernet ved at A-pressen i løpet av 1990-årene gradvis klarte å øke sin aksjepost i avisen. Se mer om dette i Christensen, Pål og Tjelmeland, Hallvard: *Flammende budbringer. Nordlys gjennom 100 år*, Nordlys, Tromsø 2003, kap. 16.

Som et ledd i denne nyorganiseringen av arbeiderpressen var det i forkant blitt stiftet et eget konsernselskap for arbeideravisene i Østfold. Hensikten var å møte den direkte konkurransen fra Orkla Medias aviser i dette fylket, og selskapet skulle etter planen overta eierinteressene i Sarpsborg Arbeiderblad, Demokraten, Halden Arbeiderblad, Moss Dagblad og Østfoldposten. Antall ansatte i disse avisene skulle reduseres med 25–30 personer – blant annet ved å overføre trykkingen av alle avisene til et eget produksjonsselskap som skulle ligge i Sarpsborg.¹¹¹ Planene viste med all tydelighet at Orkla Media ikke var alene om å hente ut rasjonaliseringsgevinster gjennom å kutte ned på antallet avistrykkerier. Administrerende direktør Alf Hildrum i Norsk Arbeiderpresse AS anslo i 1989 at antallet trykkpresser i arbeiderpressen måtte reduseres fra 26 til 17–18.¹¹² Det fylkesbaserte konsernet hadde fått navnet Østfoldpressen AS, men Halden Arbeiderblad ble aldri innlemmet. «Vi har ikke meldt oss ut av a-pressens fellesskap, men vil ikke flytte de 10–11 arbeidsplassene på trykkeriet», var forklaringen fra Halden Arbeiderblads styreformann.¹¹³

A-pressen sto overfor store utfordringer i arbeidet med å snu arbeideravisenes nedadgående opplagstall og med å forbedre de svake resultatene i mange av avisene. Virkemidlene som ble tatt i bruk, var de samme som andre mediekonsern benyttet: knallhard økonomistyring, nedleggelse av ulønnsomme aviser, nedbemanning – særlig på det tekniske området – og rasjonalisering av trykkerivirksomheten. Sommeren 1990 ble Østfoldposten i Askim nedlagt, og et halvt år senere slo direktør Arvid Jacobsen fast at konsernet som helhet måtte slankes med 150 års-

111 Norsk Grafia nr. 5/1989, s. 22; Lyshagen 2008, s. 161–162.

112 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Da 68. *Mappe: Konserntanken. «Konsernfordelene på lengre sikt. Satsingsmuligheter»*, internt notat. Udatert.

113 NTBtekst 28.6.1989.

verk.¹¹⁴ I årene som fulgte var rasjonaliseringsprosessen og nedbemanningen i A-pressen en gjenganger i Norsk Grafisk spalter. Fagbladet til Norsk Grafisk Forbund var kritisk til A-pressens hardkjør og beskyldte konsernet for å presse sine ansatte til det ytterste og for å vise manglende respekt for spillereglene i arbeidslivet. Ved utgangen av 1992 var mer enn tre hundre årsverk blitt borte, og Norsk Grafisk Forbund fryktet at A-pressens redningsaksjon ville få en negativ smitteeffekt og føre til forverrede kår for det tekniske personalet også i andre aviser og avistrykkerier her i landet.¹¹⁵

«Fagbladet til Norsk Grafisk Forbund var kritisk til A-pressens hardkjør og beskyldte konsernet for å presse sine ansatte til det ytterste»

Arbeidet med å etablere mer rasjonelle trykkeriløsninger ble satt i gang umiddelbart. I 1987 hadde Akershus Arbeiderpresse AS innviet sitt nye trykkeri på Lillestrøm. Trykkeriet hadde én rotasjonspresse, og den ble brukt til å trykke Akershus Arbeiderblad, Romerikes Blad, Akershus Amtstidende, Moss Dagblad og i en periode også Osloavisen. I 1991 ble det inngått avtaler om trykking av Arbeiderbladet og Vårt Land, og i den forbindelse la selskapet planer om å anskaffe nok en presse. En ny rotasjonspresse forutsatte imidlertid enda flere trykkoppdrag, og A-pressens ledelse vurderte derfor å legge ned konsernets avistrykkerier i Drammen og på Kongsvinger for så å overføre trykkingen av Fremtiden og Glåmdalen til Lillestrøm.¹¹⁶ Planene ble møtt med kraftig motstand – særlig på Kongsvinger – og de lot seg først realisere flere år senere. I mellomtiden forsøkte A-pressen,

gjennom datterselskapet Akershus Trykk AS, å ekspandere i andre retninger. I første halvdel av 1990-årene ble to avistrykkerier overtatt: Nattens trykkeri – AS Avisproduksjon – som lå på Skøyen i Oslo, og Fremtiden Trykk AS, som i 1992 var blitt skilt ut fra avisen Fremtiden. Trykkingen av denne tradisjonsrike arbeideravisen ble nå flyttet fra Drammen til det nyervervede trykkeriet på Skøyen.

Etter noen år med mer eller mindre planmessig omroking av konsernets trykkeri-

virksomhet vedtok A-pressens styre i januar 1997 en ny trykkeristruktur for sine aviser på Østlandet. Og planen var enkel nok: Alle A-presseavisene i Akershus og Østfold skulle trykkes i den nye «avisfabrikken» som konsernets nydannede regionselskap – Media Øst – var i ferd med å bygge opp på Lillestrøm.¹¹⁷ Trykkeriet, som fikk navnet Media Øst Trykk AS, skulle også trykke Glåmdalen og de avisene som ble produsert ved trykkeriet på Skøyen. De tre avistrykkeriene i Sarpsborg, på Kongsvinger og på Skøyen skulle legges ned. Norsk Grafisk Forbund, som selv hadde aksjer i konsernet, protesterte kraftig mot den nye trykkeristrukturen – og særlig mot nedleggelsen av Glåmdalens trykkeri. Forbundet hadde liten forståelse for at A-pressen ville fjerne ti–tolv arbeidsplasser i en avis som året i forveien hadde presentert et resultat på ni millioner kroner, og det stilte seg i spissen for flere demonstrasjoner mot A-pressen, men også mot LO, som var den dominerende eieren i konsernet.¹¹⁸

114 Nordlys 14.6.1990; Norsk Grafia nr. 1/1991, s. 7.

115 Se blant annet Norsk Grafia nr. 8/1991, s. 3, nr. 3/1992, s. 3 og nr. 3/1993, s. 6.

116 Arbark. Norsk Arbeiderpresses arkiv. Boks Da 104, mappe: Ny trykkeristruktur, notat vedrørende ny rotasjonspresse i Lillestrøm, datert 5.8.1991.

117 I 1996 ble A-pressen organisert i fem regionselskaper. Størst av disse var Media Øst med hovedsete på Lillestrøm, og det var også her konsernets desidert største avistrykkeri skulle ligge.

118 Se blant annet Norsk Grafia nr. 5/1997, s. 12–13.

Hovedargumentene for å samle avistrykkingen i Media Øst Trykk AS på Lillestrøm var ønsker om mer fargetrykk, bedre trykkkvalitet og – ikke minst – høyere produktivitet og dermed også bedre lønnsomhet. Bedriften på Lillestrøm, som på dette tidspunktet trykte Romerikes Blad, Arbeiderbladet, Akershus Amtstidende, Vårt Land, Morgenbladet, Varingen og Lokalavisen Tønsberg, overtok trykkingen av Sarpsborg Arbeiderblad, Demokraten, Moss Dagblad, Indre Smaalenene, Øvre Smaalenene, Fremtiden og Glåmdalen. Ved utgangen av 1998 – etter en del innkjøringsproblemer, særlig med pakkerisystemet – var A-pressens nyeste og største trykkeri i full drift.¹¹⁹ Og allerede det påfølgende året sikret bedriften seg enda flere oppdrag ved å inngå trykkingsavtaler med Finansavisen, Nationen og Klassekampen.

Men det var ikke bare på Østlandet at A-pressen gjennomførte endringer. I 1996 ble trykkeriet til Rogalands Avis – Rogaland Trykk AS – solgt, og produksjonen av Rogalands Avis ble overtatt av konkurrenten Stavanger Aftenblad.¹²⁰ I 2002 ble trykkingen av Rana Blad vedtatt overført til Helgeland Arbeiderblad i Mosjøen, og samme år foreslo et internt utvalg å utvikle A-pressens avistrykkerier på Hønefoss, i Svolvær, i Odda og i Mo i Rana. Dette året ble det også gjort vedtak om å investere 35 millioner kroner i et nytt trykkeri til avisen Nordlys i Tromsø. Trykkeriet sto ferdig i 2004, og i den forbindelse inngikk A-pressen og den Schibsted-kontrollerte Harstad Tidende-gruppen (HTG) en avtale: Det HTG-eide Bladet Tromsø skulle trykkes ved A-pressens nye trykkeri i Tromsø. Til gjengjeld skulle HTG-Trykk produsere narvikavisen Fremover. Nor-Trykk AS

– Fremovers datterselskap som siden 1984 hadde klart seg godt med produksjonen av Fremover og Norsk Lysningsblad – gikk nå en dystre framtid i møte: Samtidig som trykkingen av Fremover ble flyttet til Harstad, ble papirutgaven av Norsk Lysningsblad nedlagt. Nor-Trykk AS ble deretter videreført som et aksidenstrykkeri, men her var det bare jobb å få for fire av de tretti ansatte.¹²¹ A-pressen hadde for øvrig også tidligere samarbeidet med Harstad Tidende-gruppen. I 2001 ble de to konkurrerende avisene Nordlands Framtid (A-pressen) og Nordlands-posten (HTG) i Bodø slått sammen til Avisen Nordland, som ble etablert med eget trykkeri.¹²²

Arbeiderpressen hadde en lang tradisjon for samtrykking av aviser. Allerede tidlig på 1900-tallet framsto enkelte av arbeideravisenes trykkerier som fellestrykkerier for politisk likesinnede aviser i sitt nærmeste omland. Arbeideravisenes geografiske beliggenhet satte imidlertid visse grenser for den slags samarbeid – både før og etter at avisene ble samlet i ett konsern. I de opphetede debattene forut for konserndannelsen i 1989 ble det antydnet at A-pressen ville

*«Arbeiderpressen hadde
en lang tradisjon for
samtrykking av aviser.»*

bygge opp et trykkeri i Trondheim som skulle trykke alle konsernets aviser for Nord-Norge, men noe slikt har foreløpig ikke blitt forsøkt realisert. Arbeideravisene er spredt over hele

landet, og for en del avisers tilfelle har avstandene vært for store til at det har blitt vurdert som rasjonelt å flytte trykkingen til mer sentrale produksjonsenheter. Avisenes beliggenhet bidrar dermed til å forklare hvorfor A-pressen ikke klarte å rasjonalisere like hardt på trykkerifronten som konkurrenten Orkla Media/Edda Media. Det sto imidlertid ikke på viljen: «Det er åpenbart

119 Journalisten 6.11.1998.

120 Norsk Grafia nr. 11/1996, s. 6.

121 Fremover.no 30.6.2005.

122 Se mer om dette i Lyshagen 2008, s. 225.

at du får bedre økonomi jo færre trykkeriinstallasjoner du har», sa konserndirektør John Kvadsheim i A-pressen til Dagens Næringsliv i 2002, samtidig som han beklaget seg over at A-pressen hadde langt flere trykkerier enn de øvrige avis konsernene i Norge.¹²³ Noen flere nedleggelser fulgte imidlertid i årene som fulgte. Ved inngangen til 2011 var A-pressens trykkerivirkosomhet i Norge organisert med trykkeriet på Lillestrøm som hovedkontor (fra sommeren 2004 under navnet Nr1 Trykk AS) og med ytterligere fem store avistrykkerier, et siviltrykkeri og fem såkalte hustrykkerier rundt om i landet. De sistnevnte var knyttet til mindre lokalaviser fra Rjukan i sør til Hammerfest i nord.

Avistrykkeriene: fra mange små til få store

Videreutvikling av trykkeristrukturen innen konsernets dagspressevirksomhet ble pekt ut som et hovedprosjekt for Orkla Medias strategiske plan for årene 1995 til 1997. Det uttrykte målet var å forbedre konsernets evne til å utnytte felles ressurser og kompetanse. I 1995 ble det gjennomført et forprosjekt som skulle foreslå en ny trykkeristruktur som ville gi konsernets aviser konkurransefordeler i form av reduserte kostnader, økte inntekter, større kapasitet og bedre kvalitet.¹²⁴ Bakgrunnen for dette var en intern oppfatning av at konsernet omfattet for mange trykkerier, at disse manglet den nødvendige fleksibiliteten med hensyn til fargetrykk og regulering av sidetall, og at kapasitetsutnyttelsen var altfor dårlig.

Forprosjektet munnet ut i et forslag om å etablere et fellestrykkeri på vestsiden av Oslofjorden, hvor Orkla Medias aviser i Vestfold, Telemark og Buskerud skulle trykkes. Dette trykkeriet skulle ha to trykkpresser, og det skul-

le eies av Drammens Tidende og Buskeruds Blad, Tønsbergs Blad og Varden i fellesskap. På østsiden av Oslofjorden skulle det bygges et trykkeri med én trykkpresse for produksjon av Fredriksstad Blad, Moss Avis og Østlandets Blad. I Møre og Romsdal skulle trykkingen av Sunnmørsposten, Romsdals Budstikke, Driva, Åndalsnes Avis og Fjordenes Tidende samles under ett tak, mens Haugesunds Avis i Rogaland fortsatt skulle trykkes i eget trykkeri. Omleggingen ville føre til at ti trykkerianlegg med til sammen elleve trykkpresser ble erstattet av fire anlegg med fem presser. En slik samordning av konsernets avistrykkerier kunne redusere avisenes samlede investeringsbehov med tre hundre millioner kroner, og de årlige driftskostnadene ville bli redusert med 25 millioner. I prosjektrapporten ble ikke bemanningsbehovet konkret tallfestet, men Aftenposten skrev at avviklingen av trykkeriene i Tønsberg, Skien og Drammen alene ville føre til at avisenes trykkeribemanning ble redusert fra 66 til 35–40 årsverk.¹²⁵ Omstruktureringen av trykkerianleggene skulle settes i gang så raskt som mulig. Det såkalte Oslofjord Vest-anlegget skulle være driftsklart i januar 1998. Oslofjord Øst-anlegget skulle stå ferdig et år senere, mens etableringen av ett trykkeri i Møre og Romsdal og nyinvesteringer i Hauge-sund skulle utsettes til etter årtusenskiftet.¹²⁶

I 1996 ble det lagt fram et konkret forslag om å bygge et nytt trykkeri på Borgeskogen industriområde i Stokke i Vestfold. Forprosjektet hadde antydnet at anlegget ville koste 150 millioner kroner. Nå var imidlertid dette anslaget blitt fordoblet, og årsaken var de kravene til funksjonalitet, leveringssikkerhet og fleksibilitet som Orkla Medias aviser hadde meldt inn underveis. For å tilfredsstille disse måtte det anskaffes trykkpres-

¹²³ Dagens Næringsliv 17.12.2002.

¹²⁴ Edda Media/Orkla Medias arkiv. Gammelt arkiv, boks T: «Rapport fra forprosjekt for utvikling av fremtidig trykkeristruktur i sektor dagspresse», datert 1.11.1995.

¹²⁵ Aftenposten 18.11.1995.

¹²⁶ Edda Media/Orkla Medias arkiv. Gammelt arkiv, boks T: «Rapport fra forprosjekt for utvikling av fremtidig trykkeristruktur i sektor dagspresse», datert 1.11.1995.

Schibsteds nye avistrykkeri i Nydalen i Oslo ble satt i drift i 1999. (Foto: Adolf Larsen)

ser med atskillig høyere produksjonshastighet enn opprinnelig forutsatt.¹²⁷ Det ble tatt særlig hensyn til de tre største – Drammens Tidende og Buskeruds Blad, Varden og Tønsbergs Blad – og aller mest til førstnevnte. Ledelsen i Drammens Tidende og Buskeruds Blad ville ha et trykkeri som kunne håndtere en betydelig vekst i

¹²⁷ Edda Media. Orkla Medias arkiv. «Forslag om investering i fellestrykkeri for avisene i Buskerud, Vestfold og Telemark», sakspapir til styremøte i Orkla Media 4.6.1996.

opplaget, utstrakt bruk av fulldistribusjon i avisens nedslagsfelt, trykking av et TV-magasin og fortrykking av annonsebilag og spesialblader. I tillegg måtte trykkeriet kunne levere firefargetrykk på alle sider.¹²⁸

¹²⁸ Edda Media. Orkla Medias arkiv. Gammelt arkiv, boks N1. Innstilling om etablering av fellestrykkeri, Oslofjord Vest trykkeriprojekt, datert 2.5.1996, s. 9. Se også Dagens Næringsliv 11.4.1996.

Flere motforestillinger kom for dagen da styret i Drammens Tidende og Buskeruds Blad skulle ta stilling til forslaget. Blant annet ble det stilt spørsmål ved leveringssikkerheten og ved kvaliteten på de tekniske løsningene. Styret vedtok likevel enstemmig å gå inn for prosjektet.¹²⁹ Klubblederen for den grafiske klubben ved Tønsbergs Blad var i utgangspunktet skeptisk til planene om et fellestrykkeri. Etter å ha vurdert forprosjektet stilte han seg tvilende til både produksjonsopplegget og til lønnsomhetsvurderingene. Han mente det ville være sikrere «å satse på to trykkerier framfor en stor avisfabrikk».¹³⁰ Men klubblederen fra Tønsbergs Blad

endret oppfatning etter hvert. I en styringsgruppe for prosjektet gikk både han og de tillitsvalgte fra Varden og fra Drammens Tidende og Buskeruds Blad inn for å etablere ett fellestrykkeri i Stokke, selv om dette ville

medføre en bemanningsreduksjon fra 72 til 46 årsverk og en avvikling av trykkeriene i Drammen, Skien og Tønsberg.¹³¹ Oslofjord Vest trykkeriprojekt ble realisert under navnet Orkla Trykk AS. Anlegget i Stokke sto ferdig i 1998, og i løpet av det første året overtok bedriften produksjonen av ti ulike aviser i tillegg til en rekke reklameaviser og flere magasiner.

Parallelt med etableringen av et trykkeri for avisene på vestsiden av Oslofjorden pågikk det en til dels opphetet diskusjon om trykkeriløsning for avisene på østsiden – og det forelå mange alternativer. Blant forslagene som ble drøftet, var

*«I 1998 vedtok styret i
Dagbladet å investere 160
millioner kroner i et nytt
bygg og en ny trykkpresse»*

et mulig samarbeid mellom Dagblad-Trykk AS og Orkla Media. Både Orkla og Orklas konsernsjef, Jens P. Heyerdahl d.y., hadde betydelige eierinteresser i Dagbladet, og Heyerdahl var opptatt av å se Orkla Medias og Dagbladets framtidige trykkeriinvesteringer i sammenheng.¹³² Noe samarbeidsprosjekt så imidlertid aldri dagens lys. I 1998 vedtok styret i Dagbladet å investere 160 millioner kroner i et nytt bygg og en ny trykkpresse i tilknytning til avisens produksjonsanlegg på Lørenskog. Dagens Næringsliv skrev i den forbindelse at Orkla hadde ønsket å samkjøre Dagbladets trykkeriplaner «med hele Orkla-konsernets trykkeribehov i Østlandsom-

rådet», men at Dagbladets ledelse hadde presset på for å bygge ut sitt eget trykkeri og dermed opprettholde sin uavhengige posisjon.¹³³

Den grafiske fagforeningen i Fredrikstad oppfordret Or-

kla Media til å oppgradere anlegget i Fredrikstad eller til å erstatte det med et helt nytt avistrykkeri, mens redaktør Erling Omvik i Fredrikstad Blad helst så at Orkla Media etablerte et trykkerisamarbeid med A-pressen.¹³⁴ Vi har sett at også A-pressen på denne tiden var i gang med å planlegge en ny trykkeristruktur for konsernets aviser i Østfold og Akershus, og fra Orkla Medias østfoldaviser ble det sendt ut «en 'føler' for mulig samarbeid».¹³⁵ Orkla Media valgte imidlertid en helt annen løsning. I 1998 skilte Asker og Bærums Budstikke trykkerivirksomheten sin ut i et eget selskap kalt Stikka Trykk AS. Året etter ble dette trykkeriet overtatt av Orkla Trykk AS, og samtidig ble virksomhetens rotasjonsavdeling nedlagt og

¹²⁹Edda Media. Orkla Medias arkiv. Mappe merket Styrepapirer Drammens Tidende og Buskeruds Blad, referat fra styremøte i DTBB 29.5.1996.

¹³⁰Norsk Grafia nr. 10/1995, s. 5.

¹³¹Edda Media. Orkla Medias arkiv. Gammelt arkiv, boks N1. Uttalelse fra styringsgruppen for Oslofjord Vest trykkeriprojekt etter møte 29.4.1996.

¹³²Dagens Næringsliv 14.5.1998.

¹³³Dagens Næringsliv 12.5.1999.

¹³⁴Norsk Grafia nr. 2/2001, s. 14; Journalisten 8.3.2001.

¹³⁵Arbark. Norsk Arbeiderpresse AS' arkiv. Da 104, mappe: Ny trykkeristruktur 1995–2000: «Trykkpresse-situasjonen i Østfold i et tiårs-perspektiv». Notat datert 3.1.1996.

avistrykkingen overført til Orkla Medias trykkeri i Stokke. Denne løsningen ble også valgt for avisene i Østfold. I 2001 ble det felleseide avistrykkeriet til Moss Avis og Fredriksstad Blad vedtatt nedlagt, og samtidig ble det bestemt at trykkingen av disse to avisene – pluss Østlandets Blad og Nordstrands Blad – skulle overføres til anlegget i Stokke.¹³⁶

Trykkerivirksomheten til Orkla Media foregikk etter dette i fire bedrifter: Orkla Trykk Borgeskogen (Stokke), Orkla Trykk Nordvest (med én avdeling i Molde og én i Ålesund) og Orkla Trykk Haugesund. I 2006 ble imidlertid også de langsiktige planene om å slå sammen trykkeriene på Nordvestlandet realisert. Avdelingen i Molde, som hadde vært Romsdals Budstikkens avistrykkeri, ble lagt ned. Samtidig ble det investert 160 millioner kroner i det trykkeriet som etter hvert fikk navnet Edda Trykk Nordvest, og som lå i Breivika ved Ålesund. Navnet var en følge av at Orkla Media dette året ble solgt til det britiske selskapet Mecom Group, og at den delen av mediekonsernet som tidligere hadde gått under betegnelsen Dagspresse Norge – og som også omfattet avistrykkeriene – nå skiftet navn til Edda Media. Ved Edda Medias trykkeri i Breivika ble Sunnmørsposten, Romsdals Budstikke og Driva trykt i tillegg til A-presseavisen Tidens Krav og flere av regionens mindre lokalaviser. I 2009 ble for øvrig trykkeriet i Breivika, Romsdals Budstikke, Sunnmørsposten og disse to avisenes datterselskaper solgt til det nyopprettede konsernet Polaris Media. Avistrykkeriet ble i den forbindelse omdøpt til Polaris Trykk Ålesund.

Allerede i 1985, da Orklas medieselskap – den gang kalt Orkla Communication – foretok sine første avisinvesteringer, hadde det vært en uttalt målsetting å kutte kostnader ved å rasjonalisere trykkerivirksomheten. Selskapets ledelse mente

at norske aviser samlet sett hadde tre ganger så mange avistrykkerier som nødvendig.¹³⁷ Oppkjøpsstrategien som ble fulgt, la til rette for en avvikling av småtrykkerier og opprettelse av få, men store trykkerienheter: Orkla Media kjøpte aksjer i aviser som lå innenfor geografisk avgrensede områder hvor det var praktisk mulig å etablere fellesløsninger. Selskapet satset dessuten på å skaffe seg dominerende eierposisjoner, slik at det var mulig å oppnå full kontroll over avisene – innbefattet kontroll over alle økonomiske disposisjoner og framtidige valg av trykkeriløsninger.

Orkla Media stilte strenge resultatkrav til sine datterselskaper – også når konjunktorene var for nedadgående. Problemene på annonsemarkedet fra 1987 og utover gjorde det imidlertid vanskelig for konsernets aviser å innfri disse kravene uten å gjennomføre betydelige kostnadskutt. Nedgangstidene førte dermed til at arbeidet med å etablere felles trykkeriløsninger ble framskyndet. Økonomiske vanskeligheter og dystre framtidsutsikter gjorde det antakelig også enklere enn det ellers ville ha vært å få de ansatte og deres fagorganisasjoner til å akseptere løsninger som innebar store bemanningskutt og nedleggelse av trykkerier.

Aviskrisen, som ble innledet med fallet i annonsemarkedet i 1987, ga med andre ord støtet til en omfattende restrukturering av avistrykkingsbransjen. Og dette gjaldt ikke bare Orkla Media. Vi har sett at A-pressen samlet hovedtyngden av sin avisproduksjon i Media Øst Trykk AS på Lillestrøm, men også Schibsted og flere av regionavisene la om trykkerivirksomheten sin betydelig utover i 1990-årene. Tendensen var tydelig: Utviklingen gikk i retning av få og store «avisfabrikker» som hver produserte et stort antall avistitler. Som vi senere skal komme tilbake til, ble det i flere tilfel-

¹³⁶ Norsk Grafia nr. 9/1999, s. 7 og nr. 2/2001, s. 14.

¹³⁷ Aftenposten 4.9.1986.

ler også etablert samarbeidsløsninger på tvers av konserngrensene.

En kulørt dagspresse?

Høsten 1997 ga forbundsssekretær Anders Skattkjær i Norsk Grafisk Forbund uttrykk for bekymring på grunn av utviklingen i avistrykkeriene. «Fram til i dag har de fleste aviser hatt egen trykkpresse», skrev Skattkjær i en artikkel i Norsk Grafia. Nå var imidlertid store avis konsern i gang med å sentralisere trykkeri-virkomheten og investere milliarder av kroner i nye trykkerier. Skattkjær antok at de nye avis-trykkerienes samlede kapasitet ville bli større «enn hva det norske markedet noen gang vil makte å etterspørre».¹³⁸ Og det konsernet som investerte aller mest, var Schibsted.

Aftenpostens trykkeri på Linderud var i 1995 blitt skilt ut som et eget selskap med navnet Schibsted Trykk AS. Anlegget på Linderud var imidlertid i ferd med å bli utdatert. VG ønsket atskillig flere fargesider enn det som kunne leveres ved hjelp av de gamle trykkpressene, og trykkeriet manglet dessuten kapasitet både når det gjaldt reklame-innstikk og pakking. Høsten 1996 begynte derfor Schibsted Trykk AS arbeidet med å bygge et nytt avistrykkeri i Nydalen i Oslo. De totale kostnadene kom til slutt opp i 1,4 milliarder kroner, og da trykkeriet ble satt i full drift ved inngangen til 1999, la de faste oppdragene – trykkingen av Aftenpostens morgen- og kveldsutgave pluss VG – bare beslag på drøyt femti prosent av kapasiteten. «Vi vil gjerne trykke flere aviser», fortalte administrerende direktør Jan Hedenstad i Schibsted Trykk AS til bladet Journalisten. Med Computerto-plate-utstyr (CTP) som kunne kjøre ut 104 trykkplater i timen direkte fra dataanlegget uten

*«Utviklingen gikk i retning
av få og store «avisfabrikker»
som hver produserte et
stort antall avistitler.»*

å gå veien om film, og med kapasitet til rask trykking av store avisopplag med firefargertrykk på alle sidene antok Hedenstad at trykkeriet ville hevde seg godt både på avis markedet og på det såkalte sivilmarkedet.¹³⁹ Schibsted Trykk AS trakk imidlertid ikke til seg så mange oppdrag fra dagspressen. Unntaket var Dagsavisen, som ble trykt i Nydalen fra 2003.¹⁴⁰

Samtidig som Schibsted Trykk AS innviet avistrykkeriet i Nydalen, tok Bergens Tidende i bruk sitt nye trykkeri i Drottningsvik tolv kilometer utenfor Bergen sentrum. Trykkeriet skulle i utgangspunktet trykke Bergens Tidende, en del av de lokalavisene der Bergens Tidende hadde eierinteresser, og reklametrykksaker. Allerede to år før trykkeriet ble satt i drift, var det imidlertid inngått avtaler med både VG og Dagbladet om daglig trykking av deler av deres opplag.¹⁴¹ Senere ble det inngått tilsvarende avtaler om trykking for Dagens Næringsliv, Finansavisen og Vårt Land.

Adresseavisen i Trondheim bygde også ut trykkerikapasiteten på denne tiden, og kanskje var Adresseavisen den mest ambisiøse av regionalavisene. Trondheims største avis hadde allerede to lukrative eksterne trykkoppdrag: trykkingen

¹³⁹ Journalisten.no 6.11.1998.

¹⁴⁰ Arbeiderbladet – fra 1997 Dagsavisen – ble tidligere trykt i Aktietrykkeriet. Avisen og trykkeriet var begge en del av AS Arbeiderbladet, men i 1983 ble Aktietrykkeriet skilt ut som et eget selskap. Arbeiderbladet ble imidlertid fortsatt trykt i Aktietrykkeriet inntil Aftenpostens trykkeri på Linderud overtok i 1990. Samtidig gikk avisen over fra berlinerformat til tabloidformat. I 1991 ble Arbeiderbladet kjøpt av A-pressen, og dermed ble trykkingen av avisen overført til A-pressens trykkeri på Lillestrøm (Romerikes Blad/Akershus Arbeiderblad etter hvert Media Øst Trykk AS). I 1999 gikk Dagsavisen ut av A-pressen, og eierskapet ble overført til en egen stiftelse. Fra 2003 ble avisen trykt hos Schibsted Trykk AS i Nydalen.

¹⁴¹ Bergens Tidende 24.12.1996.

¹³⁸ Norsk Grafia nr. 8/1997, s. 4.

av delopplag for både Dagbladet og VG. Med dette som de bærende kontraktene ble det investert 280 millioner kroner i et nytt avstrykkeri på Heimdal utenfor Trondheim, og ved inngangen til 1999 sto «den nye superpressen til over 250 millioner klar til å sope markedet».¹⁴²

Adresseavisens trykkerivirksomhet ble på dette tidspunktet skilt ut i et eget selskap kalt Adressa-Trykk AS, og i tillegg ble det satt i gang en prosess for å skille ut trykkeriene i flere av de mindre avisene som var eid av Adresseavisen, og innlemme disse i Adressa-Trykk. Ifølge Adresseavisens administrerende direktør Per Axel Koch var hensikten med dette å gjøre trykkerivirksomheten mer markeds- og kundeorientert, og det uttalte målet var å bli et av landets ledende avistrykk-konserner.¹⁴³ Adressa-Trykks samlede produksjonskapasitet var nå så stor at selskapet måtte intensivere jakten på eksterne trykkoppdrag, og selv om faste oppdrag i form av dagsaviser nok var å foretrekke, var trykkeriselskapet i utgangspunktet interessert i så å si alle slags trykksaker som kunne produseres på avisepapir. Adresseavisen og Adressa-Trykk AS har for øvrig siden 2009 vært en del av Polaris Media, og trykkeriet på Heimdal – nå kalt Polaris Trykk Trondheim – trykte ved inngangen til 2011 både Adresseavisen og Trønder-Avisa i tillegg til delopplag for VG, Dagbladet, Aftenposten og Dagens Næringsliv.

Høsten 1995 fortalte sjefredaktør og administrerende direktør Thor Bjarne Bore i Stavanger Aftenblad til Dagens Næringsliv at avisen han ledet, ville investere 200 millioner kroner i et helt nytt trykkeri- og pakkerianlegg som skulle ligge på Forus ved Sandnes. Finansieringen av utbyggingen var ikke noe problem for det velstående Aftenbladet; avisens samlede beholdning av

kontanter, obligasjoner og aksjer var verdt mellom 160 og 170 millioner kroner. Bores begrunnelse for å bygge nytt trykkeri var todelt. For det første var Stavanger Aftenblads trykkpresse i ferd med å bli så gammel at den uansett trengte utskiftning. For det andre trykte Stavanger Aftenblad mellom 80 000 og 90 000 eksemplarer av VG hver dag. Ettersom hoveddelen av VGs opplag i løpet av få år ville bli trykt i det nye Schibsted Trykk AS – og med firefargetrykk på alle sidene – var det avgjørende for Stavanger Aftenblad å kunne tilby det samme. Aftenbladet hadde dessuten selv behov for flere fargesider. Ifølge Thor Bjarne Bore hadde det de senere årene vært en klar økning i etterspørselen etter firefargetrykk både til redaksjonelt stoff og til annonser.¹⁴⁴

Behovet for utvidet kapasitet med hensyn til fargetrykk hadde spilt en vesentlig rolle da Apressen, Orkla Media og Schibsted gikk i gang med sine trykkeriutbyggingsprosjekter, og slik var det også for regionavisene. For å henge med i konkurransen på annonsemarkedet måtte trykkeriene kunne produsere aviser med firefargetrykk på alle sidene og helst også firefargers annonseaviser som kunne distribueres direkte eller stikkes inn i avisene. For Stavanger Aftenblad, som for flere av de andre regionavisene, var det i tillegg viktig å kunne imøtekomme de store osloavisenes tekniske krav når de begynte å trykke stadig større deler av opplaget sitt andre steder i landet. Slike trykkoppdrag var gull verdt for avistrykkerier i investeringsfasen. Aftenbladet hadde – i hvert fall delvis – basert sine utbyggingsplaner på en videreføring av trykkingsavtalen med VG.¹⁴⁵ Innen det nye trykkeriet sto ferdig, hadde imidlertid VG bestemt

¹⁴²Dagens Næringsliv 21.10.1998.

¹⁴³Dagens Næringsliv 21.10.1998.

¹⁴⁴Dagens Næringsliv 2.9.1995.

¹⁴⁵Ifølge produksjonsredaktør Leif Sirevåg i Stavanger Aftenblad var trykkeriutbyggingen budsjettert ut fra at trykkeriet skulle klare seg uten andre oppdrag enn Stavanger Aftenblad. (Dagens Næringsliv 20.12.1996.)

I 2011 ble Dagbladets avistrykkeri nedlagt. Ingrid Grundt var den siste klubbladeren i pakkeriet. Her er hun i arbeid på det aller siste skiftet. (Foto: Adolf Larsen)

seg for å trykke vestlandsopplaget sitt hos Bergens Tidende. Aftenblad Trykk på Forus ble satt i drift i 1999. Det viktigste trykkoppdraget var fortsatt Stavanger Aftenblad, men trykkeriet hadde også sikret seg avtaler om trykking av Rogalands Avis, deler av opplaget til Dagbladet og Dagens Næringsliv i tillegg til flere lokale aviser.¹⁴⁶ I likhet med mange andre aviser valgte Stavanger Aftenblad i 2005 å skille trykkeriet ut som et eget selskap.

¹⁴⁶Avtalen om å trykke Dagbladet ble inngått i 1996, omtrent samtidig som VG bestemte seg for å flytte trykkingen fra Stavanger til Bergen. (Dagens Næringsliv 20.12.1996)

Konsentrasjon og samarbeid mellom konsern

Til en utredning om beredskap i dagspressen utarbeidet Grafisk Institutt i 1992 en oversikt over de norske avisenes produksjonssituasjon. Oversikten viste at 101 av i alt 189 aviser disponerte sitt eget trykkeri. Fortsatt var det altså et mindretall av avisene som kjøpte trykkeritjenester hos andre aviser eller trykkerier; flertallet hadde sitt eget.¹⁴⁷ Femten år senere hadde det

¹⁴⁷NOU 1994: 11 Beredskap i dagspressen s. 48–49 og vedlegg 4. Tallene i NOU-en er noe høyere fordi Aftenposten har blitt regnet som fire aviser (Aften, Aften fredag, Morgen og Morgen lørdag), og Dagbladet og VG er blitt regnet som tre hver (alminnelige dager, lørdag og søndag).

foregått store omveltninger på dette feltet. Ved utgangen av 2007 var drøyt halvparten av de 101 avistrykkeriene lagt ned. Noen få av dem var blitt borte fordi aviser var blitt slått sammen, og noen få forsvant fordi aviser var gått inn. De fleste ble imidlertid avviklet fordi avisenes eiere, styre og/eller administrasjon ønsket å begrense framtidige investeringskostnader og rasjonalisere avisenes produksjonsprosesser.¹⁴⁸ For de store mediekonsernene var det en målsetting å samle mest mulig av avistrykkingen i et fåtall store trykkerier der det tekniske utstyret kunne utnyttes maksimalt. For enkeltstående aviser var kostnadene ved å anskaffe avispresser som kunne trykke fire farger på alle sidene, ofte det avgjørende momentet i en avveining mellom å opprettholde eget trykkeri eller å sette trykkingen ut til en større bedrift.

Ved årtusenskiftet var situasjonen på avistrykkfronten tilsynelatende stabil. De store konsernene hadde på dette tidspunktet sentralisert trykkerivirksomheten, etablert nye anlegg og lagt ned en rekke småtrykkerier. Regionavisene hadde bygd seg opp og var i praksis i ferd med å oppnå monopoler på de lokale avistrykkmarkedene. Målt i omsetning var Schibsted Trykk desidert størst; trykkeriet omsatte for 690 millioner kroner i 2002. Deretter fulgte Media Øst Trykk (senere Nr.1 Trykk), Dagblad-Trykk, Adresse-Trykk og Orkla Trykk (senere Edda Trykk), som omsatte for 200–260 millioner kroner hver.¹⁴⁹ Men utviklingen stanset ikke med dette. De første årene av 2000-tallet foregikk det så å si kon-

tinuerlig forhandlinger om fusjoner eller samarbeidsprosjekter mellom ulike medieselskap, og mulighetene for å hente ut ytterligere rasjonaliseringsgevinster når det gjaldt avistrykkingen, utgjorde en viktig del av helhetsbildet.

Den til da mest omfattende fusjonssaken ble gjort kjent i pressen sommeren 2006: De fem avisene Aftenposten, Fædrelandsvennen, Bergens Tidende, Stavanger Aftenblad og Adresseavisen hadde innledet samtaler med tanke på et utvidet samarbeid og et mulig felles eierskap i selskapet Media Norge.¹⁵⁰ (Adresseavisen falt ut av samarbeidsdiskusjonene etter relativt kort tid.) Fusjonsplanene ble kritisert fra flere

hold. Mange fryktet at Schibsted, som allerede var en betydelig eier i de øvrige avisene, ville få enda større innflytelse over det norske mediemarkedet. Medietilsynet gikk tidlig ut og signaliserte at det gjeldende lovverket om medieeierskap kunne komme til å forhindre fusjonen.¹⁵¹ Men også Konkurransetilsynet engasjerte seg i denne saken. Ett av tilsynets ankepunkter var den posisjonen som Media Norge ville få på markedet for avistrykking. Konkurransetilsynet var skeptisk til at Media Norge, gjennom Bergens Tidendes Trykkeri, ville få kontroll over trykkingen av Dagbladet, som var den Schibsted-eide avisen VGs fremste konkurrent. For å godkjenne fusjonen stilte tilsynet krav om at Media Norges trykkerier måtte tilby forlenget eksisterende trykkingsavtaler med konkurrerende aviser i et visst antall år, og at even-

«Ved årtusenskiftet var situasjonen på avistrykkfronten tilsynelatende stabil.»

¹⁴⁸Tallet på nedlagte avistrykkerier i denne perioden – ca. 50 – har framkommet ved en sammenstilling av opplysninger fra en rekke kilder, deriblant direkte kontakt med enkelte aviser og trykkerier, bruk av nettsider, opplysnin-ger i pressen osv.

¹⁴⁹Økonomisk Rapport Magasin 2.10.2003.

¹⁵⁰For en grundig analyse av Media Norges tilblivelse se Camilla Fosse, Knut Tornes og Helge Østbye: Bakgrunnen for Media Norge, Institutt for informasjons- og medievitenskap, Universitetet i Bergen 2010.

¹⁵¹Dagbladet 9.8.2006.

tuelle nye kunder ikke måtte gis dårligere avtaler.¹⁵²

Medietilsynet sa nei til fusjonen sommeren 2007. De involverte selskapene klaget imidlertid tilsynets vedtak inn for Klagenemnda for eierskap i media, og her vant de fram. Våren 2008 ble etableringen av Media Norge akseptert, men under forutsetning av at Schibsted reduserte sin innflytelse i øvrige norske medier ved å selge sin aksjepost på 34,3 prosent i Adresseavisen ASA og selge seg ned til 40 prosent i Harstad Tidende-gruppen.¹⁵³ Trykkerivirksomheten til Media Norges aviser ble deretter samlet i Norges største trykkerikonsern bestående av Media Norge Trykk Oslo (tidligere Schibsted-Trykk), BT Trykk i Bergen, Aftenbladet Trykk i Stavanger og FV Trykk i Kristiansand. Ikke lenge etter at Klagenemndas vedtak om Media Norge var gjort kjent, kom for øvrig nyheten om at de to selskapene Schibsted måtte selge seg ned i, Adresseavisen ASA og Harstad Tidende-gruppen, var blitt enige om å fusjonere under navnet Polaris Media. De to mediekonsernene skulle videreføres som hvert sitt selskap under det nye morselskapet. Trykkeriselskapene – Adressa-Trykk og HTG-Trykk – skulle imidlertid slå sammen til ett nytt selskap kalt Polaris Trykk.¹⁵⁴

Utover slike fusjoner, som utvilsomt ville få innvirkning på utviklingen av det norske avistrykkmarkedet, var det flere mediekonsern som drøftet – og i noen tilfeller etablerte – avgrensede samarbeidsløsninger på trykkerifronten. I 2005 diskuterte Orkla Media og A-pressen trykkerisamarbeid både på Østlandet og på Nordvestlandet, og disse diskusjonene ble senere fulgt opp av etterfølgeren til Orkla Media Dagspresse

– Edda Media.¹⁵⁵ En A-presseavis ble allerede trykt i Edda Medias trykkeri i Ålesund, og etter planen skulle Østlendingen, hvor Edda Media hadde en eierandel på 67 prosent, overføres til et trykkeri som A-pressen hadde tenkt å etablere på Rudshøgda. De to mediekonsernene diskuterte også mulige fellesløsninger knyttet til produksjonen av Haugesunds Avis. Våren 2008 ble det kjent at selskapene hadde nedsatt en felles prosjektgruppe som ifølge konserndirektør Stig Finslo i Edda Media skulle «utrede en rekke forhold i forbindelse med et landsomfattende samarbeid på trykkerisiden».¹⁵⁶ Høsten 2009 ble imidlertid utredningen stanset etter som partene ikke klarte å bli enige om vilkårene for en sammenslutning av de to mediekonsernenes trykkerivirksomheter.¹⁵⁷

Men A-pressen hadde også flere samarbeidsprosjekter på gang. I 2007 ble konsernet enig med Adresseavisen om å bygge et felles avistrykkeri på Grønøra ved Orkanger.¹⁵⁸ Her skulle samtlige A-presseaviser på strekningen Kristiansund–Namsos trykkes i tillegg til Adresseavisens lokalaviser i Sør- og Nord-Trøndelag. Styret i A-pressen vedtok i den forbindelse å legge ned sine to trykkerier på Sunndalsøra og i Namsos så snart anlegget ved Orkanger sto ferdig.¹⁵⁹

Rett før jul i 2011 ble nok et stort eierskifte i norsk presse gjort kjent: A-pressen var blitt enig med det britiske selskapet Mecom om å overta Edda Media for 1,7 milliarder kroner. Konkurransetilsynet grep inn og påla selskapet – som ble omdøpt til Amedia – å selge avisene Demokraten i Fredrikstad og Varden i Skien før oppkjøpet kunne godkjennes. Begge ble solgt til Agder-

152 NA 24.no «Ja under tvil til Media Norge» 11.6.2007; *Dagens Næringsliv* 18.5.2007; 12.6.2007.

153 Klagenemnda for eierskap i media fattet sitt vedtak den 26.2.2008. Se f.eks. *Dagens Næringsliv* 27.2.2008.

154 Se blant annet *Dagens Medier*, nettoutgaven 22.4.2008.

155 Adresseavisen 19.3.2005; *Dagens Medier*.no 1.5.2008.

156 *Dagens Medier*.no. «Trykkerisamarbeid mellom Edda og A-pressen», publisert 1.5.2008.

157 A-pressen, Årsrapport 2009, s. 24.

158 Adresseavisen 7.2.2007; 10.3.2007; 21.3.2007.

159 Adresseavisen 7.2.2007.

posten Medier AS i 2012. Medietilsynet grep imidlertid også inn fordi det fortsatt var områder hvor Amedia kom til å kontrollere et samlet avisopplag som oversteg medieeierskapslovens grense på 60 prosent. Tilsynet forlangte derfor at selskapet også skulle selge seks av avisene i Akershus og Østfold. Saken ble imidlertid klagt inn for Medieklagenemnda, og der fikk selskapet medhold. A-pressens oppkjøp av Edda Media ble dermed godkjent uten at Amedia måtte selge noen flere aviser.¹⁶⁰ Edda Medias avistrykkeri i Haugesund var blitt avvirket like før salget til A-pressen. Den videre utviklingen når det gjelder Amedias omfattende trykkerivirksomhet, er det i skrivende stund for tidlig å si noe om.

Et siste og litt annerledes eksempel vi kan trekke fram når det gjelder konsentrasjon på avistrykkmarkedet, er utviklingen i Dagblad-Trykk på Lørenskog. Etter at Dagbladet gikk i gang med distribuert trykking og satte produksjonen av deler av opplaget sitt ut til trykkerier i Stavanger, Bergen, Trondheim og Harstad, fikk Dagblad-Trykk problemer med å fylle opp ledig kapasitet. Som de andre store avistrykkeriene foretok også Dagblad-Trykk omfattende investeringer ved århundreskiftet, men i motsetning til flere av konkurrentene klarte ikke Dagblad-Trykk å oppnå gode resultater. Trykkeriselskapet gikk tidvis med betydelige underskudd, og ifølge Dagbladets ledelse tapte avisen store summer ved å betale mer enn markedspris for å trykke hos det som ble betegnet som «møllesteinen i Dagbladets-konsernet».¹⁶¹

Ettersom Dagbladet på denne tiden slet med fallende opplagstall og anstrengt økonomi, var forholdet mellom avis og trykkeri et stadig tilbakevendende diskusjonstema innad i konsernet.

Vinteren 2008 kunne Dagens Næringsliv melde at Dagbladet var i samtaler med både A-pressen og Schibsted med tanke på å selge Dagblad-Trykk. Det mest realistiske alternativet var – ifølge avisen – å selge til Schibsted. Dagblad-Trykks nyeste presse kunne flyttes til Schibsted Trykks anlegg i Nydalen, og Schibsted Trykk kunne eventuelt få en langsiktig trykkingskontrakt med på kjøpet. Den eldste pressen kunne hugges opp eller selges, og dermed ville konsernet få frigjort en verdifull næringsseiendom på Lørenskog, mens Dagbladet kunne gå ut på det åpne markedet og skaffe seg en rimeligere trykkingsavtale enn den hadde med konsernets eget trykkeri.¹⁶²

Sommeren 2010 tok imidlertid saken en annen vending. Etter at Dagens Næringsliv var blitt trykt i Dagbladets trykkeri i over 20 år, valgte avisens ledelse å inngå en trykkingskontrakt med konkurrenten Schibsted Trykk gjeldende fra august 2011. Dette bidro til å forverre en allerede vanskelig situasjon for Dagblad-Trykk og for selskapets mer enn 80 ansatte, og senere på året vedtok Dagbladets eierselskap, Berner-Gruppen, å legge ned Dagbladets trykkeri på Lørenskog. Berner-Gruppen ønsket ikke lenger å være engasjert i trykkerivirksomhet, og det ble deretter inngått en avtale med A-pressens Nr. 1-Trykk på Lillestrøm om trykking av Dagbladet fra sommeren 2011.¹⁶³

Er trykking en del av avisproduksjonen?

I mer enn to hundre år etter at Norge i 1760-årene fikk sine første aviser, var avisutgivelse og trykkeridrift tett integrerte virksomheter. Mange av 1800-tallets boktrykkere etablerte aviser som grunnlag for sin trykkerivirksomhet. Og mange avisutgivere skaffet seg bevilling som boktrykkere for å få sine meninger på trykk. I forbin-

¹⁶⁰Se blant annet Klassekampen 23.1.2013.

¹⁶¹Dagens Næringsliv 10.5.2007; 11.5.2007.

¹⁶²Dagens Næringsliv 14.2.2008; 26.6.2008.

¹⁶³Aftenposten 10.7.2010; Dagens Næringsliv 10.3.2011.

delse med 400-årsjubileet for boktrykkerkunsten i 1840 satte en av Christianias boktrykkere ord på dette forholdet i en artikkel i Morgenbladet: «Naar vi betænke, at det er Pressen, som i vore Dage behersker Folkene, at for dens Domstol maae selv de mægtigste Fyrster staae til Regnskab, at Oplysningens og Kulturens Frugter ene ved den kan udbredes blant Nationerne, – maa vi ikke da være stolte over, at kalde Bogtrykkerkunsten vor Moder og bør ikke enhver af hendes Sønner begeistres ved Tanken om hendes tilstundende 400aarige Fødselsdag?»¹⁶⁴

En rekke aviser ble trykt i andres trykkerier, men helt fram til 1990-årene hadde flertallet av de norske avisene sitt eget trykkeri. For mange avisereiere var det å skaffe et trykkeri til avisen sin så å si et mål på deres suksess. Selv innen arbeiderpressen, som allerede tidlig på 1900-tallet var opptatt av å samordne trykkerivirksomheten for å få budskapet sitt ut på en mest mulig rasjonell måte, var det flere aviser som arbeidet hardt for å frigjøre seg fra felles trykkeriløsninger og skaffe sin egen trykkpresse.

Men vi finner også eksempler på motforestillinger mot å betrakte den tekniske og den redaksjonelle delen av avisproduksjonen som to sider av samme sak. En av Arbeidermagasinets journalister skrev følgende i 1937: «Vi lever i rotasjonspressens tid, heter det jo gjerne, og det hender da heller ikke så sjelden at en presse-mann støter på den likeså fikse som rørende naive opfatningen at det er i rotasjonspressen at avisene blir til, – og at altså selv det mest moderne verdensblad egentlig er å betrakte som

et slags teknisk produkt, i likhet med bomullstøier, margarin og sigaretter. [...] Men selvfølgelig er det først og fremst i redaksjonen at avisen blir til og hvor den hver dag i året skapes på nytt, – som en annen Atene, der lys levende sprang ut av Zeus pande!»¹⁶⁵

70 år senere uttalte Knut L. Tiseth, administrerende direktør i Schibsted Trykk AS, seg til Dagens Næringsliv om avisenes forhold til trykkeriene, og om det faktum at de fleste avistrykkerier etter hvert var blitt skilt ut fra avisene som egne selskaper. «Det er en erkjennelse at det å drive trykkeri ikke er det samme som å lage avis», sa Tiseth, og han fortsatte: «Et trykkeri er en industriell virksomhet. Historisk var dette en del av avisen.»¹⁶⁶

Sitatene fra sjefen for Schibsted Trykk AS er på mange måter både en oppsummering av og en bekreftelse på den utviklingen som er blitt beskrevet i dette siste kapittelet. Da eierskapet til flertallet av de norske avisene ble overtatt av tre store og noen mindre mediekonsern, ble det nære forholdet mellom avisredaksjon og avisstrykkeri gradvis løst opp. Ved inngangen til 1980-årene hadde de aller fleste norske aviser fortsatt sitt eget trykkeri, og med unntak av de største holdt som regel redaksjon og trykkeri til i samme bygning. Drøyt 20 år senere var dette bildet snudd opp ned; nå var det kun et fåtall av avisene som hadde sitt eget trykkeri.

Den viktigste forklaringen på denne utviklingen er nettopp eierskapsendringene som foregikk fra midten av 1980-årene og utover, og både de nye og de etablerte eiernes krav til at avisene

¹⁶⁴Morgenbladet 12.5.1840.

¹⁶⁵Arbeidermagasinet for alle nr. 15/1937, s. 43.

¹⁶⁶Dagens Næringsliv 23.7.2007.

skulle drives som ordinære forretningsforetak med god lønnsomhet. Både på 1800- og 1900-tallet finner vi eksempler på at aviser har inngått samarbeid – også på det trykktekniske området. Og fra presseorganisasjonene kjenner vi til en rekke diskusjoner om tekniske samarbeidsprosjekter som skulle bidra til å redusere investeringskostnadene til den enkelte avis. Men det var først med konsernene og med deres kontroll over et stort antall aviser at slike ideer lot seg gjennomføre i et omfang av betydning.

I Mediestøtteutvalgets innstilling, som ble avgitt i desember 2010, kan vi lese følgende: «Også i moderne tid har kontroll og eierskap over trykkeriene stått sentralt for avishusene, der den etablerte modellen har vært at avishusene alene eller i felleskap med andre avishus og konsern eier trykkeriene. Bakgrunnen har gjerne vært at avishusene ved å eie trykkeriene både opprettholder en direkte linje til sluttbrukeren, samtidig som de kan kontrollere pris og regularitet.»¹⁶⁷ Det er imidlertid grunn til å sette spørsmålsteget – i hvert fall ved noen av disse påstandene – dersom de er tenkt å være dekkende for situasjonen de siste par tiårene.

Ved å avvikle eget trykkeri og inngå trykkingsavtaler innenfor eller utenfor et konsern har mange aviser utvilsomt redusert sine investeringskostnader. Men er kontakten med sluttbrukeren – leseren – den samme? Og hva med kontrollen over regularitet og trykkstart når en lang rekke aviser skal produseres i samme avistrykkeri? De få norske avisene som fortsatt trykkes i eget trykkeri, har muligheten til å skyve på dead-

line og trykkstart for å få med seg den aller siste nyheten. Det finnes fortsatt noen få redaktører som kan virkeliggjøre drømmen om å løpe inn på trykkeriet og rope «stopp pressen!» dersom de vil ha et nytt førstesideoppslag etter at trykkingen er satt i gang. De fleste andre må forholde seg til produksjonskøen i avisfabrikkene. Hvis avisen ikke er sendt til trykkeriet til avtalt tid, så mister den plassen i køen. Dersom det skulle dukke opp en viktig sak som krever endringer etter siste leveringsfrist, så kan avisen miste plassen i køen og havne bakerst. Og da er faren stor for at avisene ikke når fram til abonnentene i tide. I et tidsmessig anlegg for avisproduksjon foregår nemlig ikke bare trykkingen, men også distribusjonen etter strenge rutiner og innenfor stramme tidsfrister.

*«Det finnes fortsatt noen
få redaktører som kan
virkeliggjøre drømmen om
å løpe inn på trykkeriet og
rope «stopp pressen!»»*

Er det egentlig riktig, som Mediestøtteutvalget skriver, at avishusene fortsatt er opptatt av eierskap til tryk-

keriene? «Verken i Schibsted eller Dagbladet er trykkeri lenger regnet som kjernevirksomhet [...], drømmen (er) å kunne forholde seg til et trykkeri bare som kunde og ikke som eier i tillegg», skrev Dagens Næringsliv høsten 2005. Gjennom Media Norge er Schibsted fortsatt eier av et trykkeriselskap, mens Dagbladet fulgte strømmen og la sommeren 2011 ned avisstrykkeriet sitt. Sett fra de fleste avisselskapenes ståsted er ikke trykking lenger et sentralt element i avisutgivelsen. I likhet med kantinedrift, renhold og regnskap er avistrykking blitt en tjeneste som avisen kan hente inn anbud på og sette ut til det trykkeriet som kommer med det gunstigste tilbudet.

¹⁶⁷ NOU 2010: 14 Lett å komme til orde, vanskelig å bli hørt – en moderne mediestøtte, pkt. 6.3.3.

Presseminne

Tor Hermansen:

En reise i teknologien

MARTE STAPNES

marte.stapnes@gmail.com

Tor Hermansen (født 1931) gikk av med førtidspensjon som førstefaktor hos Aftenposten som 60-åring. Da hadde han et langt liv i trykkerfaget bak seg. I dag er han blant annet involvert i Pressemuseet på Røros. Nå ser han tilbake på sitt yrkesliv som grafisk utøver, på de teknologiske endringene som har skjedd gjennom tiden, og på hvordan han selv har vært med på å *skrive pressehistorie*.

– Vi hadde en Typograph settemaskin hos Frank Varding i Sarpsborg, hvor jeg begynte som typograflærling da jeg var 15. Pressemuseet på Røros fikk en settemaskin av samme type i 1995, forteller Hermansen om inngangen til sitt arbeid for Pressemuseet.

– Ragnar Dahl, teknisk rådgiver i tidligere Norske Avisers Landsforening, fikk ansvaret for å få maskiner og utstyr i operativ stand, og han hadde fått vite at jeg hadde jobbet på en tilsvarende maskin. Typographen lå fortsatt med vitale deler i kasser da jeg kom dit i 1996. Etter noen runder fikk vi delene på plass, og den første blylinjen ble produsert. En slik maskin har aldri vært brukt på Røros, men den var ganske dominerende i avisproduksjonen til et stykke inn på 1900-tallet.

81-åringen Hermansen er høy og slank, fortsatt i god form etter mange år med arbeid som krevde god fysikk. Etter fylte 80 har han dessuten tatt

steget fra trykking til redigering – han er nå web-redaktør for Synnfjell Hytteeierforening. I tillegg bruker han tiden sin på å lage filmer, korte og lange, om hytteliv og vennесammenkomster. I forbindelse med Pressemuseet har han laget flere introduksjonsfilmer som viser museets maskiner i bruk, så kommende generasjoner kan se den møysommelige prosessen det er å operere de ulike maskinene. Med nennsomme fingre ser vi de erfarne herrene sette typer i vinkelhaker, montere helsidene med tekst og bilder i sluttrammer på ombrekkerbordet, og legge dette i den gammeldagse trykkpressa for trykkingen. For en av disse dokumentasjonsvideoene fikk Hermansen tildelt Pressemuseet Fjeld-Ljoms hedersmedalje i sølv.

En heldig start

Arbeidslivet hans begynte i 1945 som visergutt i Sarpen, en avis i Sarpsborg som ikke lenger eksisterer. Under og etter krigen gikk Herman-

sen på folkeskole annenhver dag, og etter krigen jobbet han for avisen. 14 og et halvt år gammel var en av hans første jobber å hjelpe til med å støpe barrer til settemaskinene.

– Jeg støpte bly som skulle mates oppi settemaskingryta. Den støpingen var ikke særlig miljøvennlig, vi verken hadde eller brukte verneutstyr den gangen. Jeg trillet blyet som skulle smeltes om, på en tralle ut til uthuset. Der sto en stor, gammel bryggerpanne, og under der fyrte jeg opp med bjørkeved. Blyet måtte opp i svært høy temperatur for å smelte, og det tok lang tid. Så helte jeg det brennhete blyet over i former som måtte stå til de var avkjølt. Etterpå kjørte jeg barrene inn i setteriet, hvor de ble plassert ved siden av hver settemaskin.

Viserguttjobben fikk han gjennom sin onkel Owe Bergh, som var maskinsetter i Sarpen. Da Tor nærmet seg 15, var skolegangen snart over, og det var på tide å finne seg et yrke.

– Faren min sa: «Typografyrket er et veldig sikkert yrke, Tor». Onkel Bergh kjente boktrykker Varding i Sarpsborg, og takket være viserguttjobben i Sarpen fikk jeg komme i setterlære hos Varding på 15-årsdagen min i 1946. Det var en veldig stor dag for meg. Jeg begynte ved settekassa. Det første jeg lærte, og det var av Varding sjøl, var å stå ordentlig. Før jeg overhodet fikk ta i en vinkelhake, måtte jeg lære meg å stå slik at man kunne holde ut en åtte timers arbeidsdag. Siden den gang har jeg aldri hatt vanskeligheter med å stå riktig. Jeg reiser meg fortsatt for yngre på trikken. «Ikke len deg på hæla!» sa Varding. Vi skulle stå på tåballene, ha en liten svai i ryggen og sette hælene forsiktig ned.

I tillegg til å være oppmerksomme på å ha en ergonomisk arbeidsstilling, var det viktig med god hygiene. Med bly og trykksverte på hendene fikk Hermansen streng beskjed om å skrub-

be hendene godt med varmt vann og grønnsåpe før mammas medsendte matpakke skulle spises.

– Jeg skjønnte ikke før senere hvor helseskadelig blyet kunne være hvis man ikke tok sine forholdsregler. Men vi ble sendt til regelmessig helsekontroll, hyppigere enn andre, tror jeg. Det ble tatt skjermbilder, og de passet på så vi ikke fikk tuberkulose og den type ting. Typografene ble godt fulgt opp.

Den fireårige læretiden hos Varding inkluderte også kveldsundervisning to ganger i uken på Sarpsborg Tekniske Aftenskole. Hermansen ble utlært på 19-årsdagen sin. Etter svennefest hjemme hos foreldrene kunne han nå ta seg arbeid hvor som helst. Men Varding trykkeri ble arbeidsplassen en stund til.

Maskinlæra

–Ved siden av å være håndsetter fikk jeg altså opplæring i å bruke Typograph settemaskin, og jeg betjente denne til egnede satsoppdrag. Den var enkel, men effektiv til sitt bruk. Typographen ble etter hvert erstattet med en brukt Linotype. Den ble montert inne på et lukket rom, hvor det ble tilknyttet eget avtrekk for blydampen fra gryta.

Hermansen ble opplært av Petter Kongsgård fra Sarpsborg Arbeiderblad.

– Det var da jeg lærte det nyutviklede nifingersystemet. Det var ikke så mange maskinsettere som kunne det. De brukte enten én finger på hver hånd, to fingre, eller egen fingerteknikk. Jeg fikk fire uker med opplæring i Linotype. Det er venstrehånda du bruker mest, det er der alle minusklene ligger, de små bokstavene man bruker mest. Lillefingeren på venstre hånd ble aldri brukt, derav nifingersystemet. Knappe ble kalt klaviatur, som på et piano, og ikke tastatur som på skrivemaskinene.

Varding var fagmann av rang, så da han i 1950 fikk i oppdrag å lage jubileumsboken for Sarpsborg Sparebank, var han fast bestemt på at boken skulle settes for hånd.

– Hos Varding hadde vi et brukbart utvalg av aksidensskrifter, selv om noen av dem var slitte og ikke var blitt fornyet siden krigen. Men skriftgarnityret var ikke noe som egnet seg til en jubileumsbok, og settemaskinen hadde ikke et godt nok satsbilde til å klare den jobben.

Ny Garamond 12 punkt ble innkjøpt, men bare nok til å kunne sette 16 sider om gangen. Noen av de mest slitte skriftene ble fjernet fra et par tre settekasser, og den nye skriften ble lagt ut.

– Varding og jeg satte opp side for side. Han hadde mye annet å gjøre, så det ble nok mest på meg. Når skrifttypene er nye, er de ganske skarpe i kegelen. Etter å ha vært i pressa og blitt lagt av mange ganger, blir typene runde i kantene. Men disse nye typene var sylskarpe. Jeg ble blodig på fingrene, plastret og smurte. Likevel ble jeg helt tynnslett på fingertuppene. Boken ble en fysisk smertefull opplevelse, men det overskygget heldigvis ikke gleden av å få være med på bokproduksjonen.

I rask rekkefølge avtjente Hermansen rekruttjeneste i Garden før han etter en tid avsluttet jobben hos Varding, ble gift med Liv, og med sitt første barn flyttet de til Lillehammer i juni 1954, hvor Hermansen fikk jobb som maskinsetter i Gudbrandsdølen og Lillehammer Tilskuer.

En nysgjerrig arbeider

– Vi flyttet inn i den gamle Lågengården midt i byen. Avstrykkeriet lå i kjelleretasjen med tre settemaskiner og flattrykkpresse. Vi bodde i en leilighet to etasjer over. Jeg var da den yngste som jobbet på settemaskin. Det nye avishuset som var under planlegging, ble bygget helt inn

til Jernbanegaten, like ved Stortorget. Etter hvert ble hele produksjonen flyttet dit. Ny 48-siders rotasjonspresse med fargetrykk ble montert, nytt støperi og pakkeri var ved siden av, og etter hvert var både settemaskiner, settekasser og ombrekkerbord på plass for den nye produksjonen. Redaksjonen og annonsekontoret hadde også forlatt sine tidligere kontorer i Lågengården, og vi var atter samlet under samme tak – men adskillig mer effektive enn tidligere.

Hermansen lærte etter hvert sideombrekking. Han fikk stipend av avisen for å besøke Berlingske Tidende og lære om produksjonen der. Videre fulgte han undervisningen i grafisk formgivning en uke ved Den Grafiske Højskole i København. Via kontakt med formannen i Dansk Grafisk Forbund fikk han komme på besøk i et setteri ute ved Kastrup som hadde installert nytt teknisk produksjonsutstyr for trykksaker, totalt blottet for bly. De lå langt foran andre som ennå ikke hadde hadde funnet praktisk anvendelse for fotosats.

Etter ti års arbeid på Lillehammer var Hermansen nysgjerrig på nye utfordringer. I 1964 fikk han jobb ved et lite trykkeri på Dokka for å være med på å utvikle trykkeridriften der. Fra Norsk Grafisk Forbund fikk han tillatelse til å være både setter og trykker mens han var eneste ansatte. Men da eieren etter hvert viste seg mindre lysten på innovasjon enn først antatt, tok Hermansen familien med til Oslo i stedet. 29. august 1966 begynte han som maskinsetter hos Aftenposten. Senere steg han i gradene og ble faktor.

– Etter tre år som maskinsetter ble det ledig stilling som faktor, og jeg hadde overhodet ikke tenkt å søke. Men så kommer den ene etter den andre, også faktorer, og spør hviskende om jeg har søkt. Til slutt kommer klubbformann i Aftenpostens Grafiske Klubb, Nils W. Simensen. Han var en mektig mann, blant annet president i

Tor Hermansen ved Thypograph-maskinen.

Norges Skøyteforbund. Når klubbformannen mener du bør søke, da søker du.

Hermansen er synlig stolt av å prate om tiden som faktor, spesielt over noen av de mange endringene som skjedde i hans tid. Når faktorene på vei til nytt skift kom inn på faktorkontoret, skiftet de til sitt arbeidsantrekk som besto av en lang hvit frakk. Hermansens førstefaktor-forgjenger Harald Nilsen fortalte humørfyllt at han fikk ta på seg «Respekten» før han gikk ut på gulvet og møtte sitt personale.

– Spesielt sjeffaktor Dahl Pettersen. Han var sjef for alt sammen. En høy og røslig kar. Frakken

hans var så lang at den nesten sopet i gulvet. Jeg var nok den første som brøt med «Respekten». Jeg brukte aldri frakk; bukse og skjorte var greit nok, syntes jeg. Jeg mente at det ikke er klesdrakta som bestemmer om jeg er sjef eller ikke.

På det meste hadde Hermansen personalansvar for 201 personer. Det inkluderte satsfremstillere, både hånd- og maskinsettere, teletypeavdelingen, ombrekkeriet, settemaskinmontørene, opplæringsavdelingen og lærlingavdelingen med opptil 14 lærlinger. I tillegg til dette kom annonsekorrektoren og den redaksjonelle korrekturen.

– Den redaksjonelle korrekturen lå opprinnelig ikke under meg, men det var så mye plunder og heft for redaksjonen at de fant det mest praktisk at det «gikk under Tor Hermansen».

En god mann å prate med

Og det var tydeligvis flere ting som var praktisk om de «gikk under Tor Hermansen». Det ryktes etter hvert at Hermansen var en god mann å prate med. Og med et så stort personale fantes det noen som falt utenom.

– På kontordøra ble det ofte banket forsiktig på. Inn kunne det komme noen som spurte om jeg hadde tid til en personlig og fortrolig samtale. Det var viktig at jeg tok meg tid til dette. Passet det ikke akkurat på minuttet, avtalte jeg tid så raskt det lot seg gjøre. Det var triste skjebner det kunne dreie seg om. Familieforhold, alkoholproblemer og pengeproblemer, blant annet.

Alt ble fortrolig ivaretatt, og ingenting lekket videre til utenforstående.

– Noen kunne du hjelpe, mens andre dessverre var såkalt håpløse tilfeller. Jeg samarbeidet med Akan og Grafisk Klubb for alkoholbehandling, og personer med problemer ble sendt på behandlingsinstitusjon. Men noen var på kjøret like etter at behandlingstiden var ute. Akkurat dette var en vond del av jobben å måtte håndtere.

Det var også mange andre problemer en faktor måtte ta seg av. Overgangen fra bly til fullstendig fotosats på setteriet gikk over flere år, og det var til tider ganske så konfliktfylt.

– Men jeg må berømme hvor tålmodig ledelsen var. Jeg hadde et voldsomt ansvar for de beslutninger jeg tok på setteriet. Av og til kunne jeg ta feil beslutning i en stresset situasjon. Men tok jeg en feil beslutning – for eksempel i forbindelse med tillitsmannsapparatet – som førte til

vanskeligheter, var det aldri noen i toppledelsen som ble sinte eller irettesettende. Jeg hadde ledelsen i ryggen følte jeg, inklusive Tinius Nagell-Erichsen.

Jeg kjente ham fra Lillehammer, hvor han var journalistlærling i en periode, og han husket derfra at han kunne stole på meg. Det å ha Tinius i ryggen ga meg trygghet.

– I det hele tatt skjedde det store omveltninger både med innføring av nytt teknisk utstyr og opplæring for bruk av dette. Arbeidslokalene ble bygget om, ofte samtidig som produksjonen var i full drift. Det var en stor belastning både for personalet og produksjonen på den tiden. Men det var ikke annen råd, for ombyggingen var viktig for fremdriften.

I 90-årsjubileumboken til Aftenpostens Grafiske Klubb har Hermansen skrevet en detaljert gjennomgang av de tekniske avdelinger mellom 1977 og 1991.

«Endelig fredag 5. mai 1978, på Amandus Schibsteds fødselsdag, kom den definitive avslutning for blytid og gammel teknikk. Det var maskinsetter Rudolf Pøsche som produserte den siste spalten, og Einar Fr. Nagell-Erichsen, femte generasjon etter grunnleggeren, sørget for – ved hjelp av et siste tastetrykk – at denne historien fikk et verdig punktum. Nå sto ny teknikk på egne ben, vi hadde forlatt «krabbestadiet» og tatt de første viktige steg mot videre utvikling.»

Faksimileoverføring av avissider

– Under planleggingen av nytt avistrykkeri på Linderud ble det lansert mange ideer om hvordan man skulle bringe avissidene fra Akersgaten og opp til det nye trykkeriet, ca. 14 km unna. Avisfaksimiler hadde man i andre aviser brukt i mange år, men de var basert på trommelfaksimiler, hvor den raskeste utgave brukte hele syv

Tidligere læregutt og nå pensjonert faktor i Fjeld-Ljom Kåre Møller og Tor Hermansen viser frem et sideavtrykk pressa fra Lillesand vi ser i bakgrunnen. Det store jernhjulet er påmontert en sveiv for armdrift.

minutter per side. Vi måtte gjøre dette raskere. I 1975 ble våre eksperter på slikt kjent med at det amerikanske firmaet EOCOM hadde utviklet et helt nytt teknisk prinsipp for overføring av avissider for Los Angeles Times. Dette var basert på det såkalte «flatbed»-prinsippet, som på godt norsk hos oss ble kalt flatsenga. Den hadde en overføringstid på ca. 70 sekunder. Aftenposten og VG bestilte tre sendere og to mottagere og var således nummer to av alle aviser i verden hvor dette utstyret ble installert.

Men disse prototypene hadde uttallige driftsavbrudd. De fikk tekniske utbedringer underveis, og ble etter lang tid relativt stabile. Backup måtte til.

– Hvis flatsenga stoppet, ble helsidene hurtig brakt til Reproavdelingen. Der hadde de helsidekamera. Vi hadde spesialavtale med drosjene, som meget hurtig kunne kjøre sidene til Linde-rud. Det var i enkelte tilfeller kø av drosjer som fraktet sidene etter hvert som de kom ut av kameraet. Da døpte vi om faksimile til taximile.

Priosystemet

Med stadig større antall sider ble det et stort behov for å levere sider i en jevn strøm til trykkeriet. Det gamle, tradisjonelle leveringsmønsteret holdt ikke lenger mål.

– Vi måtte ha mer kontroll. Så jeg satte meg ned og tenkte. Sidelevering må skje samlet, én side

i slengen. Et visst antall sider skulle leveres. Trykkeriet hadde så og så mye kapasitet og krav til en jevn strøm av nye sider for å plate opp presene.

Hermansen og sjefsekretær Einar Lindberget fra redaksjonen innledet derfor et samarbeid for et helt nytt priosystem.

– På en avisside skal du ha annonser, stoff, titler, ingresser, billedtekster og bilder. Det er mye som skal inn på en side før den er ferdiglevert. De sidene med rent redaksjonelt innhold var av en slik art at de kunne leveres samlet i god tid. Dette fikk derfor et prionnummer som kom langt ut i rekka. Deretter var det oppgaven til redaksjonens produksjonsansvarlige å fordele sideleveringen fra sine mange redaksjonsavdelinger helt til vi kom til siste levering, *prio1*. Manus og alt annet stoff i en pakke ble forsynt med en blå lapp hvor det for eksempel sto *prio44*. Regelen i hele produksjonskjeden var at høye priotall skulle gjøres unna før lavere tall. Det var ikke alle ansatte som hadde tro på at priosystemet ville utgjøre noen forskjell. Men over lang tid ble systemet grundig innarbeidet.

– Og det virket! Det fine med priosystemet var at vi ble flinkere og flinkere til å holde en bedre trykkstart, og vi kunne dokumentere det! Tidligere var det slik at hvis trykkstart kom sent i gang, ofte med store forsinkelser i distribusjonen, ble det gjerne til at setteriet fikk skylda. Men nå kunne jeg dokumentere de dager setteriet ikke var forsinket, og heller vise at det for eksempel var journalister som hadde levert altfor sent. Da kunne vi fordele skyld, og det ble mulig å rydde opp i egne rekker. Det holdt ikke lenger å skyldte på setteriet, selv om vi var det siste leddet.

Hermansens største stolthet er at priosystemet består den dag i dag – med nødvendige justeringer for dagens trykkstarttider.

Fremtiden

Selv om typografyrket og trykkteknikk har gjennomgått store endringer gjennom de siste femti år, minnes Hermansen det hans far sa: «Typografyrket er et veldig sikkert yrke, Tor.»

– Mange sa avisen og typografen skulle være død lenge før jeg ble pensjonert. Det har jeg aldri trodd på. Jeg tror at flere aviser vil produseres på papir i lang tid fremover. Dyktige grafiske utøvere og designere med god faglig bakgrunn blir nok i mange år etterspurt og verdsatt.

Troen på yrket ligger fortsatt til slekta. Hermansens eldste sønn, utlært i reprofaget, ble en av de første fargeskanneroperatørene i Norge for separering og fargekorrigering. Dessuten har han en datter som er kunstutdannet, med blant annet formgivning, tegning, maling og keramikk, og et barnebarn som har bakgrunn som repro-teknikker, og i sin daglige jobb utfører layout, tekst- og bildebehandling.

– Hvis du er en dyktig og kreativ typograf eller grafiker, har det aldri tidligere vært flere muligheter enn det er i dag. Før trengtes det skriftkasser i større mengder, i dag kan alt gjøres fra en liten laptop om nødvendig. Du kan sitte hvor som helst og designe og leke med grafikk. Det er det avisene er så flinke på. Du kan skrive mange spalter med verdifullt stoff, men det er svært ofte en dyktig grafiker som setter kronen på verket med illustrerende grafikk.

Forfattere

Tor Are Johansen (f. 1960) er historiker og arkivar ved Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Han har publisert flere bøker og artikler innenfor områdene arbeidslivshistorie og pressehistorie. Johansen er bidragsyter i alle de fire bindene av Norsk presses historie 1660–2010 (Universitetsforlaget 2010), og han ga i 2011 ut en bok om Orkla Medias historie.

Marte Stapnes (f.1986) er utdannet medieviter ved Universitetet i Oslo, hvor hun skrev masteroppgave om thrillerfilm. Hun har jobbet i Universitetsforlaget i flere år, og jobber nå som frilanser for ulike forlag og tidsskrifter. I tillegg til å være redaksjonsassistent for Pressehistorisk tidsskrift er hun redaksjonssekretær i filmtidsskriftet wuxia.

Pressehistorisk tidsskrift

Pressehistoriske skrifter

Nr. 1/2004:

Arnild Skre: «I dag må ingen sitte hjemme». Presse og partiloyalitet 1957–1973.

Nr. 2/2004:

Øystein Sande m. fl.: Agitasjon og opplysning

Nr. 3/2004:

Else-Beth Roaldsø: Å skrive i motvind. Ruth Thomsen og Stavanger Aftenblad

Hallvard Tjelmeland: Aviser som historisk kilde

Nr. 4/2005:

Norhild Joleik: Albert Joleik – bladstyrar i brytingstid

Nr. 5/2005:

Div. Forfattere: 1905 – Nu gjelder det at holde kjøtt

Nr. 6/2006:

Anne Hege Simonsen: De der ute – vi her hjemme. Utenlandsdeknningen i tre norske aviser 1880–1940

Jo Bech-Karlsen: På sporet av en glemt stil. Litterær journalistikk på 1950- og 1960-tallet

Nr. 7/2006:

Tor Are Johansen: «Trangen til læsning stiger, selv oppe i Ultima Thule» Aviser, ekspansjon og teknologisk endring ca 1763–1880

Nr. 8/2007:

Guri Hjeltne (red): «Har de ikke journalister i Aftenbladet lenger når de sender et kvinnfolk?» Kjønnsperspektiv på pressehistorien

Nr. 9/2007:

Tor Are Johansen: Hett bly og raske presser. Teknologisk endring i norsk avisproduksjon

Nr. 10/2008:

Sidsel Meyer: Så brøt stormen løs. Debatten om beredskapslovene høsten 1950

Bernt Ove Flekke: Eit historisk blikk på «Hele Norges sportsavis»

Nr. 11/2009:

Henrik Grue Bastiansen: Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall. 1964–2009

Nr. 12/2009:

Sigurd Høst: Mye mer enn Akersgata. Norsk pressestruktur 1945–2009

Navneendring til Pressehistorisk tidsskrift f.o.m. 11.6.2010

Nr 13/2010

Div. forfattarar: Nordisk presse under andre verdenskrigen

Nr 14/2010

Ivar Andenæs: Halden Arbeiderblad – den siste partiavis

Arnild Skre: «En kostbar og farlig tid». Vestvendingen i norsk presse 1947–1949

Nr 15/2011

Leiar: 22/7 – eit pressehistorisk vendepunkt?

Birgitte Kjos Fonn: Da venstresiden ville lage DU-journalistikk
Henrik G. Bastiansen: Portrett av TV-kritikeren Sverre Evensen

Nr 16/2011

Tor Are Johansen: Orkla Media 1983–2006. Et medieselskap i konserndannelsen og eierkonsentrasjonens epoke.

Nr 17/2012

Maria Utheim: Engebret-bevegelsen

Peter Larsen: Bergens Tidendes første redaktør

Nr 18/2012

Rune Ottosen: Presse mannen Johan Falkberget

Jo Bech-Karlsen: Referatets død og intervjuets seier

Tidligere utgaver av Pressehistoriske skrifter/Pressehistorisk tidsskrift koster mellom 75 og 150 kroner og kan bestilles hos Norsk Pressehistorisk Forenings sekretær Elisabeth Vislie. Send nummeret på utgaven og antall sammen med bestillers navn og adresse til ev@mediebedriftene.no

Abonnement på Pressehistorisk tidsskrift tegnes samme sted. Det koster kr 300 pr år og inkluderer medlemskap i Norsk Pressehistorisk Forening.

